

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2011

Bc. Kristýna LJUBKOVÁ

**Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická**

Tematika smrti v drobných prózách májovců

Bc. Kristýna Ljubková

**Diplomová práce
2011**

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2009/2010

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Kristýna LJUBKOVÁ**
Studijní program: **N7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Kulturní dějiny**
Název tématu: **Tematika smrti v drobných prózách generace májovců**
Zadávající katedra: **Katedra historických věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cílem práce je analýza vztahu realita a literatura, odpověď na otázku, jak je obraz skutečnosti nastaven a jak se na něm tematika smrti podepisuje. Součástí práce je dobová rozprava o české literatuře na pozadí diskursu o realismu, snaha o věrné zobrazení každodenní skutečnosti coby jádro uměleckého programu májovců; tematizace smrti jako součást této snahy. Souhrn toho, jak se tematické linie smrti podepisují na celkovém vyznění literárních děl autorů uvedené generace (především v 60. a 70. letech).

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Krátké prózy od vybraných autorů, kteří spadají do oblasti mého bádání: Jan Neruda, Vítězslav Hálek, Karolina Světlá, Gustav Pflieger-Moravský... Ariés, Phillipe. Dějiny smrti I., II. Praha 2000. Horská, Pavla (aj.) Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy. Praha 1990. Lorenzová, Helena; Petrasová, Taťána (ed.) Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Praha 2001. Šubrtová, Milena. Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež. Brno 2007. Navrátilová, Alexandra. Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha 2004. Jeřábek, Dušan. Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky. Praha 1959. Novotný, Miloslav (ed.) Život Jana Nerudy: Dopisy, dokumenty, díl 3. a 4. Praha 1954 a 1955. Špičák, Josef (ed.) Z literárního soukromí. Díl 1. a 2. Praha 1959. Vodička, Felix. Struktura vývoje. Praha 1969.

Vedoucí diplomové práce:

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.
Katedra historických věd

Datum zadání diplomové práce:

30. dubna 2009

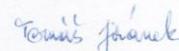
Termín odevzdání diplomové práce:

31. března 2010

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2009

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 27.6.2011

Kristýna Ljubková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala zejména vedoucí mé diplomové práce paní prof. PhDr. Mileně Lenderové, CSc. za metodické vedení historické části práce a panu PhDr. Ivo Říhovi, Ph.D. za jeho podněty a postřehy k literární části mé diplomové práce.

Dále bych chtěla poděkovat svým rodičům, kteří mě (nejen) při studiu podporují a jsou mi velkou oporou. Bratru Ivčovi bych chtěla poděkovat za to, že mě uklidňoval v časech, kdy jsem si myslela, že je všechno k ničemu. Věřím, že dosáhneš všeho, o co usiluješ!

Nakonec bych ráda poděkovala panu Ing. Radku Krkošovi, který tu nechtěl být zmíněný, ale bez něj by to celé nešlo.

Děkuji.

Anotace

Tato diplomová práce zkoumá uměleckou reflexi smrti v rámci významové výstavby krátkých próz generace spisovatelů sdružených kolem almanachu *Máj* vydaného roku 1858. Metodologicky je práce založena na analýze vybraných próz v kontextu historické skutečnosti s přihlédnutím k dobové rozpravě o české literatuře.

V první části této práce je nastíněn zmiňovaný historický kontext. Sledujeme zde zejména problematiku smrti ve druhé polovině 19. století, coby návaznost na předchozí období, která formovala pohledy na smrt jako každodenní součást života. Již v této části najdeme celou řadu odkazů k prózám, které jsou detailněji rozebrány ve druhé části.

Důraz je kladen na druhou část, která je pojata jako analýza smrti ve vybraných prózách v zrcadle každodennosti. Sledujeme, jak autoři smrt zobrazují, motiviku smrti a zejména, jakou úlohu hraje tematizace smrti uvnitř celkové sémantické struktury sledovaných povídek.

Klíčová slova: smrt, dějiny smrti, májovci, Jakub Arbes, Vítězslav Hálek, Jan Neruda, Karolina Světlá

Annotation

This thesis researches the reflection of the reality of death in short prosaic works of a generation of authors, who given their opinions on literature signed to almanac *Máj* (1858). This basic idea of the whole thesis is supported by analysis of selected prosaic works in context of historic reality and with focus on contemporary debate about Czech literature.

In the first part of this thesis the already mentioned historic context is depicted. Particularly the issue of death in the second half of 19th century is analyzed as a continuation from previous periods while forming the view of death as everyday part of life. Even in this part a whole bunch of references to prosaic works, which are analyzed in second part in greater detail, can be found.

Emphasis is placed on the second part, which is conceived as analysis of death in selected prosaic works confronted with reality. The depiction of death by the authors is studied together with the sequence of themes and particularly the purpose of death in individual stories.

Keywords: death, history of death, *Máj's* Generation, Jakub Arbes, Vítězslav Hálek, Jan Neruda, Karolína Světlá

Obsah

Úvod	1
1 Výběr z odborné literatury	4
1.1 Dějiny smrti Phillipa Arièse.....	5
1.1.1 Ariès a 19. století.....	6
1.2 Stručné dějiny smrti Douglase J.Davise	8
1.3 Assmannova Smrt jako fenomén kulturní teorie.....	9
1.4 Přechodové rituály Arnolda van Gennepa	11
1.5 Dějiny obyvatelstva českých zemí	11
1.6 Nadúmrtnost žen v 19. století Pavly Horské.....	12
1.7 Sborník Fenomén smrti v české kultuře 19. století	13
1.7.1 Med, Jaroslav: <i>Smrt v literatuře</i>	13
1.7.2 Lenderová, Milena: „ <i>První česká matka po smrti upálena“ anebo Pohřeb paní Augusty Braunerové</i>	14
1.7.3 Maur, Eduard: <i>Smrt ve světle demografické statistiky</i>	15
1.7.4 Horská, Pavla: <i>Žena a smrt</i>	15
1.7.5 Svobodný, Petr; Hlaváčková, Ludmila: <i>Lékař a smrt</i>	16
1.8 Teréza Nováková a Lidové zvyky na venkovských městech v letech sedmdesátých	17
1.9 Alexandra Navrátilová a Narození a smrt v české lidové kultuře.....	18
1.10 Problematika májová	18
2 Kulturologická analýza smrti.....	21
2.1 Individuální pojetí smrti?.....	21
2.2 Touha po nesmrtelnosti	22
2.3 Kultura místo nesmrtelnosti.....	24
2.4 Smrt jako přechodový rituál.....	24
3 Vybrané kapitoly z dějin smrti do poloviny 19. století	29
3.1 Odchod zemřelých na věčný spánek	30
3.2 Příchod křesťanské víry	31
3.3 Středověký zájem o svaté	34
3.4 Černá smrt.....	36
3.5 Memento mori.....	37
3.6 Zádušní rituály	40
3.7 Odklon od posedlosti smrtí	41

3.8	Smrt pout zbavená?	42
3.9	Druhý zlatý věk hřbitovů	43
3.10	Století krásného umírání	45
4	Smrt ve druhé polovině 19. století na území českých zemí	49
4.1	Průmyslová revoluce a její důsledky	49
4.2	Hospodářská a sociální situace v 60. a 70. letech	50
4.3	Průměrný věk obyvatelstva	52
4.4	Úmrtnost	53
4.5	Kojenecká úmrtnost	55
4.6	Lékařská věda a role lékaře	57
4.7	Nové trendy v pohřbívání	60
4.7.1	Přátelé žehu?	61
4.8	Les pompes funèbres	64
4.9	Shrnutí	65
5	Odraz jako v zrcadle? Umělecká fikce ve vztahu k realitě	66
5.1	Máchův vpád do hledání české literatury	67
5.2	Májové dědictví svázané každodenností	68
5.3	Povídka jako ideální prozaický útvar	70
5.4	Májové zrcadlení	71
6	Smrt v prózách májovců v 60. a 70. letech	74
6.1	Hrdina a křesťanská víra	75
6.2	Nerudův sociálně kritický pohled na pohřeb a pohřebnictví	78
6.3	Postava hrobníka	82
7	Smrt v prózách situovaných na venkov	85
7.1	Smrt v rodině	86
7.1.1	Smrt otce	87
7.1.2	Smrt matky	90
7.1.3	Smrt dítěte	95
7.2	Přirozené umírání	98
7.3	Sebevražda/vražda	102
7.4	Shrnutí	106
8	Smrt v prózách situovaných do města	108
8.1	Smrt v rodině	109

8.1.1	Smrt otce.....	110
8.1.2	Smrt matky.....	114
8.1.3	Smrt dítěte.....	117
8.2	Přirozené umírání.....	120
8.2.1	Sebevražda/vražda.....	121
8.3	Výjimečná smrt výjimečných hrdinů	122
8.4	Shrnutí	126
Závěr	129
Seznam pramenů a literatury	133
Summary	139

Úvod

Tématem této diplomové práce je tematika smrti v české literatuře 2. poloviny 19. století. Pozornost zaměřuji zejména na skupinu autorů sdružených kolem almanachu *Máj*. Tito autoři nově vystoupili s požadavkem pravdivé umělecké reflexe soudobé každodenní reality v české literatuře. Důležitější než imaginace se zdá být pozorování upřené k všednímu světu. Literatura podle nich má být zrcadlem všedního dne. Jedině tak se literatura může stát součástí reálného života lidí a může nabýt nový rozměr, novou funkci - sociálně-kritickou. V ideovém programu májovců tak – slovy Dušana Jeřábka – nacházíme zejména časovost, tendenčnost, ideovou průbojnost, směřující k ideálu mravní velikosti a humanity.¹

Májovci si kladou mimo jiné otázku po odpovědnosti jedince za vlastní počínání vůči světu. Tuto odpovědnost přenášejí na své hrdiny a jejich prostřednictvím dále na čtenáře. Soudobá česká literatura tak měla přispívat zejména k střízlivému sebepoznání člověka a ovlivňovat občanskou morálku. Zatímco u Jana Nerudy vítězí funkce poznávací, Vítězslav Hálek a Karoliny Světlá dávají přednost poslání výchovnému.

Ideálním žánrem se pro tyto spisovatele stala povídka: rozsahově krátký žánr, vhodný k otištění v časopise, kde jednoduše a stručně dokáže ke čtenáři přenést svoje poselství.

Typizovaní hrdinové jsou voleni tak, aby nijak nevybočovali z průměrnosti. Výjimku tvoří prózy Světlé a Arbese, kde naopak hlavní hrdina vyniká specifickými znaky nad ostatní postavy, které naopak můžeme označit za nevýjimečné, obyčejné. Autoři se soustřeďují na člověka, na jeho city, smutky, radosti. Proto je tato průzračnost citů dobrým východiskem: z chování hrdinů snadno poznáme, jak ke smrti sami přistupují. Na tomto místě je třeba podotknout, že ačkoli se jedná o čisté city, ne vždy tyto city musejí být spojovány s kladnými konotacemi. Ba naopak. Spolu s požadavkem opravdovosti do textů těchto autorů pronikají i pocity odcizení, pomstychtivost, omezenost a celá řada dalších negativních emocí.

S ohledem na negativní zážitky všedního dne se v celé řadě próz objevuje i tematika smrti, předmět zájmu této práce. Téma smrti tedy vnímám jako součást oné májovské programové orientace na pravdivou uměleckou reflexi soudobé reality včetně jejích stinných stránek.

Tato práce je zaměřena na tematiku smrti, protože smrt je jedním z velmi silných motivů těchto próz vůbec. Analýzou tohoto motivu se pokusím zjistit, jak silný motiv (ve vztahu k dalším motivům; v kontextu celkové motivické výstavby díla) to je.

¹ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 46.

Při výběru prozaických textů jsem se řídila zejména rokem jejich prvního vydání a rozsáhlostí textu. Zaměřila jsem se na takové prózy, které byly vydány zejména v průběhu sedmdesátých let 19. století a jejichž rozsah nepřesáhl dvě stě stran. Proto do mého výběru spadají i některé romány Karoliny Světlé (*Frantina* a *Poslední paní hlohovská*) a romaneta Jakuba Arbese, ačkoli ten se mezi autory prvního almanachu *Máj* z r. 1858 nenachází. Převážnou část próz, v nichž nacházíme detailněji rozpracovanou tematiku smrti, však tvoří povídky.

Text této diplomové práce je rozdělen do několika částí. Na začátek celé práce jsem zařadila podrobnější rozbor odborné literatury, která se úzce dotýká zejména historického kontextu mé diplomové práce. Ten je zároveň východiskem samotného analytickému rozboru vybraných prozaických textů. Následují pasáže o přechodových rituálech spojených se smrtí a kulturologické pojetí smrti z antropologického pohledu Jana Assmanna. Na tuto část navazují vybrané kapitoly z dějin smrti, kdy se snažím sledovat socio-kulturní aspekty smrti až do druhé poloviny 19. století. Zvláštní pozornost věnuji zejména 60. a 70. letům 19. století, tedy době nástupu nové literární generace.

Cílem této části práce, která se věnuje historickému kontextu, má být vytvoření teoretického rámce a konkrétních teoretických kategorií, prostřednictvím kterých budu v dalším, ústředním oddílu práce přistupovat k interpretaci vybraných povídek tvůrců z májového kruhu. Vycházím zde zejména z *Dějin smrti* Philippa Arièse, které doplňuji dalšími díly od jiných historiků smrti.

Následně se zaměřuji již na samotný nástup nové generace mladých literátů, kteří se svým almanachem *Máj* přihlásili k odkazu prvního českého básníka Karla Hynka Máchy, a věnují se dobové rozpravě o české literatuře na pozadí diskursu realismu. Snaha májovců o reflexi reality ve stylizovaném světě literatury se stala jednou z nejdůležitějších otázek, na které jsem se zaměřila.

Podněty k tomu, jak tento nástup májovců z literárněhistorického hlediska uchopit jsem čerpala z knihy *Stoletou alejí* od Jaroslavy Janáčkové, která se věnuje zejména tomu, proč májovci upřednostnili povídku před jinými žánry. Rekcí soudobých kritiků shrnuje Dušan Jeřábek ve své práci *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky*. Nejcennějším zdrojem informací však byly poznámky a postřehy májovců samotných – ať už jde o dopisy Jana Nerudy nebo paměti Karoliny Světlé.

Zatímco v části věnované programu nové generace literátů hledám odpověď na otázku, jak májovci vnímali vztah realita a fikce, tak v následující části se snažím na konkrétních příkladech ukázat, jak se tento vztah v jejich prózách odráží. Sleduji,

zda tematika smrti nějakým způsobem ovlivňuje celkové vyznění povídky. Zajímalo mě, zda je motiv smrti v těchto prózách zobrazen sociálně kriticky; zda tento motiv rozvíjí sociálně kritickou perspektivu těchto drobných próz.

Pro lepší přehlednost jsem povídky rozdělila do dvou skupin podle toho, do jakého prostředí jsou situovány: motiv smrti ve venkovském a městském prostředí. Tímto rozdělením se nesnažím o komparaci obou prostředí. Důležitým prvkem v prózách byl křesťanský aspekt, který byl jinak vnímán ve venkovském a jinak v městském prostředí. Zatímco na venkově přetrvává tradiční křesťanská morálka a jakékoli odchylky mimo normu vyvolávají paniku (ve *Frantině* názory tradičního křesťanství představuje Bartolom a Frantina je ta, která například odmítá křesťanský pohřeb; samostatnou kapitolou by mohly být poutě do vambeřic, které se objevují téměř ve všech prózách Karoliny Světlé) ve městě se například obřady spojené s odchodem člověka ze světa pomalu zjednodušují, respektive křesťanský element tu není tak silně zakořeněný.

Závěrečné dvě kapitoly jsou podloženy analýzou vybraných drobných próz a jejich rozbořem. V obou kapitolách jsem se zaměřila na obdobnou tematiku: smrt otce, matky a dítěte, na přirozené umírání a na smrt násilnou a pokouším se o komparaci těchto jevů v rámci jednotlivých kapitol.

Práci uzavírá sumarizace poznatků a analýza závěrů, k nimž jsem při svém bádání dospěla.

1 Výběr z odborné literatury

Každá společnost, každá generace a každý člověk musí velmi brzy zaujmout nějaký postoj ke smrti. Stejně jako se mění, jak smrt vnímáme v útlém dětství a ve zralém věku, mění se i vnímání smrti po staletí v lidské společnosti. Při letném pohledu by se mohlo zdát, že se naše postoje k smrti mění zcela náhodně, aniž bychom postřehli, že se změnily. Někdy se tak opravdu děje – z historie víme, že stačí jediná událost a najednou pocítíme svou smrtelnost, svou zranitelnost.

Většinou se však postoje ke smrti vyvíjejí spíše během delší doby, například v průběhu několika staletí. Tedy – tak tomu alespoň bývalo. Myslím totiž, že se nedá s jistotou říct, že stanovisko, které zaujímáme k smrti nyní, nám vydrží aspoň sto let – na to se naše doba a náš svět mění příliš rychle, tudíž se domnívám, že s tím, jak se bude vyvíjet smrt (na první pohled paradoxní spojení), bude se vyvíjet i náš postoj k ní. Ostatně – stejně tomu bylo například ve století dvacátém, kdy proběhla ona tichá změna ve společnosti a my dnes vnímáme smrt jako „nespravedlivý osud“ anebo jako „součást nevyлéčitelné nemoci.“² Vzhledem k tomu, že v současné době ještě neumíme se smrtí efektivně bojovat, stává se smrt tabuizovaným tématem, kolem kterého je stále celá řada otazníků, které se snažíme vnímat s jistým nadhledem - tedy snažíme se je ignorovat.

Ovšem ne každý člověk se tváří, že smrt neexistuje, lépe řečeno, že neexistovala – a tak díky několika historikům a antropologům můžeme zjišťovat, jaké byly trendy ve vývoji onoho postoje člověka, o kterém byla řeč výše. Existují období, která stojí v popředí zájmu historiků, a pak jiné epochy, jimiž se historici zatím bližší příliš nezabývali. Mezi ty, které se těší tomuto zájmu, patří starověký Egypt (srov. ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003.) a středověk (srov. LE GOFF, Jacques. *Encyklopedie středověku*. Praha 2002.). Oproti tomu 19. a 20. století zůstává částečně mimo okruh zájmu historiků. Jako by historie potřebovala odstup aspoň pěti set let, aby mohla objektivně (?) zkoumat samu sebe...Bohužel – takových vědců a badatelů je stále velmi málo.

Jisté snahy o zveřejnění postojů lidí ke smrti v průběhu staletí probíhají, ale přesto si myslím, že tato problematika stojí za víc, než aby se stále mluvilo o jediném historikovi smrti - Phillipu Arièsovi.

² Nevyлéčitelná nemoc – je taková nemoc ještě nemocí, nebo už je jistou smrtí?

1.1 Dějiny smrti Phillipa Arièse

Ovšemže Arièsovo dílo *Dějiny smrti*³ je zcela přelomové a v historiografii do značné míry překvapivé, neboť právě ono ukázalo na problém dosud vnímaný jen kulturní antropologií; propojilo tak smrt antropologickou se smrtí historickou. Ale jak říká francouzský název díla – *L'Homme devant la mort* – nejde o dějiny smrti jako takové, jako spíše o to, jak člověk smrt vnímal; a tím člověkem není člověk ledajaký, ale člověk francouzský.

Je celkem běžné, že se historik ve svých pracích soustředí na problémy, které jsou mu blízké, a hledá je v místech, která dobře zná – proto se Ariès zaměřil na oblast rodné Francie a čerpá tedy z francouzské historie. To, co mi vadí, je poněkud zavádějící český překlad, který ve čtenáři evokuje pocit, že se konečně dozví, jak smrt vnímal novověký občan a jak pozdně středověký král. Za což samozřejmě nemůže zmiňovaný autor, ale překladatel nebo redaktor, nevím. Jisté je, že „dějiny smrti“ znějí mnohem zajímavěji než „člověk před tváří smrti,“ jak zní doslovný překlad.

Co ale Arièsově práci nelze upřít, je její detailní sonda do minulosti – začíná ve vrcholném středověku a pokračuje v podstatě do půlky dvacátého století, přičemž těžiště jeho práce stojí v období vrcholného novověku, kdy se smrt ochočená mění ve smrt zdivočelou.

Autor ve své práci využil celou řadu pramenů, kterým se nedá upřít jejich všestrannost a atraktivita. Nespokojil se pouze s prameny písemnými (závěti, paměti, krásná literatura a jiné), ale „zabrousil“ i na hřbitovy (studoval zde náhrobky a nápisy na hrobech), do kostelů, muzejních sbírek a dalších pokladnic hmotné kultury, aby čtenáře lépe uvedl do problematiky smrti. Velmi poutavé jsou pasáže, kde Ariès vychází z ikonografických pramenů. Přesto tyto prameny mají jednu chybu – nejsou v *Dějínách smrti* zobrazeny;⁴ oběma dílům chybí obrazová příloha, což může na čtenáře působit poněkud abstraktně. Kdyby vydavatel do knih zařadil několik obrázků, čtenář by si mohl některé věci lépe představit a možná by i lépe pochopil, proč o nich Ariès píše tak, jak o nich píše (například pasáže o středověkých hrobech a jejich následný vývoj by si pár obrázků, myslím, zasloužily).

³ ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících*. Praha 2000; ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha 2000.

⁴ Ve francouzském originálu obrazovou přílohu však najdeme. Zřejmě vzhledem k omezeným prostředkům, které bylo třeba zohlednit při uvedení českého vydání na trh, se vydavatel rozhodl obrazový materiál z vydání vyškrtnout.

Arièsovi kritici s jeho výběrem pramenů nesouhlasí a kritizují jej zejména za nedbalost při citování pramenů. Mně se Arièsův výběr pramenů líbí a myslím, že právě proto *Dějiny smrti* působí kompaktně a vzhledem k tomu, že každý pramen, o kterém Ariès píše, úzce souvisí se smrtí, nevidím v jejich použití problém. Ba naopak – prameny se vhodně doplňují a umožňují čtenáři propojit si souvislosti do větších celků (vývoj náhrobků, vývoj hřbitovů atd.).

1.1.1 Ariès a 19. století

Ačkoli má tedy Arièsovo dílo těžiště ve vrcholném novověku, velmi dobré postřehy najdeme i v části věnované století devatenáctému. Ariès v tomto století vidí nikoli přímý zvrát, avšak spíše vývoj, který vede k dnešnímu chápání a vnímání smrti. 19. století autor nevytrhuje z kořenů, jako to dělají někteří jiní autoři (a 19. století pak ční nad celou historií jako hora, ke které se ostatní čtenáři chodí modlit); Ariès zjistil, že citová revoluce, která se o slovo přihlásila v 18. století, ve stoletím následujícím pokračuje a snad ještě více umocňuje svou pozici: „*Počínaje 18. stoletím se veškerá citovost naopak soustřeďuje – a to už od dětství – na několik blízkých bytostí; na tyto bytosti se nahlíží jako na výjimečné, nenahraditelné a nerozlučné osobnosti.*“⁵

Ze zmíněné myšlenky je tedy patrné to, že smrt se stává „zlou potvorou“ (i když o personifikaci smrti v tomto období lze vést spory), která bezohledně kosí ty, které máme nejradši i nás samotné. Snad i proto se v 19. století tak snadno ujala myšlenka spiritismu. Zato instituce středověkého pekla z vnímání lidí nenápadně vymizela; církev už své „ovečky“ nestraší tím, kterak je po smrti budou stravovat ohnivé plameny, nýbrž tím, že se neshledají se svými blízkými, tj. lidmi, které tolik milovali (což je samozřejmě pro občana postupně rodinného typu mnohem krutější trest než trávit určitou dobu před posledním soudem v pekelné společnosti).

Zajímavé názory nacházíme i v pasážích, které by se daly označit jako genderově podmíněné vnímání smrti (ačkoli jinak se Ariès tímto tématem – alespoň ne v *Dějínách smrti* – blíže nezabýval). Jedním z dobrých příkladů je to, jaký podíl měly podle autora ženy na dobovém vnímání smrti: „*Je docela dobře možné, že vnímání smrti v 19. století utvářely ženy – v okamžiku, kdy částečně přišly o svou moc a hospodářský vliv.*“⁶ Možná to bude dáno tím, že žena bývá považována za senzitivnější bytost, tudíž má k vnímání smrti lepší přístup

⁵ ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 213.

⁶ Tamtéž, s. 187.

než muž⁷ – ale to je genderově stereotypní pohled, tudíž z něj nelze vyvozovat obecnější závěry. Leč – nápad je to podle mě docela zajímavý, protože v podobném duchu píší o ženách devatenáctého století i jiní historici a historičky.⁸

Kromě těchto „mentálních“ postav píše Ariès i o postojích takřkajíc „hmotných“ – o hrobkách a hřbitovech (nejen) v 19. století. Hřbitov v devatenáctém století už není tím místem, kde se lidé scházejí na trzích. Veřejná funkce hřbitova pomalu, ale jistě ustupuje funkci privátní. A nejen to - oblast hřbitova se stává muzeem výtvarného umění,⁹ kde se realizuje kult mrtvých. Avšak nejde jen o umění sochařské (nejen hroby samotné, ale i sochy a sousoší, které se začínají objevovat na hřbitovech právě v této době), ale například i malby na stěnách (konkrétně mám na mysli například malby v arkádách na vyšehradském Slavíně)¹⁰ nebo různé prvky užitého umění (například kování na plůtkách kolem hrobů).

Už nejen král a bohatá šlechta mají hrobky se svým jménem, datem narození a datem úmrtí a eventuálně s krátkou vzpomínkou. Ve druhé polovině 19. století si i obyčejný člověk může nechat postavit vlastní hrobku (někteří tak činí již za svého života a na tuto investici se celá desetiletí pečlivě připravují), kde se po jeho smrti bude scházet jeho rodina – tedy ti lidé, které tolik miloval a které musel kvůli té „prokleté“ smrti opustit.

Hřbitov se stává místem, kam živí přicházejí rozprávět s mrtvými. Začíná to být místo piety, většinou na okraji města, kde je klid, stromy a někdy dokonce i zurčící potůček. Jde o místo, kde si každý může poplakat u hrobu člověka, kterého měl rád – s tím se ovšem mění i přístup lidí k hrobu a k pohřbu: čeká se, že blízcí příbuzní zesnulého budou mrtvého oplakávat (někdy k nim jako posily bývají povolovány plačky), truchlit pro něj a pokud tak odmítnou činit, jsou zbytkem společnosti odsouzeni k podivínství (tato skutečnost se literaturou táhne jako červená nit – počínaje například skandálním Karlem Hynkem

⁷ To je patrné i v některých prózách májovců. Například v *Sivookém démonovi* Jakuba Arbese je žena tou osobou, která se těžko vyrovnává se smrtí svého dítěte, zatímco muž se chová racionálně. Regina tak vnímá odchod milovaného dítěte zcela odlišně, než jak ji vnímá její partner.

⁸ Namátkou historička Pavla Horská. HORSKÁ, Pavla. Žena a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 255-259.

⁹ ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 249.

¹⁰ Slavín a myšlenka zřídit na Vyšehradě panteon slavných osobností vznikly na konci 80. let 19. století. „Projekt monumentální hrobky vypracoval architekt Antonín Wiehl a Slavín byl zbudován v letech 1889 - 1893 na východní straně vyšehradského hřbitova v návaznosti na neorenesanční arkády. Sochařskou výzdobu provedli Josef Mauder (okřídlený génius na rakvi hlavního pylonu) a Václav Levý (Kristus na kříži). Na první pohřeb ale hrobka čekala ještě 8 let po dokončení. V roce 1901 zde byl jako první pochován básník Julius Zeyer.“ zdroj: URL: <[http://cs.wikipedia.org/wiki/Slavín_\(hrobka\)](http://cs.wikipedia.org/wiki/Slavín_(hrobka))>, [cit. 29. 11. 2009].

Máchou a konče neméně skandálním Camusovým *Cizincem*, který – dokonce – odmítá plakat na hrobu vlastní matky!).

Ariès píše i o proměně role lékaře, který se nejen profesionalizuje (ve 2. polovině 19. století se postupně vydělují jednotlivé odborné specializace), ale s prudkým rozvojem lékařské vědy – a vlastně vědy vůbec – se mění jeho přístup k nemoci, k pacientovi, respektive ke smrti samotné. Lékař ví, že nemoc není jen stupněm před smrtí, ale snaží se svého pacienta z osidel smrti zachránit. V tomto okamžiku se, myslím, dá mluvit o jistém odosobnění pacienta – lékař se nesnaží už chránit „jen“ člověka, ale snaží se zvítězit nad smrtí. Pokud pacient i přes veškerou lékařovu snahu umírá, dostaví se k lékaři pocit osobní prohry a hledá chybu v sobě.

Celý vývoj završuje konec 19. století, kdy Ariès popisuje nástup nové smrti, smrti ošklivé a skryté, skryté proto, že je ošklivá a špinavá.¹¹ Právě taková smrt nakročí do nového století, kde si vybuduje své pevné místo, a s mírnými obměnami pokračuje i ve století jednadvacátém, kdy se pokoušíme nikoli hledat lék na smrt, ale lék na nesmrtelnost, jak tomuto přípravku s vážnou tváří říkáme.

1.2 Stručné dějiny smrti Douglase J. Davise

Dalším autorem, který se pokusil zmapovat dějiny smrti, je Douglas J. Davis.¹² Jeho *Stručné dějiny smrti* na první pohled vypadají jako sbírka básní (jde o knihu velmi malého formátu) a nakonec se opravdu ukáže, že jeho dílo je jen jakýmsi souborem názorů na to, co lidi na smrti láká po celá staletí (a u čeho se chtěl autor zastavit) – víra v posmrtný život, pohřební rituály nebo třeba pojmání smrti ve výtvarném umění, literatuře a hudbě. I když se Davis lehce o historii otírá, spíše se zaměřil na antropologickou-sociologickou stránku smrti (čerpá náměty z Arnolda van Gennepa, z Emila Durkheima apod.). Proto by se spis měl jmenovat spíše „Antropologický pohled na dějiny smrti“, než (opět) lákat čtenáře na *Stručné dějiny smrti*.

¹¹ ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 328.

¹² Douglas J. Davis je profesorem teologie a náboženství na univerzitě v Durhamu; je autorem několika publikací, které se zabývají některými z nejvýznamnějších aspektů smrti – aktem umírání, truchlení, pohřbu, interpretace smrti v umění, strachem ze smrti, chorobami a tragédiemi.

Místem, kde britský badatel tápe (i když to samozřejmě nepřiznává), je problematika kremace v Evropě.¹³ Pravděpodobně si nepřčetl dostatek pramenů, protože jinak by nemohl přijít na myšlenku, že v Evropě byla kremace velmi oblíbená od druhé poloviny devatenáctého století.¹⁴

Zdařilé pasáže jsou zejména na začátku celé práce, kdy Douglas píše o touze člověka po nesmrtelnosti, nebo jiná část, kde k bádání o dějinách smrti přidává i problematiku potratu nebo smrti dítěte ještě nenarozeného (o těchto směrech bádání se Ariès nezmiňuje).

Z Douglasova díla může čtenář lehce nabýt dojem, že si autor jen sedl, lehce se zamyslel a začal psát – kniha nefunguje jako celek a spíše vypadá jako vydaný soubor přednášek (možná to i přednášky jsou, kdo ví). Na rozdíl od Arièsových *Dějin smrti* tyto Douglasovy *Stručné dějiny smrti* obsahují i obrazovou přílohu – jde zejména o několik fotografií různých evropských krematorií a například ekologických, v přírodě snadno rozložitelných rakví.

1.3 Assmannova Smrt jako fenomén kulturní teorie

Práce Jana Assmanna se zabývá smrtí coby kulturním fenoménem. Stejně jako má každé společenství, každá kultura své principy chápání kultury (i když ji takto nemusí přímo pojmenovávat), pojímá každá kultura i smrt a zvyky s ní úzce spojené – zatímco pro jeden národ člověk jen navěky usne, pro jinou kulturní oblast teprve v této chvíli začíná zápas o jeho duši.

Východiskem pro Assmannovo bádání je svět starověkého Egypta a staroegyptské pojetí smrti. I když by se tento výchozí bod mohl zdát určený jen pro úzký okruh čtenářů, opak je pravdou – například při popisu procesu Ospravedlnění,¹⁵ z jehož principů vychází novější tzv. Poslední soud.

¹³ Srov. LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 238-244.

¹⁴ DAVIS, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Praha 2007, s. 83.

¹⁵ „Vážení srdce při posmrtném soudu. Vlevo zemřelý vedený Anupem, který též obsluhuje váhu a stará se, aby miska se srdcem zůstala nahoře. Vpravo Thovt zaznamenává výsledek. Pod váhou sedí ‚požiračka‘, která srdce spolkně, bude-li shledáno příliš těžkým. Papyrus Hunerferiuv, Londýn, Britské muzeum, 13. stol. Př. Kr.“ ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003, s. 20.

Jak jsem již uvedla, těžiště Assmannovy práce leží ve vztahu kultura-smrt. Že jde o vztah úzce propojený, vzájemně se ovlivňující a velmi starý, asi netřeba zdůrazňovat. Ke vzniku kultury se Assmann zamýšlí v tomto směru: „Člověk, který pro přemíru vědění vypadl z řádu přírody, si musí vytvořit umělý svět, v němž by mohl žít. To je kultura. Kultura se rodí z vědomí smrti a smrtelnosti.“¹⁶ Jde tedy v jistém smyslu o pokus překročit horizont vlastního ohraničeného života.¹⁷ Proto se kultura dědí z generace na generaci a hovoříme o tzv. kulturním dědictví, což nejsou jen budovy nebo umělecké sbírky, ale i názory našich předků na tak elementární skutečnosti, kterou smrt zcela určitě je.¹⁸

Dá se tedy říci, že v Assmannově pojetí je smrt kulturním protikladem ke smrti přírodní – ovšem ani jedna z nich není v rozporu se „správným chápáním smrti“ a jedna nevyklučuje druhou. Spíše naopak – kulturní pojetí se snaží přírodní smrt respektovat, možná ji lehce překročit (nesnaží se jí však – alespoň ve většině případů – obejít). Nicméně v našem století se dá o smrti ve smyslu přírodního řádu mluvit jen těžko, ačkoli i tento trend se do našeho kulturního pojetí smrti pomalu vrací.¹⁹

Druhá studie, jejímž autorem je Thomas Macho,²⁰ se zaměřuje spíše na postavu zemřelého, respektive na jeho tělo, tedy na mrtvolu. Macho ve své studii *Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě* píše zejména o materiální stránce zemřelého,²¹ o pohřebních obřadech jako kulturních technikách a zejména v přerod mrtvoly v to, co si z člověka uchováváme – ve vzpomínku: „Zatímco zpočátku [tj. po smrti blízkého člověka] souží vědomí všelijaké asociace, ambivalentní dojmy, spleť pocity viny, denní snění a náhle se objevující halucinace, pomalu dochází k jistému zkostnatění, ‚krystalizaci‘ paměti, jež nalézá patřičný výraz také v reprezentaci zemřelého.“²² Tělo ustupuje během tohoto procesu truchlení tomu,

¹⁶ ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003, s. 12-13.

¹⁷ Tamtéž, s. 13.

¹⁸ Proto tuto elementární tematiku můžeme sledovat i u májovců, kteří ve svých prózách přistupují k těm nejzákladnějším problémům. Motiv smrti tu zastupuje jeden ze základních motivů většiny próz.

¹⁹ Srov. Ekologicky snadno rozložitelné rakve u Davise (DAVIS, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Praha 2007).

²⁰ MACHO, Thomas. *Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě*. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003.

²¹ Kapitola se doslova jmenuje *Obraz a smrt: materiálnost zemřelého*.

²² MACHO, Thomas. *Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě*. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003, s. 91.

„co je nutné, potvrzené a tvrdé – ossuáru, kostře, lebce s jejími ornamenty, znaky či jmény. A nakonec je říše mrtvých zpečetěna stejně úspěšně jako paměť pozůstalých.“²³

1.4 Přejchodové rituály Arnolda van Gennepa

Ve své knize o přechodových rituálech se van Gennep zabývá kromě jiných i přechodovými rituály spojenými se smrtí. Rituály spojené se smrtí rozděljuje do tří fází: odlučovací, pomezni a přijímací. Každá z fází navazuje na předcházející fázi rituálu a výsledkem je v - ideálním případě - smíření se s odchodem člověka. Vzhledem k tomu, že se autor zaměřil zejména na primitivní kultury, nebyla pro mě tato kniha až tak zajímavá, leč i zde jsem načerpala pár zajímavých postřehů a námětů.

Právě s ohledem na odlišnosti kultur, které van Gennep sledoval, mě zaujala autorova myšlenka, že „*nic se neliší podle národnosti, věku, pohlaví nebo společenského postavení jedince tolik jako pohřební rituály.*“²⁴ Myslím, že se dá říct, že právě tato myšlenka je jednou z tezí, které ovlivnily mou diplomovou práci – do jaké míry se všechny tyto faktory podílejí na odlišnostech ve fiktivním světě literatury a řekněme ve světě reálném.

1.5 Dějiny obyvatelstva českých zemí

Tato publikace je výborným výchozím bodem pro analýzu mortality (nejen) ve druhé polovině 19. století. Vzhledem k tomu, že je psána chronologicky, občas zabíhá jak do minulosti, tak lehce přechází do budoucnosti, tudíž si čtenář může snadno uvědomit, jak zlomová tato doba (myslím tím konkrétně druhou polovinu devatenáctého století) byla.

Prodlužovala se například průměrná délka života. Jestliže odhadujeme, že se v polovině 18. století lidé žijící v českých zemích dožívali v průměru 25 až 28 let, pak v polovině 19. století to bylo již více než 30 let, na počátku 20. stol. 40 let, na konci 20. století je to 73 let.²⁵

Tato změna, jak vidno, probíhala postupně a zpočátku pomalu. Na prodloužení délky života měla podíl celá řada faktorů: pokrok medicíny, zlepšení vyživovací situace většiny

²³ MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003, s. 91.

²⁴ VAN GENNEP, Arnold. Pohřební obřady. In *Přejchodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1997.

²⁵ FIALOVÁ, Ludmila; HORSKÁ, Pavla; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 175.

obyvatelstva, rozvoj hygieny, rozvoj vědy. Od 80. let se začíná relativně běžně očkovat proti nemocím, na které doposud lidé umírali po tisících. Samozřejmě do Evropy se dostávají nemoci nové, které soudobá medicína zatím léčit neumí – například cholera nebo tuberkulóza, která bývá nazývána „*nemocí pro 19. století*“.²⁶

Kromě výše zmíněných pokroků řekněme vědeckých a hospodářských mají velký podíl i preventivní opatření, která vedou k omezení výskytu přenosných chorob; v Čechách je to například tolik diskutovaná asanace měst, úpravy pitné vody, kanalizace a postupné zlepšování hygienických podmínek. Mění se tak „*struktura nemocnosti a tím i úmrtnosti obyvatelstva, neboť podíl úmrtí na přenosné choroby trvale klesal*“.²⁷

Dále od počátku 70. let byly postupně objeveny původci vztekliny, tuberkulózy, černého kašle, záškrtu, spály, cholery, malárie, tyfu a dalších nemocí. Zároveň byly vypracovány způsoby, jak tyto bakterie ničit, případně snížit jejich účinnost.²⁸

S tím, jak se mění nemoci a jejich léčba, mění se i role lékaře a jeho šance nejen léčit, ale i nemoc zpomalit nebo dokonce vyléčit.²⁹

Pokud jde o 70. léta 19. století a události s touto dobou spojené, publikace uvádí zejména rozsáhlou neúrodu v letech 1872-73 a s ní související hladomor. Zajímavým tématem by mohla být i vysoká kojenecká úmrtnost těch dětí, jejichž matky pracují v továrnách, zatímco kojenecká úmrtnost ve městech začíná klesat. Májovci tuto tematiku ponechávají zcela bez povšimnutí.

1.6 Nadúmrtnost žen v 19. století Pavly Horské

Historička Pavla Horská se ve své studii zabývá tím, zda ženy umíraly v 19. století více než muži – i mezi historiky koluje totiž takový mýtus, že žena devatenáctého věku neumírala tak říkajíc na věk, ale na porod. Horská se proti tomuto tvrzení postavila a tvrdí, že ženy neumíraly ani tolik při porodu, jako spíš vinou nadměrného pracovního zatížení. K urychlení smrti samozřejmě přispívala špatná výživa, nedostatečná hygiena a nemoci v těhotenství.

²⁶ FIALOVÁ, Ludmila; HORSKÁ, Pavla; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 176.

²⁷ Tamtéž, s. 176-177.

²⁸ Tamtéž, s. 183-184.

²⁹ K tématu například viz Ariès.

Dá se tedy říci, že ženy byly společností (protože si nemyslím, že by je do takových rolí stavěli muži samotní) nuceny být v pozadí rodiny, a tedy i pracovního procesu, zatímco muž byl prosazován do popředí - na úkor fyzického (a velmi pravděpodobně i psychického) zdraví ženy.

Horská píše o nadúmrtnosti žen ve Francii, kde po celé 19. století umíralo více žen než mužů. Umíraly prý zejména dívky mezi pátým a čtrnáctým rokem, což demografové vysvětlují tím, že dívky špatně jedly, byly příliš zatíženy domácími pracemi a staraly se o mladší sourozence, což mělo důsledek zejména v období epidemií, kdy se tyto dívky velmi snadno nemocí nakazily od mladších sourozenců.³⁰

1.7 Sborník Fenomén smrti v české kultuře 19. století

Sborník³¹ obsahuje asi dvě desítky studií, které se zabývají smrtí v 19. století z různých pohledů; například jde o pohled demografický, o pohled na literaturu, malířství, politiku, lékařství atd.

Pro mou práci bylo nejzajímavějších následujících pět studií: *Smrt v literatuře* od Jaroslava Meda, „*První česká matka po smrti upálena*“ anebo *Pohřeb paní Augusty Braunerové* od Mileny Lenderové, *Smrt ve světle demografické statistiky* od Eduarda Maura, *Žena a smrt* od Pavly Horské a studie *Lékař a smrt*, kterou zpracovali Petr Svobodný a Ludmila Hlaváčková.

1.7.1 Med, Jaroslav: Smrt v literatuře

Ačkoli zní název studie³² velmi lákavě, ve skutečnosti se její autor omezil zejména na zobrazení smrti u spisovatelů-symbolistů (Březina, Karásek, Hlaváček), což je podle mě typické zejména pro poslední etapu „dlouhého“ devatenáctého století.

Nic to však neubírá kouzlu, které spojení symbolistů se smrtí v Medovi vyvolalo – píše o strachu ze smrti, o touze smrti uniknout a přitom se jí postavit. Med zmiňuje i fakt, že symbolisty fascinuje zejména nesmrtelnost, která právě smrti odpírá její právo, přesto ve slově (a v jeho chápání) nesmrtelnost smrt existuje a nelze ji jen tak odstranit.

³⁰ HORSKÁ, Pavla. Nadúmrtnost žen v 19. století. In HORSKÁ, P.; KUČERA, M.; MAUR, E.; STLOUKAL, M. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, s. 391.

³¹ LORENZOVA, Helena; PETRASOVA, Tařana (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001.

³² MED, Jaroslav. Smrt v literatuře. In LORENZOVA, Helena; PETRASOVA, Tařana (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 182-186.

Je škoda, že tématu smrti v české literatuře se sborník nevěnuje podrobněji, vzhledem k tomu, že odborníků na českou literaturu devatenáctého věku máme stále dostatek³³

1.7.2 Lenderová, Milena: „První česká matka po smrti upálena“ anebo Pohřeb paní Augusty Braunerové

Autorka ve své studii³⁴ vychází z toho, že Augusta Braunerová v roce 1890 zemřela ve Francii. Protože bylo třeba její tělo přepravit do Čech a zároveň proto, že zejména obě její dcery měly tak pokrokové myšlení, rozhodly se tělo matky spálit v krematoriu na pařížském hřbitově Père Lachaise. Právě tento akt vykonal v konzervativních Čechách nebývalý rozruch a zároveň šlo asi o jednu z prvních kremací společensky významné osoby v českých zemích (byť tělo bylo spáleno ve Francii). Nakonec byl popel Augusty Braunerové pohřben na vyšehradském Slavíně, kde leží v rodinné hrobce dodnes.

V následující části píše autorka o začátcích i rozvoji kremace a o tom, jak se ke kremaci postavila soudobá společnost (že nešlo zpočátku o postoj kladný, je jistě patrné). Pohřeb žehem znamenal na jedné straně zesvětštění společnosti, na straně druhé odpovídal požadavkům komunální hygieny, jež se objevily v polovině 18. století.³⁵

Koncepce spalovací pece byla patentována již v roce 1873 Friedrichu Siemensovi. Přesto trvalo více než padesát let, než lidé tento postup přijali třeba ne přímo za vlastní, tedy aspoň jako přijatelnou alternativu. Je to vlastně celkem logické, neboť, jak Lenderová píše, ve středověku v plamenech končily čarodějnice, nejtěžší zločinci a oběšenci. Pro katolickou církev, která měla na názory společnosti velmi dlouho silný vliv, znamenal oheň plameny pekelné.

Zlom tedy přišel patrně až po první světové válce, kdy lidé hromadně umírali (do té doby nikdy neumřelo tolik lidí jako v rozmezí let 1914-1918) a bylo třeba s jejich těly manipulovat rychle, jinak by se mohly začít šířit různé epidemie a nemoci spojené s rozkladem mrtvých těl. Autorka v této souvislosti zmiňuje fakt, že teprve ve dvacátých letech začínají v Československé republice vznikat první krematoria a lidé se začínají smířovat s tím, že tzv. „prach jsi a v prach se obrátíš“. Nicméně katolická církev se proti pohřbu žehem stavěla až do počátku 60. let – teprve v roce 1962 uznala kremaci jako

³³ Srov. Janáčková, Jaroslava aj.

³⁴ LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ anebo Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 238-244.

³⁵ Tamtéž, s. 240.

pohřeb vhodný i pro katolíka. Domnívám se ale, že i dnes si ortodoxní křesťan přeje být pohřbený do země pro případ, že by se mohl dočkat znovuzkříšení.

1.7.3 Maur, Eduard: *Smrt ve světle demografické statistiky*

Studie,³⁶ kterou napsal demograf Eduard Maur, se věnuje – jak již název a zaměření autora povídá – demografické otázce v 19. století. Vzhledem k tomu, že autor vychází zejména z knihy *Dějiny obyvatelstva českých zemí*,³⁷ považuji za zbytečné zde rozepisovat výše zmíněné demografické otázky a odpovědi, ke kterým Eduard Maur ve své studii dochází.

Zaujal mě fakt, že ještě v roce 1878 proběhla epidemie neštovic (kombinována s epidemií záškrty), když poslední velká epidemie neštovic proběhla v letech 1872-73 a následně proti této chorobě proběhla vakcinace.³⁸ Je tedy možné, že se dá mluvit o velkých a malých epidemiích.

1.7.4 Horská, Pavla: *Žena a smrt*

Pavla Horská zkoumá genderové rozdíly v přístupu ke smrti – zda se nějak lišilo, když zemřel muž, od toho, když zemřela žena. Velmi záhy dochází k zjištění, že rozdíly nebyly nepatrné.

Horská například nesouhlasí s rozšířenou tezí, že obětí muže pro vlast bylo vykrváčet na bojišti a obětí ženy vykrváčet při porodu.³⁹ Stejně jako ne každý muž padl za svou vlast, neumíraly ženy po tisících při příchodu dětí na svět. Můžeme říct, že umíraly v souvislosti s porody (byly oslabené, rychle se zapojovaly jak do pracovního, tak i společenského procesu, byly náchylnější k nejrůznějším nemocem, které neměly šanci samy vyléčit – a nemuselo nutně jít o gynekologické nemoci). Tím, že ženy měly ztíženy podmínky, ve kterých žily a pracovaly, umíraly ve větším množství než jejich muži. Větší úmrtnost ale byla běžná i v prostředí, ve kterém ženy nepracovaly: špatná poloha plodu nebo horečka omladnic znamenaly pro spoustu žen předčasnou smrt. Proto Horská mluví o nerovnosti před smrtí podle pohlaví.⁴⁰

³⁶ MAUR, Eduard. Smrt ve světle demografické statistiky. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 245-253.

³⁷ Tato práce je zmíněna výše.

³⁸ Srov. FIALOVÁ, Ludmila; HORSKÁ, Pavla; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s.186. Nebo PETERS, Vilém. *Poslední epidemie neštovic v Praze (1872-1873)*. Praha 1875.

³⁹ HORSKÁ, Pavla. Žena a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 255.

⁴⁰ Tamtéž, s. 255.

Podobně se lišil přístup muže a ženy ke smrti například v rodině. Celkem se nepochybuje o tom, že smrt kojenců se otců příliš nedotýkala.⁴¹ Horská usuzuje, že jde o obecný postoj ke smrti, který tehdejší společnost od mužů a žen vyžadovala. Žena mohla pro kojence určitou dobu truchlit, ale vzhledem k tomu, že v blízké době bylo pravděpodobné, že přijde na svět další dítě, musela se soustředit i na jiné věci. Navíc lidé věřili, že Bůh si vzal jejich dítěte proto, aby z něho v nebi udělal anděla – dítě se tedy po smrti mělo mít lépe než za svého života.

Nechci tím říct, že by pro ženu 19. století byla ztráta dítěte něčím, nad čím mávne rukou. To určitě ne. Samozřejmě záleželo na prostředí, kde rodina žila, ale jinak si myslím, že každá ztráta dítěte byla ženou (a věřím, že i mužem) nesena těžce. Čím starší dítě bylo, tím pro oba rodiče musela být tato ztráta těžší.

Trochu pateticky píše Horská o genderových rozdílech v chápání smrti: Muž se nesměl bát smrti na bojišti, doma to hanba nebyla. Naopak žena „*at' jako ošetřovatelka raněných na bojišti, či jako matka nad kolébkou nemocného dítěte, či u úmrtního lože starého člověka musí hrůzu ze smrti překonat a jejím hlavním pocitem má být nejen soucit s trpícím, nýbrž i aktivní snaha utrpení ulehčit.*“⁴² Myslím, že Horská problematiku příliš nadlehčila a zevšeobecnila, ale pravdou zůstává, že smrt vnímá muž i žena asi trochu odlišně.

1.7.5 Svobodný, Petr; Hlaváčková, Ludmila: Lékař a smrt

Svobodný a Hlaváčková se ve své práci zaměřili zejména na úlohu lékaře v souvislosti se smrtí. Zatímco v první polovině 19. století byla smrt součástí lékařské profese, od poloviny století se tento postoj mění.

Zejména v 80. letech dochází ke kvalitativnímu a kvantitativnímu rozvoji péče o nemocné. V této souvislosti autoři hovoří o jisté institucionalizaci a byrokratizaci smrti,⁴³ což má za důsledek vytržení nemocného a zvláště umírajícího z přirozeného rodinného a společenského prostředí.⁴⁴ Autoři píší o tomto jevu jako o „odlifrování“ pacienta, čímž se mění celý přístup společnosti ke smrti – jak již o tom psal i Phillipe Ariès.

⁴¹ HORSKÁ, Pavla. Žena a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 256.

⁴² Tamtéž, s. 256.

⁴³ SVOBODNÝ, Petr; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Lékař a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 388.

⁴⁴ Tamtéž, s. 388.

1.8 Teréza Nováková a Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých

Ve své národopisné studii⁴⁵ se česká spisovatelka Teréza Nováková⁴⁶ usiluje zejména o to, aby městským lidem přiblížila zvyky, které se praktikují na venkově, neboť autorka se domnívá, že celá řada obyčejů se z větších měst postupně vytrácí.

Nejprve popisuje svátky podle toho, jak jdou za sebou v kalendářním roce, pak přistupuje k „událostem rodinným,“ což je například křest, svatba nebo pohřeb.

Kromě popisu pohřbu přidává Nováková i vlastní postřehy – například: „*Vůbec jevila se snaha, aby vše (co s pohřbem souvisí) dalo se co nejsložitěji, nejzdlouhavěji, co nejvíce proti všem moderním hygienickým pravidlům, - na počest zemřelým i pozůstalým.*“⁴⁷ Jak skandální pak muselo být, když k nám dorazil trend krematorií, který celý proces spojený s pohřbem, zkrátil jen několik hodin.

Nováková dále reflektuje i litomyšlský hřbitov, který měl „*svůj zvláštní prostor pro samovrahy, oddělený malým valem od hrobů ostatních, zarostlý nízkými keříky a jiným býlím. Hroby nešťastníků, kteří nechtěli dobrovolně snášet tíhy života, vyloučeny jako by ze všeobecnosti; ale rovy jejich všechny označeny tabulkami se jmény a daty a provázeny verši vždycky dojemnými a často i otřásajícími. Ještě v rocích 1876-79 zůstávaly tu některé nápisy, jež odhalovaly nejhlubší bídu a strast lidského bytí. Pak kříže i tabulky strouchnivělé a rzi sežrané, odklizeny, hroby se zemí srovnány, konečně i val odstraněn a na hřbitově se všech stran rozšířeném jen tabulka v zed' zasazená, již věnovali nešťastnému studentu život odvrhnuvšímu kolegové [sic!], dává tušiti, kde ponurý onen oddíl kdysi začínal.*“⁴⁸

K takovému stavu Nováková přirovnává vývoj lidových zvyků ve městech. Je patrné, že Nováková měla se smrtí velmi blízkou zkušenost, neboť pochovala hned několik svých dětí.

⁴⁵ NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 145-156.

⁴⁶ Blíže k Teréze Novákové a národopisnému hnutí na přelomu 19. a 20. století viz ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. Teréza Nováková. Praha 2008. ISBN 978-80-204-1982-8.

⁴⁷ NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 155.

⁴⁸ Tamtéž, s. 156.

1.9 Alexandra Navrátilová a *Narození a smrt v české lidové kultuře*

Autorka ve své knize⁴⁹ sleduje zvyky a obřady, které souvisejí s narozením a se smrtí člověka. Všimá si jak hmotných předmětů (náhrobky na hřbitovech), ale zejména vztahů lidem ke smrti – ať již jde o postavu Smrtky nebo nejrůznější autorčiny výzkumy a postřehy k samotnému aktu umírání a následnému pohřbu.

Jedná se o jednu z mála knih, které jsou zaměřeny na problematiku smrti v českém prostředí. Cenné je zejména to, že autorka nevyňala ze všech obřadů spojených se smrtí jen některou jejich část, ale pojala je komplexně. Ta část knihy, která je této problematice věnovaná, se jmenuje *Smrt a pohřbívání* a pojednává o představách o duši a posmrtném životě, o smrti v proměnách víry a sociability nebo o již zmíněném pohřbu. Autorka sleduje proměny hřbitova a věnuje se i problematice tzv. revenantů.⁵⁰ Celou práci uzavírá kapitola věnující se kultu zemřelých a slavnostem jejich uctívání.

Autorka se zaměřila zejména na období „dlouhého“ 19. století a celá kniha obsahuje velké množství příkladů a odkazů na lokální pověsti a pověry.

1.10 *Problematika májová*

Stejně pozornosti, jakou věnovali autoři smrti, se dostávalo i májovcům. Při výběru literatury o májovcích jsem se zaměřila zejména na jejich sebrané spisy, které buď sami napsali (Světlá),⁵¹ nebo které obsahují jiné písemnosti, které se úzce týkají jejich života a zejména pak spisovatelství (Neruda).⁵²

Ve své práci jsem vycházela zejména ze vzpomínek Karoliny Světlé, které sepsala ve dvou dílech. První, zaměřený zejména na dětství a na zážitky s ním spojené, se jmenuje *Upomínky*, druhá část, která se zaměřuje spíše na problematiku české literatury v Rakousko-Uhersku a zejména na významné osobnosti druhé poloviny devatenáctého století, má název *Z literárního soukromí*. Právě v této druhé knize Světlá zmiňuje i na svůj vstup do literatury

⁴⁹ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004. ISBN 80-7021-397-3.

⁵⁰ Revenant je taková bytost, která se po smrti vrací mezi živé. První skupina jsou takoví lidé, jejichž tělo ještě nebylo řádně pohřbeno. Takové přízraky jsou hodné, nikomu neubližují. Druhou skupinu tvoří lidé, kteří během svého pozemského života podleli ďáblu pokušení a neustále (!) se po smrti vrací mezi živé. Taková bytost je velmi nebezpečná, protože ohrožuje také živé. Navrátilová uvádí jako příklad duše zemřelých nevěst, které „poletují jako ptáci a nutí lidi tancovat.“ Tamtéž, s. 300. Dalším dobrým příkladem jsou upíři nebo vlkodlaci.

⁵¹ ŠPIČÁK, Josef (ed.). *Karolina Světlá. Z literárního soukromí. 1. [díl], Vzpomínky, paměti, literární dokumenty*. Praha 1959.

⁵² Viz dále.

a na almanach *Máj*, který poprvé vyšel v roce 1858 a představoval jednu z největších událostí v české literatuře. Oba vyšly v sebraných spisech⁵³ autorky.

Ačkoli se Světlá v díle *Z literárního soukromí* zmiňuje o básnících a jiných autorech – nejvíce prostoru věnuje svému vztahu k Boženě Němcové a samozřejmě májovému almanachu – záměrně ze svého vyprávění vynechává postavu Jana Nerudy.⁵⁴ Almanach Světlá prezentuje jako Hálkův počin. S ohledem na téma mé práce je tato informace však relativně nepodstatná. O to důležitější jsou ale Světlé názory na českou literaturu a její vývoj, na kterém se na počátku poloviny století sama aktivně podílela.

Dále jsem vycházela z dopisů a článků Jana Nerudy, které vyšly v 50. letech 20. století ve třetím⁵⁵ a čtvrtém⁵⁶ svazku jeho sebraných spisů.

Za nejlepší zdroj k informacím o nástupu májové generace považuji ale dílo Dušana Jeřábka *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*.⁵⁷ Autor se zde zabývá nejen Hálkem samotným, ale zejména celkovým ovzduším a reakcemi na májový almanach a spisovatele, kteří svůj umělecký život s tímto almanachem svázali. Jeřábek se pokusil o rozbor toho, proč almanach *Máj* tolik zasáhl do soudobé české literatury a proč ho jiní autoři považovali za zpátečnický počin nastupující mladé generace.

Dále bych ráda zmínila spisovatelku Jaroslavu Janáčkovou a její knihu *Stoletou alejí*,⁵⁸ kde se autorka věnuje nejen těm nejvýznamnějším spisovatelům 19. století, ale zároveň rozpracovává teorii, proč autoři z okruhu almanachu *Máj* zvolili za svou stěžejní literární formu, které se rozhodli naplno věnovat, právě povídku. Janáčková usuzuje, že šlo o vývoj zcela logický a dobově podmíněný, protože na začátku druhé poloviny 19. století se v české literatuře stále ještě neobjevil původní román. Mimo jiné byly drobné povídky mnohem praktičtější: „*Kratší (literární) útvary se snáz umísťovaly v časopise a v novinách a měly*

⁵³ ŠPIČÁK, Josef (ed.). *Karolina Světlá. Z literárního soukromí. 1. [díl], Vzpomínky, paměti, literární dokumenty*. Praha 1959.

⁵⁴ To, že Světlá ve svých pamětech vynechala – zcela záměrně – postavu Jana Nerudy je docela logické, protože spolu na počátku 60. let udržovali milostný poměr. Srov. WIMMER, Stanislav a kol. (ed.). *Bouřky. Příběh Karoliny Světlé a Jana Nerudy*. Příbram – Litomyšl 2007. ISBN 978-80-87053-04-1 (Pistorius & Olšanská) 978-80-7185-826-3 (Paseka).

⁵⁵ NOVOTNÝ, Miloslav (ed.). *Život Jana Nerudy: Dopisy – dokumenty. Díl III. Do rozchodu s Karolinou Světlou (1860-1862)*. Praha 1954.

⁵⁶ NOVOTNÝ, Miloslav (ed.). *Život Jana Nerudy: Dopisy – dokumenty. Díl IV*. Praha 1956.

⁵⁷ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959.

⁵⁸ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha 1985.

tak usnadněný první kontakt se čtenáři, zvláště v politicky zjitřeném čase kolem roku 1870, kdy četba novin a časopisů daleko předstihovala četbu knih.⁵⁹

⁵⁹ Tamtéž, s. 120 – 121.

2 Kulturologická analýza smrti

2.1 Individuální pojetí smrti?

Smrt tvoří součást čehokoli, co je živé. Ať už mluvíme o rostlině, zvířeti nebo samozřejmě o člověku – každý živý tvor je v okamžiku svého stvoření zcela jistě předurčen ke svému zániku, ke své smrti. Smrt tedy můžeme označit jako jev, který tvoří zákonitou část lidského života. Tím ovšem nemyslím pouze jen smrt jedince samotného (tedy jakousi smrt vlastního JÁ), ale velmi důležitou složkou smrti je i odchod našich rodičů, známých, přátel, našich partnerů a někdy i dětí... Proto se domnívám, že smrt nelze ze života jedince vyloučit, tedy popřít její skutečnost (i když se o to někdy někteří lidé – nakonec vždycky marně – snaží). Smrt je neoddelitelnou součástí každého lidského života.

Z tohoto vyplývá, že každý jedinec zaujímá určitý postoj k biologickému a zároveň sociálnímu konci. Na vypořádání společnosti se smrtí je hlavně zajímavé to, že jakýkoli úkon spojený jak s umíráním, tak s nakládáním s mrtvým tělem, je provázán vlivem kultury.⁶⁰ V každém úkonu vidíme kulturní pojetí smrti – ať už jde o jakési promluvy k nejrůznějším světcům či bohům, rituály spojené s umíráním a samozřejmě veškeré činnosti, které provádí společenství osob, které mají jakýmsi způsobem ukotvit duši (i tělo) zesnulého na nějaké více či méně pevné místo ve své kultuře.

Jistě, je celá řada přechodových rituálů, které se můžeme pokusit ze svého života jednoduše vypustit. Například porod nebo svatbu nemusíme všichni prožít. Ovšem smrt je jednoduše řečeno něco, co z našeho života zkrátka vymazat nemůžeme. Proto je tak zajímavé sledovat přístup celých společenství k této problematice, ale zároveň bychom neměli opomenout výjimky, které se snaží svým vlastním postojem ke smrti ve své společnosti zaujmout nějaké stanovisko. Myslím tím například současnou debatu o ekologicky vhodnějším pohřbívání těl.⁶¹

⁶⁰ Kulturu můžeme definovat různě. Tradičně bývá označována jako soubor poznatků a prostředků, které charakterizují určitou lidskou skupinu, společnost, národ. Ve své diplomové práci jsem se inspirovala Assmannovým pojetím kultury. Jeho definice vychází spíše z antropologického pohledu, kdy kultura představuje obor, který zkoumá materiální statky a duchovní hodnoty v určité komunikaci. (Srov. LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; DOUŠOVÁ, Hana. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. 1. díl: Dějiny hmotné kultury*. Pardubice 2001.)

⁶¹ Davies ve své knize věnuje jednu kapitolu, která se jmenuje Ekologie, smrt a naděje, speciálně ekologicky vhodným pohřbům. Princip takového pohřbívání spočívá v tom, že tělo je uloženo do rakve z proutí a ta je

Pozorujeme-li jakoukoli kulturu – ať už jde o starověké Egyptány, kteří používali ke konzervaci lidských ostatků různé způsoby mumifikace, primitivní kmeny a jejich šamany, středověké šlechtice a jejich pompézní hrobky či naši současnou kulturu, která se snaží se svou smrtelností bojovat jako Don Quijote s větrnými mlýny – musíme být všemi těmi rituály a myšlenkami o příchodu a významu smrti uchváteni.

2.2 Touha po nesmrtelnosti

Fenomén smrti zaujal své výsadní místo již v raném pravěku. Už pravěcí lidé všech kultur měli své vlastní způsoby, jak se vypořádat se smrtí. Se smrtí a – s nesmrtelností.

Domnívám se totiž, že smrt samotná se díky touze člověka po nesmrtelnosti před tisíci let opředla mlhou tajemství, které se nad tímto jevem vznáší dodnes. Místo toho, aby tato záhadnost smrti byla zlomena – ostatně jako většina tajemství, které lidstvo v průběhu staletí vyřešilo, ať jde o vědu, techniku, lidské tělo nebo přírodu – člověk není schopen smrt pochopit, přijmout za samozřejmou součást života, za součást sebe sama.

Dnes se dá jen těžko odhadnout, kde se vzala ona touha překročit smrt a stát se nesmrtelným tvorem, který obelstil svou nevyhnutelnost. Na druhou stranu po nesmrtelnosti toužili a touží zejména řekněme vyspělejší kultury, jako jsou starověcí Egyptané anebo křesťanská kultura. Nemyslím si totiž, že by člověk až tolik toužil po nesmrtelnosti v řádu vlastního života. Ano, lidé nechtějí umírat. Avšak podle mě je to zejména z toho důvodu, že člověk chce být jakýmsi způsobem zakonzervován ve vlastním světě, mezi svými lidmi a samozřejmě tedy v rámci své kultury.

Problematiku touhy po nesmrtelnosti najdeme popsanou již v Bibli, knize všech knih, jak bývá často označována. Jsou to totiž Adam a Eva, kteří pojí ze stromu poznání a stanou se vědoucími, jako Bůh! Avšak dříve, než mohou ochutnat ze sousedního stromu života a získat též k vědění náležející nesmrtelnost, jsou vyhnáni z ráje.⁶² Bůh je tu ten, kdo stojí nad všemi (respektive oběma) lidmi. Nevím, jestli se dá říct, že by Bůh vedl jejich kroky. Ale zřejmě ano, protože to byl právě on, kdo Evě a Adamovi určil jejich osud – tudíž Bůh nechce z nějakého důvodu, aby člověk byl stejně nesmrtelný jako on.

následně uložena kdesi v přírodě, kde se završí biologický rozklad (proutí se samozřejmě rozloží mnohem lépe než těžké dřevěné rakve). DAVIES, Douglas J.. *Stručné dějiny smrti*. Praha 2007.

⁶² ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 11.

V každém případě Adam a Eva snědli pouze jediné jablko, a to ze stromu poznání, tudíž jen člověk od té doby ví, že musí zemřít. To nevědí bohové, protože jsou nesmrtelní, ani zvířata, protože neokusili ovoce stromu poznání.⁶³

Právě vědění o vlastní smrtelnosti posiluje lidskou touhu po získání nesmrtelnosti. Možná to ale bude i tím, že člověk je už prostě takový – vždy touží po tom, co nemůže mít. Ať už jde o vlastní nesmrtelnost nebo trůn v sousední zemi.

Vzhledem k tomu, že Eva s Adamem na své cestě za poznáním kouzla nesmrtelnosti neobstáli, bylo třeba – stále JE třeba – získat nesmrtelnost jinak.⁶⁴ Assmann ve své knize⁶⁵ tuto touhu po získání nesmrtelnosti připisuje kultuře. Pokud je příroda něco, co existuje (téměř) nezávisle na lidech, pak je tu jako protiklad k přírodě kultura. Domnívám se totiž, že se nedá říct, že by kultura byla dalším stupněm vývoje přírody. Obě tyto veličiny jsou od sebe odděleny. Samozřejmě se vzájemně ovlivňují a prolínají, ale existují každá za sebe. Ano, člověk je sice součástí přírody, ale jak Assmann dodává „*pro přemíru vědění (člověk) vypadl z řádu přírody.*“⁶⁶ Nemusíme věřit na pojídání rajských jablek, abychom věděli, že v tomto se Assmann nemýlí.

Člověk má k přírodě blízko, avšak spojení slov „lidská příroda“ v nás evokuje smíšené pocity. Mně se vybaví městský park, kdy zahradní architekt sám rozvrhuje, kde která rostlina bude či nebude růst. Vodní živel je zastoupen betonovou fontánkou a zvířata zde nežijí, neboť jde přece o městský park, tudíž není vůbec žádoucí, aby se zde pásly srny nebo se na kamenech vyhřívaly zmije. Tak člověk přišel na to, jak je příjemné zkulturnit přírodu. Člověk – lidstvo samo – si z přírody vybírá jen některé prvky, které mu vyhovují, a transformuje je do něčeho, jak říká, užitečného nebo pěkného. Nemyslím si, že bych byla nějak příliš ekologicky založená, ale myslím si, že dnešní lidé se s přírodou sžívají velmi obtížně a většinou ji zkrátka jen vytěží, spotřebují a – v lepším případě – ji nechají tam, kde byla.

⁶³ ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 12.

⁶⁴ Protože ačkoli se stále snažíme vynalézt léky na nemoci, stáří a zejména lek proti smrti a umírání (který někdy mylně označujeme coby lék na nesmrtelnost), zůstáváme i v našem 21. Století stejně smrtelní, jako byli naši předkové miliony let před námi.

⁶⁵ Viz poznámka pod čarou č. 63.

⁶⁶ Tamtéž, s. 12.

2.3 Kultura místo nesmrtelnosti

Vraťme se však k tomu, že člověk se kdysi pokusil vymanit z řádu přírody, protože začal přemýšlet a začal si vytvářet svůj nový svět, svět „*umělý, v němž by mohl žít. To je kultura. Kultura se rodí z vědomí smrti a smrtelnosti.*“⁶⁷ Tak definuje Assmann kulturu: jako svět, kde má člověk navrch, ale stále není tam, kde by chtěl být – na úrovni bohů, kteří oplývají onou magickou vlastností – neumírají, zůstávají nesmrtelní.

Právě tento moment – již několikrát zmiňovaná touha po nesmrtelnosti – se stává hnací silou v kultuře. Snažíme se po sobě zanechat něco, aby, když už naše těla zmizí ze zemského povrchu a naše kosti v zemi tiše zpráchnivějí, aby tu po nás zůstalo něco, co i budoucím generacím řekne, že jsme kdysi existovali. Proto je vědomí naší smrtelnosti prvořadým generátorem kultury.⁶⁸

Ve chvíli, kdy si přiznáváme, že umíme vytvářet umělecká díla a můžeme ovlivňovat svými názory i ostatní lidi ve společnosti, si uvědomíme, že nejsme pouze bytosti, které jedí, spí a množí se. Právě teď se stáváme součástí kultury, na jejímž chodu se dokážeme sami podílet. Ba co víc – my tuto kulturu vytváříme a neustále přeměňujeme pro sebe i budoucí generace.

2.4 Smrt jako přechodový rituál

Důležitou součástí kultury, kterou bychom neměli nechat bez povšimnutí, jsou samozřejmě nejrůznější obřady, činnosti a rituály spojené se změnou sociální role jedince ve společnosti.⁶⁹ Sem řadíme například porod, svatbu, zakončení studií nebo samozřejmě rituály spojené s odchodem člověka z tohoto světa, se smrtí individua. Zdůrazňuji individua, protože jakkoli může smrt v biologické perspektivě vypadat jednotvárně, její přetvarování a překonání kulturou nabírá tisíce různých podob.⁷⁰ I kdyby v jedinou chvíli umřelo sto lidí, smrt každého z nich bude jiná. Každý člověk bude myslet na něco jiného, každý z nich bude ke svému skonu přistupovat jinak. Samozřejmě i rituály, které po smrti přicházejí, tedy rituály

⁶⁷ ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 12-13.

⁶⁸ Tamtéž, s. 13.

⁶⁹ Srov. VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1997.

⁷⁰ ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 15.

spojené s odloučením od těla, se různí. Slovy Arnolda van Gennepa: „*Nic se neliší podle národnosti, věku, pohlaví nebo společenského postavení jedince tolik jako pohřební rituály.*“⁷¹

I dnes hodnotíme jinak smrt třicetileté ženy, matky dvou malých dětí, a smrt devadesátiletého důchodce. V naší společnosti jsme smířeni s tím, že starý člověk může prakticky kdykoli zemřít (ačkoli nakonec nás i jeho smrt vždycky zasáhne a jsme překvapení, že takhle starý člověk nakonec zemřel), ale když smrti podlehne mladý, perspektivní (myšleno ve smyslu, že má před sebou svou budoucnost) a zdravý člověk, máme pocit, že smrt je nespravedlivá.⁷² Nemluvě o tom, že trochu jiný význam a smysl má smrt ve střední Evropě a jiný v rovníkové Africe.⁷³

Smrt člověka je jasně daná – selže srdce, plíce, přestane fungovat biologický čas člověka, zastaví se. Ne tak ale čas všeho ostatního; vše „zbylé“ existuje dál stejně tak, jako když nebožtík ještě žil. Můžeme s jistou dávkou poetiky říct, že se nezastaví slunce, nezhasnou hvězdy. Dokonce je jisté, že se o smrti jednoho člověka nedozví úplně celý svět. Tak nevýznamnou se může smrt stát.

Zastavme se na chvíli u momentu, kdy dochází k jednomu z nejvíce zásadních přechodových rituálů v životě jedince – u momentu smrti člověka. Existují vlastně dva způsoby, jak přijít do kontaktu se smrtí: buď zemře někdo ve vašem okolí, anebo jde o váš osobní názor na smrt a vlastní umírání. Obě skutečnosti už celá staletí a tisíciletí zaujímají jedno z nejdůležitějších míst v kultuře, a tím pádem i v životě lidí.⁷⁴

Považuji za zbytečné teď a na tomto místě srovnávat nejrůznější obřady a rituály spojované se smrtí po celém světě. Toto téma je samozřejmě velmi zajímavé, ale ráda bych se zastavila u teoretické podstaty pojetí těchto rituálů. Myslím si totiž, že tato teoretická část posmrtných (a se smrtí úzce souvisejících rituálů) je pro tuto práci podstatná. Všechna úmrtí totiž mají jednu věc společnou – smrt, odchod duše (?) ze světa. S tímto okamžikem zániku života úzce souvisí to, že živý tvor, když zemře, jednoduše nezmizí, nýbrž „zůstává“ (jako mrtvola); toto zůstávající nepřetrvává ve stejné podobě, nýbrž postupuje řadu změn,

⁷¹ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1997, s. 136.

⁷² Touto otázkou se samozřejmě ve své knize *Dějiny smrti* zabýval i Phillipe Ariès. V této stěžejní práci o vývoji vztahu společnosti ke smrti a umírání se autor mimo jiného zabývá i náhlou smrtí a jejími proměnami v dějinách. K tématu blíže viz: ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000. Nebo: ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000.

⁷³ Srov. např. VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1997.

⁷⁴ Opravdu všech lidí, protože kultura je podle mě onou Ariadninou nití, která spojuje jednotlivé skupiny lidí a proplétá je do stále složitějších svazků. Snad proto je kultura tak zajímavá – pro svou pestrost a názorovou odlišnost.

kteří lidé pasivně registrují, ale mohou je i aktivně utvářet.⁷⁵ Podle mého názoru nejde ani tak o biologický rozklad (ani ten bychom neměli podceňovat),⁷⁶ ale spíš o nehmotné přijetí smrti. Je to dáno i tím, že smrt zůstává průhledným a neproniknutelným fenoménem. Smrt je známa pouze zvnějšku, neumožňuje žádné „hermeneutické“ přiblížení ani zúčastněné pozorování.⁷⁷ Proto je tolik podstatné, jakou pozici k ní zaujme společnost, ve které právě došlo k úmrtí jedince. Člověk totiž nemůže jednoduše stát mimo dosah smrti a ignorovat ji – i když se o to někdy někteří lidé snaží, protože se to zdá jednodušší. Domnívají se totiž, že tím, že smrt nepřijmou do své reality, prostě odejde z jejich života.

Toto potlačování existence smrti je součástí rituálů spojených se smrtí. Jedná se vlastně o první reakci, kterou člověk pociťuje, když v jeho okolí někdo najednou⁷⁸ zemře – téměř vždy se o něčí smrti dozvídáme zprostředkovaně (pokud to samozřejmě nejsme my, kdo najde tělo zesnulého nebo dokonce nesedíme u jeho lůžka v čase, kdy umírá). První myšlenka, která lidi napadá, se dá charakterizovat jednou větou „to není možné“ I tak ale dost podstatnou chvíli trvá, než úmrtí, o kterém se takto dozvíme, přijmeme jako pevně daný fakt. A to nemusí jít o člověka nám nijak zvlášť blízkého.

Čím bližší je vám zemřelý, tím víc se vás jeho smrt dotkne a výrazněji zasáhne do vašeho života. Proto jsou přechodové rituály spojované se smrtí určeny primárně lidem, kteří žijí v okolí zemřelého a kteří se potřebují s jeho úmrtím nějakým způsobem vyrovnat, přijmout ji.

Pohřební rituály Arnold van Gennep rozděluje do tří různých fází: odlučovací, pomezí a přijímací. Mezi odlučovací rituály řadí například pohřeb (většinou bývá rakev otevřena,⁷⁹ abychom si mohli naposledy prohlédnout tvář nebožtíka). Pomezím obdobím van Gennep označuje delší či kratší setrvání „těla zemřelého nebo rakve ve smuteční

⁷⁵ MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 72-73.

⁷⁶ Na druhou stranu ani jeho přeceňování není dobré.

⁷⁷ MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 71.

⁷⁸ Každý člověk totiž stále doufá a věří, že jemu a jeho okolí se smrt velkým obloukem vyhne. Když se setkáme se smrtí poprvé a uvědomíme si svou smrtelnost, můžeme z toho být poněkud zmatení. I v pokročilém věku ale doufáme, že umírající (kterého málokdy takto označujeme) je jen nemocný. Že dostane správné léky a nemoc zázračně ustoupí. Leč – zázraky se vždycky nekonají.

⁷⁹ Tento zvyk vychází, jak uvidíme později, z historické zkušenosti, kdy bylo důležité se přesvědčit, že v rakvi je opravdu ten, kdo by tam měl být, a že je opravdu mrtvý. V současné době, vlivem strachu ze smrti (a tím pádem i z nebožtíka) se tento zvyk již nedodržuje. Respektive ne na evropském kontinentě. Jde o zvyklost spíše americkou.

místnosti.⁸⁰ Dobrým příkladem pomezního rituálu může být pohřební hostina, kdy by se mělo navázat pouto mezi pozůstalými a nebožtíkem, které se smrtí jednoho z článků rozbilo.⁸¹

Součástí těchto rituálů je i dodržování smutku. Délka a intenzita tohoto smutku závisejí zejména na stupni příbuzenství a na systému, jímž se toto příbuzenství určuje (z otcovy strany, z matčiny strany, skupinově atd.).⁸² Nejdéle nosí smutek vdovci a vdovy, kdy se například po určitou dobu nesmějí znovu oženit nebo vdát a musejí dodržovat určité zvyky a pravidla – například nošení černého oděvu apod.

Dalším zajímavým rituálem, který propojuje svět živých se světem zemřelých, je zádušní mše, svátek Dušiček nebo například den výročí úmrtí – v tyto dny se zapaluje svíčka za zemřelé a na jejich hroby se nosí květiny. Což je svým způsobem zvláštní. Proč ji nezapálíme v den narozenin? Den smrti získal postupem času navrch. V den Dušiček by měly být hroby našich blízkých uklizeny a měly by je zdobit hořící svíčky a čerstvé (eventuálně umělé či textilní) květiny.⁸³ V praxi je to ale trochu jinak. Snad prvních pět let mají pozůstalí pocit, že zemřelému těch několik návštěv dluží. Jako by zemřelý čekal na projevy jejich sentimentu. Časem ale lidé na některé své zemřelé zapomínají – nebo sami umírají – a najednou zejí hroby prázdnotou, zarůstají zažloutlou suchou travou a společnost jim dělá leda tak vrána, která přilétne na hřbitov.

Slovy Thomase Macha „*Zatímco zpočátku [po smrti blízkého (?) člověka] souží vědomí všelijaké asociace, ambivalentní dojmy, spleť pocity viny, denní snění a náhle se objevující halucinace, pomalu dochází k jistému zkosnatění, ‚krystalizaci‘ paměti, jež nalézá patřičný výraz také v reprezentaci zemřelého.*“⁸⁴ Tělo ustupuje během tohoto procesu truchlení tomu, „*co je nutné, potvrzení a trvalé – ossuáru, kostře, lebce s jejími ornamenty, znaky či jmény. A nakonec je říše mrtvých zapečetěna stejně úspěšně jako paměť pozůstalých.*“⁸⁵ A tak se lidé se smrtí svého blízkého člověka vyrovnají. Smrtí je oddělen svět živých od světa mrtvých a neexistuje hranice, která by tyto světy mohla spojit. Cílem všech těchto přechodových rituálů je totiž oddělit oba světy od sebe.

⁸⁰ VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1997, s. 138.

⁸¹ Tamtéž, s. 151.

⁸² Tamtéž, s. 137 – 138.

⁸³ Například ve Francii je zvykem dávat na hroby svých zemřelých květy chryzantém.

⁸⁴ MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 91.

⁸⁵ Tamtéž.

Těmito rituály, které probíhají během umírání a po smrti člověka, se blíže zabývají dějiny smrti. Zkoumají souvislosti a zákonitosti, které s touto problematikou souvisejí, jak si ukážeme v následující kapitole.

3 Vybrané kapitoly z dějin smrti do poloviny 19. století

Každé společenství lidí, každá kultura dodržuje svůj soubor (nejen) pohřebních rituálů. Ty rituály, které jsou tradičně spjaty se smrtí a jejichž proměny budeme sledovat, obvykle označujeme jako dějiny smrti.

Tyto reakce na smrt, lišící se od kultury ke kultuře, se pak zanášejí na časovou osu, jež znázorňuje jakési „dějiny smrti“, nezřídka s významovým přesahem do světových dějin.⁸⁶ V této kapitole se o takový nástin dějin smrti pokusím. Zaměřím se zejména na postoj lidí ke smrti, což spatřuji zejména v rituálech pohřebních. Domnívám se, že to, jak se lidé staví ke svým zemřelým, ukazuje, jak vyspělá kultura byla, a zároveň to vyjadřuje postoj lidí ke smrti samotné.

Pokusím se sledovat, jak se vztah lidí ke smrti vyvíjel, než se dostal do té podoby, ve které ho ve druhé polovině nacházíme,⁸⁷ a která je zároveň historickým kontextem stěžejní části mé práce, realitou, kterou zpracovávali májovci ve svých prózách.

Úhel, ze kterého můžeme tyto dějiny smrti zkoumat, byl po většinu lidských dějin prostřednictvím mýtu.⁸⁸ Vzhledem ke skutečnosti, že mýty byly a jsou ve většině společenství, které mýty uznávají, zcela jasně dané, nebáli se lidé smrti. Brali ji jako součást nejen života na zemi, ale vůbec života celého. „*Lidé si smrt nepředstavovali jako něco výlučně záporného, jako přelom, po němž následuje už jen propast zapomnění. Nepocítovali ani závrať a existenciální úzkost, anebo přinejmenším tyto dva pocity neměly místo v ustáleném vnímání smrti.*“⁸⁹

Smrt některé kultury vnímaly lineárně: s lůnem a hrobkou na opačných koncích.⁹⁰ Toto je patrné například v pojetí čínského hřbitova v Malacce: „*vchod do hrobky se otevírá jako vagina pod vypouklým travnatým svahem.*“⁹¹ Tento typ kultur v pohřebních rituálech spatřuje další stupeň série obřadů spjatých s přechodem, podobných zasvěcovacímu obřadu,

⁸⁶ MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan: *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha 2003, s. 72.

⁸⁷ Viz kapitola *Smrt ve 2. polovině 19. století na území českých zemí*.

⁸⁸ DAVIES, Douglas J.. *Stručné dějiny smrti*. Praha 2007, s. 26.

⁸⁹ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 37.

⁹⁰ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti. Pohřební zvyky a smutečná obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008, s. 36.

⁹¹ Tamtéž, s. 36.

při kterém se přechází z mládí do dospělosti.⁹² Jiné kultury vidí život a s ním spojenou smrt jako cyklické celky. Sem můžeme zařadit například kultury, které věří v reinkarnaci.

3.1 Odchod zemřelých na věčný spánek

Smrt jako by byla dalším zážitkem, který člověk prožije. Čímž samozřejmě nemůžeme zlehčovat tuto problematiku, protože ačkoli se lidé v dřívějších dobách smrti nebáli, přikládali jí velký význam. Můžeme tedy souhlasit se slovy Phillipa Arièse, když píše, že lidé „*nevěřili ani tomu, že posmrtný život je pouhým pokračováním života pozemského.*“⁹³ Lidé, dá se říct, byli se smrtí smíření. Nedalo se proti ní nijak výrazně bojovat (například až do devatenáctého století neexistovali očkovací látky proti nejzákeřnějším nemocem), a proto smrt stála jakoby nad lidmi. To až později člověk zkouší tuto pozici ovládnout sám – postavit se nad smrt a svým rozumem se pokouší nad smrtí vyhrát.

Vraťme se k přístupu lidí ke smrti v pravěkých a starověkých kulturách. V této době ještě zdaleka nemá křesťanství takový vliv, jakého se mu dostane později. Lidé jsou pohani, kteří věří ve svou místně danou mytologii a uctívají několik bohů. Každý bůh má různé pole působnosti. Problematice smrti jsou zasvěcena zvláštní božstva napříč všemi kulturami. Přístup lidí ke smrti je ale více méně všude stejný: zajistit svým umírajícím dobrou smrt. Tedy takovou smrt, aby je bůh smrti převedl na „druhou stranu“, kde duše zemřelého bude žít nadále. Pokud jde o tělo, které zůstává v našem světě, panovala v těchto kulturách představa věčného spánku, kdy mrtví jen klidně spí. Byl to zároveň výborný způsob, jak se vyrovnat s odchodem blízkého člověka – zemřel, tedy na věky usnul. Tato „*představa klidu a odpočinku je nejstarší, nejoblíbenější a nejvytrvalejší představou onoho světa,*“ říká Ariès.⁹⁴

Z představy klidného umírání vychází i způsob, jakým smrt měla přijít. Měla být očekávaná a dostatečně dlouhá, aby se člověk mohl rozloučit se světem živých. Všední a obvyklá smrt nepřepadá věrolomně, a to ani tehdy, jak už to bývá, je-li nahodilým důsledkem, nebo přichází-li s přílišným rozčilením.⁹⁵ Smrt tedy měla být předvídatelná. Právě tímto očekáváním hodiny smrti se smrt stala lidem – slovy Philippa Arièse - „*blízká*

⁹² KERRIGAN, Michael. *Historie smrti. Pohřební zvyky a smutečná obřady od starověku do současnosti.* Praha 2008, s. 36.

⁹³ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících.* Praha 2000, s. 37.

⁹⁴ Tamtéž, s. 39.

⁹⁵ Tamtéž, s. 17.

*a důvěrně známá, ale současně i oslabená a zneškodněná.*⁹⁶ Nebyl zkrátka nejmenší důvod se smrti obávat.

Na druhou stranu nelze popřít existenci náhlé smrti, která lidi děsila, protože se na ni nemohli nijak připravit. Náhlá smrt narušovala řád světa, v nějž každý věřil, byla nesmyslným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu Božího hněvu. Proto lidé náhlou smrt (mors repentina) považovali za hanebnou a potupnou.⁹⁷ V lidech vzbuzovala tento odpor zejména proto, že s ní nepočítali. Dlouhodobě umírající (a mohlo jít například jen o pár dnů nebo hodin) měl dostatek času na to, aby si zařídil poslední věci a aby se rozloučil s rodinou. Ovšem pokud smrt zasáhla náhle, neměl na nic podobného čas. Zemřel dřív, než by stihl cokoli z toho udělat. Proto se domnívám, že z tohoto prvního momentu náhlé smrti vychází pozdější přístup lidí ke smrti obecně – lidé začnou postupem času zjišťovat, že nikdy nemají dost času na to, aby právě teď mohli zemřít.

Avšak více než patnáct století bude trvat stav, kdy je smrt všední realitou, a není vlastně čas se příliš zabývat odchodem našich blízkých. Postoj lidí ke smrti v době od pátého do osmnáctého století se dá označit jako naivní a bezprostřední odevzdanost osudu a přírodě. Nechci popírat roli Boha, která samozřejmě právě v této době byla velmi silná, ale domnívám se, že jde spíš o to, že Bůh situaci umírajícím i pozůstalým jen ulehčoval. V 19. století se projevila ta obrovská změna, kdy, ačkoli víra v Boha byla stále běžnou součástí lidského života, lidé smrt začali prožívat jinak, jak později uvidíme na konkrétních příkladech z prozaických textů májovců.

3.2 Příklad křesťanské víry

Vznik a šíření křesťanského náboženství samozřejmě zasáhl i vztah lidí ke smrti a k rituálům s ní spojených. Pojdme se podívat například na rituály spojené s pohřbíváním zesnulých. Konkrétněji na to, jak se změnil postoj lidí k pohřbívání.

Zatímco ve starověku lidé stavěli své hřbitovy za města a podél cest (například Via Appia v Římě), v 5. století našeho letopočtu přišel zlom. Do 5. století lidé pohrdali lidskými ostatky, od 5. století přichází k mírnému rozšíření křesťanství a s ním zejména rozšíření povědomí o vzkříšení. Jak Philippe Ariès píše, na významu nabyla „*Víra ve vzkříšení těla, spojená s uctíváním prvních mučedníků a jejich hrobů.*“⁹⁸

⁹⁶ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000 s. 43.

⁹⁷ Tamtéž, s. 23.

⁹⁸ Tamtéž, s. 49.

Velmi důležitou roli začalo s příchodem křesťanství hrát vzkříšení. Pouze ten, kdo byl řádně pohřben, měl šanci na vzkříšení v den posledního soudu. Znesvěcení hrobu ohrožuje probuzení zesnulého v den posledního soudu, a tedy i jeho věčný život.⁹⁹ Proto jsou hřbitovy zakládány tak blízko u kostela – chrání je mučedníci pohřbení v kostele. Pohřbívá se tedy na předměstí, nikoli (zatím) ve městě. Kolem předměstských bazilik vyrůstají zcela nové čtvrti, kde bydlí například ti, kteří pečují o baziliku a tedy i o hřbitov v její blízkosti. Nejčastěji to bývají členové některého z řádu, který má na starosti daný kostel, čímž se propojuje funkce hřbitovů a kostelů.

Zatímco na venkově se zpočátku pohřbívalo zejména v otevřené krajině, tak s pohřbíváním v kostele a jeho těsném sousedství se začalo nejpozději v 8. století. Tomuto pohřbívání v blízkosti svatých se říká „ad sanctos.“ Vzhledem k tomu, že kostely měly pro křesťanskou víru celkem důležitý význam, je tedy logické, že se hřbitovy staly místem, které bylo úzce propojeno s životem obyvatel středověkých měst. Phillipe Ariès tento fenomén přesouvání hřbitovů blíž k lidským obydlím, shrnuje do jediné věty: jde o „přibližování živých k mrtvým, které živi dříve drželi stranou.“¹⁰⁰ Myslím, že to vystihl zcela přesně – mluvíme totiž o aktivním přístupu živých ke světu zemřelých (nebo chceme-li pohřbených). Hroby od této doby zaujmou jedno z velmi důležitých míst ve společnosti. Dá se říct, že tato výsadní pozice jim vydrží až do počátku jednadvacátého století, jak uvidíme později, kdy na hroby stále pohlížíme jako na svědky naší historie.¹⁰¹

Zajímavé je, že v kostelech samotných platil velmi přísný zákaz pohřbívání. Mohli zde být pohřbeni maximálně kněží, biskupové, mniši nebo pár privilegovaných laiků – například patroni kostela. Ovšem v praxi tomu bylo trochu jinak: v kostelech se pohřbívalo poměrně hojně. Šlo totiž o velmi prestižní místo pro hrob a zároveň měl člověk jistotu, že je opravdu blízko svatým. Pohřbívalo se zde od dob prvotního křesťanství až do 18. století. Proto byly kostely „skutečnými nekropolemi,“¹⁰² které se nám velmi dobře dochovaly v podstatě do současnosti.

⁹⁹ Tomuto fenoménu se věnuje několik próz, které ve stěžejní části své práce analyzují. Postavy pohřbívají své milované do hrobů v lese nebo pod stromem a hrob „vysvětlí“ pouze vlastními slzami. To je případ próz *Na statku a v chaloupce*, *Pod dutým stromem* nebo románu *Frantina*. Detailněji tyto pohřby rozebírám v kapitole věnované analýze těchto próz.

¹⁰⁰ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 59.

¹⁰¹ Usuzuji tak například podle toho, že na základní i střední škole pražské děti absolvují povinnou prohlídku na vyšehradském Slavíně. Ale mnohem podstatnější je samozřejmě kladení věnců k hrobům neznámých vojinů, zapalování svíček u hrobu obětí 17. listopadu 1989 a další významné akce, kdy hrob i nadále slouží jako propojení světa živých se světem mrtvých.

¹⁰² ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 69.

Hřbitov se tak stává posvátným dormitářem zesnulých,¹⁰³ kde se mrtví vrací k věčnému životu. Ovšem právě vzhledem k tomuto výjimečnému místu (kde odpočívají ti, kteří se jednoho dne mají probudit), je samozřejmě třeba se o toto místo patřičně starat. A to nejen fyzicky, kdy hroby mají být určitým způsobem udržované, ale zejména řečnickým celkovým přístupem společnosti ke hrobům a tedy ke svým předkům, kteří zde čekají na své vzkříšení. A tak nová víra požaduje uctívání hrobů (později se ukáže, že nejen mučedníků), s čímž přichází právě onen důvěrný vztah ke smrti, který se ve středověké a částečně i v raně novověké kultuře tak dobře prosadil.

S příchodem nové víry se tedy změnilo i místo, kam lidé své mrtvá a jejich hroby umisťovali: stavěli hroby ve větší blízkosti svých obydlí. Hřbitovy se na několik staletí staly místem, kde se konaly různé trhy (zejména ve 14. a 15. století) a setkávali se zde lidé.¹⁰⁴ Proti tomuto společenskému životu na hřbitovech se samozřejmě velmi ostře ohradí církev. V roce 1201 zakáže například na hřbitově v Rouenu tanec. Tak se postupem pár století změnil hřbitov z místa setkávání nejen živých mezi sebou, ale i živých s mrtvými, na místo tiché piety, kam se chodí maximálně několikrát do roka s pugétem smutečních květin, jako to dělá slečna Máry v Nerudově povídce *Přáno letošních Dušičkách*.

Samozřejmě ale na hřbitovech nebyli všichni lidé pochováni automaticky. Vzhledem k tomu, že se ve společnosti velmi dlouho držela idea dobré smrti, jak uvidíme později, tak lidé, kteří touto „dobrou smrtí“ neprošli, neměli právo být pohřbeni mezi, řekněme, správně zemřelými. Do této skupiny spadají například vrahové, zločinci, sebevrazi a další skupiny obyvatelstva, které Phillipe Ariès označuje jako prokleté. Například popravený člověk si svůj trest odpykal usmrcením, a tak mohl být pohřben do vysvěcené půdy. S tím církev prý neměla nejmenší problém. Ovšem lidem se zdálo nevhodné pohřbívat takového zločince mezi své počestné příbuzné. Ariès vysvětluje: „*Středověký člověk tedy svému nepříteli nebo nepříteli společnosti upíral právo na pohřeb ad sanctos, který by teologové připustili, nebo dokonce nařídili.*“¹⁰⁵ Tito prokletí tedy byli po celou dobu středověku pohřbíváni mimo hřbitov na takzvané mrchoviště. Popravení byli například jen zahrabáni hromadou kamení, aby nikoho neobtěžovali – například pod šibenicemi. Ovšem

¹⁰³ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 62.

¹⁰⁴ Phillipe Ariès píše ve své knize *Dějiny smrti* o tom, že hřbitov byl útočištěm, náměstím i promenádou zároveň. Konaly se zde i soudy (prý například soud s Johankou z Arku). Hřbitov byl tedy naprosto přirozeným místem ve společnosti středověkých lidí.

¹⁰⁵ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 64.

na těchto šibenících viseli oběšenci několik měsíců nebo i let, aby jejich trest byl výstrahou ostatním potenciálním zločincům.

3.3 Středověký zájem o svaté

Během celého středověku pozorujeme nejen zájem o křesťanskou nauku, ale zároveň nemalou touhu po světcích. Ariès mluví o dvou vlnách toho zájmu: první proběhla v období raného středověku a zcela logicky souvisí se vznikem prvních vybájených životopisů svatých. Druhá vlna se objevila ve 13. století, kdy datujeme vznik Zlaté legendy.

Jak jsme se již dozvěděli, pohřeb v blízkosti světce byl velmi prestižní záležitostí. Nicméně s fenoménem světců úzce souvisí i jiná skutečnost: a tím jsou poutě.¹⁰⁶ Samozřejmě že ty nejznámější poutě, na které se chodilo už kdysi dávno, se dodržovaly i do v 19. století a chodí se na ně i dnes, jak uvidíme v části této práce, která se věnuje konkrétním prázám májovců.¹⁰⁷ Nicméně kořeny těchto poutí jsou právě zde.

Pohřbívání v kostele u světců ale v 15. století poněkud upadá. Nastupuje totiž nový trend: lidé už touží spočinout tam, kde už byli pochováni jejich blízcí.¹⁰⁸ V 16. století se tato touha vymezuje ještě úžeji, zejména na manželku a děti.

Zajímavé je, že velmi dlouho nebyval konec světa spojován s představou Posledního soudu. Zhruba do 13. století se objevuje zjevení sv. Jana, kdy mrtví vystupují z hrobu. Až od 13. století nadchází éra Posledního soudu, a to zejména vážení duší a vynášení rozsudku. Od 17. století Poslední soud pomalu ztrácí svou prestiž a rozšiřuje se víra v očistec. Nicméně po celou dobu středověku byla smrt do jisté míry vyvrcholením, či lépe řečeno završením pozemské životní pouti v křesťanském světě.¹⁰⁹

Drama se už neodehrává v kulisách onoho světa, ale přímo u lože umírajícího, kdy se dotyčný vyzpovídává ze svých hříchů, a snaží se o jejich nápravu. Součástí tohoto – řekněme – obřadu je i sepsání poslední vůle, testamentu, což patřilo mezi morální povinnosti každého

¹⁰⁶ Ovšem fenomén poutí se drží i dnes, kdy tisíce lidí proudí na poutní místa. A nemusí se vždy jednat o poutní místa spojená s křesťanstvím. Místem, které je sice spojené s vírou, nikoli však s vírou náboženskou, ale s vírou politickou, je Rudé náměstí v Moskvě. I po roce 1989 sem proudí tisíce lidí, aby mohli nahlédnout do Leninova mauzolea, kde jejich modla stále odpočívá. Ovšem tato pouť asi brzy skončí, protože v lednu 2011 se na internetových stránkách tohoto mauzolea vyskytla anketa, kam má být Leninovo tělo pohřbeno, tudíž se s jeho vystavováním nadále již nepočítá.

¹⁰⁷ Například Karolina Světlá celkem běžně do svých prací zařazuje pouť do Vamberk.

¹⁰⁸ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 95.

¹⁰⁹ JÍŠOVÁ, Kateřina. Smrt snímá hříchy. Umírání v představách středověkých lidí. In *Dějiny a současnost*, č. 11/2008, s. 30 – 32.

řádného křesťana. Člověk se v poslední vůli smířil se všemi svými známými i se stavem věcí, které na světě zanechává, a mohl pak v klidu zemřít.¹¹⁰ Tento zvyk bývá označován jako dobrá smrt¹¹¹ a s ním úzce souvisí i umění dobré smrti. Tím bývají například různé obrázky, aby je pochopili i laici, kteří neuměli číst, se zobrazením očištěnce anebo zobrazování různých postav u lůžka umírajícího. Se vznikem těchto obrázků souvisí i to, jak podotýká Philippe Ariès, že „*umělci se skutečně často ocitají v pokušení obrátit smrt o její nestrannost a přiřadit ji k mocnostem pekelným.*“¹¹² Snad i díky tomu se postava Smrtky, zde už je smrt tedy personifikovaná, stává nástrojem zla, která kosí ubohé žijící lidi.

Vraťme se však k loži umírajícího, které v této době nabývá na významu a kde umírající člověk tráví své poslední hodiny před odchodem z tohoto světa. Již odnepaměti lidé umírali ve svých postelích. Postel totiž nebyla jen místem pro spaní, ale byla zároveň – řečeno slovy Phillipa Arièse - „*symbolem lásky a odpočinku.*“¹¹³ Lidé na posteli bývali počati (většinou), ženy v ní rodily a tak je vlastně docela pochopitelné, že se stala i místem pro odchod ze světa živých.

Stejně jako člověk nepřichází na svět sám (ale minimálně za asistence porodní babičky), tak i ze světa neodchází bez doprovodu dalších osob. Podle zvyku je ložnice plná lidí – odjakživa se totiž umíralo veřejně.¹¹⁴ Kromě rodiny, přátel, sousedů, lékařů či notářů, stojí u postele na jedné straně svatá Trojice, Panna Marie a celý nebeský dvůr a z druhé strany postele čeká Satan se svým hrůzostrašným ďábelským vojskem. Obě strany se přou o duši umírajícího; respektive umírající se snaží dostat na dobrou stranu. To je právě ono umění dobré smrti – dostat se na dobrou, tj. na správnou stranu. Proto je tolik nebezpečná a život po životě ohrožující náhlá smrt.

¹¹⁰ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 252.

¹¹¹ Ačkoli je ideál „dobré smrti“ spojen zejména se světem středověku, objevil se pak v dějinách ještě jednou: „Počátkem 19. století, v souvislosti s napoleonskými válkami, provázenými vlnou epidemií, se ideál ‚dobré smrti‘ na čas obnovil.“ LENDEROVÁ, Milena; MACKOVÁ, Marie; BEZECNÝ, Zdeněk; JIRÁNEK, Tomáš: *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl. Život všední i sváteční*. Pardubice 2005.

¹¹² ARIES, Phillippe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 145.

¹¹³ Tamtéž, s. 140.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 140.

3.4 Černá smrt

Jak se ukázalo, náhlá smrt měla ve středověku své místo, ze kterého nehodlala několik staletí ustoupit.

První případy výskytu morovou nákazou se objevily v době vlády Justiniána I. v roce 541 v Konstantinopoli. Nákaza se sem zřejmě dostala z Egypta, odkud bylo do Konstantinopole dováženo obilí. Odtud se mor rozšířil do celé Byzantské říše. Samozřejmě mor zcela nevymizel, ale další vlny již nebyly tak velké. Nicméně ve městě Konstantinopol zemřelo 40 % jeho obyvatelstva.

Ve vrcholném středověku přišel mor ke slovu podruhé a tentokrát s mnohem horším dopadem na celou Euroasii. Epidemii sem zřejmě přivezli obchodníci z Číny, kteří byli napadeni morem od Mongolů, kteří na Čínu útočili. V roce 1347 se mor rychle rozšířil do Konstantinopole, na Krétu, do Řecka a na Sicílii.¹¹⁵ Odtud se epidemie šířila do celé Evropy. Celkem tato vlna moru zasáhla 25 milionů obyvatelstva, což byly zhruba dvě třetiny středověké Evropy. V 15. století se mor vracel v několika vlnách – zhruba v rozpětí dvaceti let. Další významné vlny morové epidemie zasáhly Evropu v 17. století a poslední epidemie proběhla v letech 1720-1721. Tím mor ze světa nevymizel. Jen už nedošlo k jeho pandemickému rozšíření, jako tomu bylo dříve.

Mor změnil nejen demografické osídlení Evropy, ale zároveň zasáhl do toho, jak lidé přistupovali ke smrti. Mor byl považován za božský trest, který ale církve nijak nedokázala vysvětlit. Proto se lidé částečně od církve odklonili. Lidé hledali původce tohoto trestu ale i jinde – například v některých menšinách, například v komunitě Židů.¹¹⁶ Objevila se tvrzení, že Židé otrávil studny s pitnou vodou. Tyto útoky na židovské etnikum měly jako

¹¹⁵ URL: <<http://veda-technika.blogspot.com/2008/02/stale-tajemna-cerna-smrt-pravdpodobn.html>> [cit. 20. 4. 2011]. Tento článek je ovšem zajímavý i další skutečností: autor poukazuje na fakt, že ačkoli se obecně ví, že mor šířily krysy, nemusela to být tak docela pravda: „Morová epidemie ze čtrnáctého století se šířila neuvěřitelně rychle. Objevily se proto pochybnosti, zda-li původcem moru byla skutečně bakterie *Yersinia pestis*. V roce 2000 Gunnar Karlsson poukázal na to, že černá smrt zabila 50 až 70 % obyvatelstva Islandu, ačkoli na Islandu se v té době nevyskytovaly žádné krysy.“ Proto ve 14. století vůbec nemuselo jít o morovou nákazu, ale mohlo jít o epidemii plicního antraxu. K této hypotéze se přiklání Graham Twigg ve svém článku *The Black Death: A Biological Reappraisal*; srov. URL: <<http://www.sott.net/articles/show/145683-New-Light-on-the-Black-Death-The-Cosmic-Connection>> [cit. 20. 4. 2011]. Nebo dále například Norman F. Cantor, srov. URL: <<http://scienceworld.cz/medicina/stredoveka-cerna-smrt-mohla-byt-antraxem-1093>> [cit. 20. 4. 2011] nebo o epidemii cholery. Nicméně autor článku na serveru *Věda a technika* dodává, že další vlny moru v 17. a 18. století byly již zcela jistě způsobeny „morovou“ bakterií *Yersenia pestis*.

¹¹⁶ Antisemitismus je patrný v literatuře 19. století. Například některé pasáže v románu Karoliny Světlé *Poslední paní hlohovská*, vyznávají vůči židovskému etniku stále dost ostře.

důsledek to, že se tato skupina přemístila na východ, zhruba na území dnešního Polska, Ukrajiny a částečně Ruska, kde proti nim obyvatelstvo nebylo zaměřené.

Mor kosil bezvýhradně každého – mladé, staré, chudé, bohaté. Lidé byli pohřbíváni do společných hrobů. Do jednoho takového hrobu se vešlo například až 500 těl. Samozřejmě se pak nedělala žádná selekce, zda dotyčný zemřel na mor či na jinou nemoc, takže v období morových pogrom se praktikovalo hromadné pohřbívání. Hroby byly otevřené, dokud se zcela nenaplnily a teprve pak byly zakopány. Což v důsledku šířilo mor i dál.

Problematiku morové epidemie můžeme sledovat i ve výtvarném umění (tzv. tance smrti,¹¹⁷ kdy na obrázku vidíme tancující kostlivce), v architektuře (dodnes na některých místech stojí morové sloupy)¹¹⁸ anebo samozřejmě v krásné literatuře, kdy musíme zmínit Bocacciův *Dekameron*, kde mor je úvodní zápletkou celé knihy.

Mor zkrátka lidi děsil. Snažili se s ním bojovat, najít jeho příčinu a preventivně se před ním chránit. Vše bylo marné. Jedinou možností bylo buď zůstat na místě, užívat si života a čekat (takových lidí nebylo málo), obvinít někoho z šíření moru a zabít ho (i takových bylo dost) nebo utéct někam, kde vás nikdo nezná. Na poslední možnost měli dostatek financí většinou jen šlechtici.

Samozřejmě že existovala celá řada epidemií, která se prohnala lidstvem, ale byl to právě mor, který mu ukázal, jak může být člověk bezmocný v souboji se smrtí.

3.5 Memento mori

Už jsme řekli, že smrt se dostává do rukou umělcům, kteří její význam posouvají jinam, než kde bychom ho mohli najít na počátku středověku. Smrt začíná být ztvárňována jako zákeřná postava, která se nad nikým neslituje. Může se to zdát snad i kruté, ale je to tak. Symboly smrti – lebku, kostru a přesýpací hodiny – můžeme najít jak ve zdobných prvcích gotických kostelů, tak například na hrobech, jak píše Ariès.

„Jedním z nejčastějších způsobů ztvárnění smrti se stane napůl zpráchnivělá mrtvola – kostlivec se zbytky vaziva neboli umrlec. Objevil se už kolem roku 1320 na freskách Pietra Lorenzettiho v dolním kostele baziliky Svatého Františka v Assisi: má na hlavě směšnou

¹¹⁷ Zdeněk Zíbrt „ve své knize *Jak se kdy v Čechách tancovalo* uvádí teorii, že tance smrti, v nichž kostlivec tančí se všemi lidskými stavy, tvořily součást tehdejších náboženských divadelních her uváděných v kostelích a že výtvarná ztvárnění byla reakcí na tyto kostelní výjevy.“ URL: <<http://tanec.tillwoman.net/Tanec+smrti/>> [cit. 21. 4. 2011].

¹¹⁸ Morové sloupy složily jako ochránci před morem – bývají na nich například zpodobnění světců, kteří mají obyvatelstvo před morem ochraňovat, například sv. Roch nebo sv. Sebastián.

korunu a ukazuje na něj svatý František.“¹¹⁹ Tento kostlivec, na kterém ještě visí zbytky masa, které se nestačilo v zemi rozložit, se stal hlavní postavou umrlčí ikonografie ve 14. -16. století. Ovšem tím se fantazie umělců nevyčerpala. Slovy Philippa Arièse „*Literární prameny kladou důraz nejen na posmrtné práchnivění, ale i na rozklad v průběhu života – na odporňé tekutiny, na ohydné přízraky nemocí, na zoufalství.*“¹²⁰ Jako by oslava života spojená s renesancí, potřebovala nějaký protipól v podobě zoufalství ze smrti a zejména strachu z pekla.

Nutno ovšem podotknout, že toto umělecké zpodobňování smrti nemělo příliš společného s realitou. Pochybují, že by se obyčejný smrtelník setkal v reálném světě s tlejícím tělem, ze kterého vytékají jakési šťávy, jak by pozoroval lebku, ze které opadávalo maso a to, které neodpadlo, prolézají červi. To opravdu ne. Umrlčí inspirace umělců nejenže nesouvisela s přímým hmatatelným viděním smrti, byla dokonce jeho protikladem.¹²¹ Pokud běžný středověký člověk viděl nějakou mrtvolu, pak to byl nejspíš někdo z jeho blízkých (což ostatně bývalo v této době dost běžným jevem – pochovat několik svých příbuzných byla „středověká norma“). Ale pokud nešlo o nějakou extrémní smrt (mor či jiná znetvořující nemoc nebo smrtelný úraz), pak se domnívám, že mrtvé tělo vyvolávalo v takovém člověku různé pocity, nikoli však hnus a znechucení. Proč tedy umělci tvořili zcela odlišná zpodobnění smrti? Proč se snažili prezentovat smrt jako bezcitnou mrchu, která lidi mění v nechutné zombies? Ariès na tuto otázku odpovídá tak, že „*vyobrazování smrti a rozkladu těla netlumočilo ani strach ze smrti, ani strach z onoho světa [...] Ztvárňovalo vášnivé lpění na pozemském životě a bolestné uvědomění si zkázy, již se nevyhne žádný člověk.*“¹²²

Lidé se začali bát toho, co přijde po smrti. Proto se začali o smrt více zajímat, přemýšlet o ní.¹²³ Proto vzniká ten nový druh literatury, o kterém jsme již slyšeli výše – knížky o umírání (ars moriendi), kde bývalo předváděno jak dobré, tak špatné umírání.¹²⁴ Ovšem nešlo jen o pouhé knížky, které kolovaly mezi lidmi. Například i v kostelech lidé jasně

¹¹⁹ ARIES, Phillippe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 145.

¹²⁰ Tamtéž, s. 158.

¹²¹ Tamtéž, s. 162.

¹²² Tamtéž, s. 165.

¹²³ Srov. DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*. Praha 2004.

¹²⁴ Michael Kerrigan ve své knize *Historie smrti* píše o jedné konkrétní knize, která nese název *Ars moriendi*. Kniha obsahuje zejména rady a tipy, jak se dobře připravit na smrt a jsou v ní zaznamenány některé modlitby. Kniha byla napsána v roce 1415 a vyšla jako knihtisk v 60. letech 15. století, díky čemuž se velmi rychle rozšířila do stovek domácností. Domnívám se, že touto knihou se nechaly inspirovat i jiní autoři a sestavili své vlastní knihy o umění umírat (jak zní doslovný překlad).

viděli, jaký je v tomto dualistickém pojetí smrti rozdíl: „každý gotický kostel měl svůj portál nebo fresku posledního soudu, kde stál spořádány nebeský Jeruzalém proti chaotickému pekelnému jícnu.“¹²⁵ Všem „ovečkám“, které pravidelně navštěvovali kostel, bylo tudíž úplně jasné, jak to s touto poslední hodinkou je. Samozřejmě v praxi to vypadalo jinak: lidé hřešili a můžeme pochybovat, zda v okamžiku svého hřešení mysleli na to, jestli se po smrti dostanou do nebe, anebo do pekla.

Zatímco všední a šťastná smrt v raném středověku nebyla specificky křesťanská,¹²⁶ ve vrcholném středověku křesťanství natolik upevnilo svou pozici, že pokud někdo měl spokojeně spočinout na hřbitově a zejména pokud jeho duše měla mít po smrti klid, musel projít celou řadou rituálů spojených s křesťanstvím. Křesťanství si totiž přivlastnilo tradiční úvahy zdravého rozumu a od stoiků převzalo myšlenku, že člověk začíná umírat už v okamžiku svého zrození: „Umírat začínáme hned, jakmile se narodíme, a konec začíná počátkem.“ (Manlius)¹²⁷ Vezmeme-li to do krajnosti, tak ve svatopavelském křesťanství je tak život smrtí v hříchu a biologická smrt otvírá bránu k životu věčnému.¹²⁸ Narodili jsme se, protože naši rodiče zhřešili, a jediný způsob, jak se z tohoto hříchu můžeme vykoupit, je zemřít. Ovšem zemřít nesmíme vlastní rukou, ale musíme počkat, až si pro nás smrt přijde. Středověk je plný paradoxů

Můžeme říct, že křesťanská nauka vládla celému středověku (alespoň co se evropských zemí týče). Nemělo by nás to ale překvapit: život byl velmi křehký, smrt nebyla nikdy dost daleko. V Evropě zuřily války, s nimi byl úzce spjat hladomor a nahodilé lékařství celou situaci zrovna nezlepšovalo.¹²⁹ Proto bylo celkem logické, že se lidé (k potěše křesťanské církve) snažili odvrátit od pozemského světa a hledali duševní útěchu v náručí katolické církve. Samozřejmě ale nic nebylo tak ideální, jak se zpočátku zdálo. Jak podotýká Michael Kerrigan: „*Byl to Řehoř I. Veliký, papež v letech 540 až 604, kdo poprvé naznačil, že modlitba nebo dobrá práce v tomto životě může ulehčit utrpení duše v příštím světě.*“¹³⁰

Jenže kde by tato duše mohla trpět? V nebeském ráji asi těžko, ze spárů pekelných zase nebylo tak snadné se dostat. Proto ve středověku vzniká nové místo, které je určené

¹²⁵ DINZELBACHER, Peter: *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*. Praha 2004, s. 29.

¹²⁶ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 25.

¹²⁷ Tamtéž, s. 127

¹²⁸ Tamtéž, s. 127.

¹²⁹ KERRIGAN, Michael: *Historie smrti. Pohřební zvyky a smutečná obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008, s. 86.

¹³⁰ Tamtéž, s. 87-88.

pro dočasný pobyt lidských duší, které nejdou přímou cestu buď do Nebe, anebo do Pekla. Taková střední cesta, kde se duše může očistit od svých pozemských hříchů – a tak vzniká Očistec¹³¹ a s ním spojený systém odpustků.

Odpustky zkracovaly pobyt v Očistci – jakmile jich měl člověk dostatek, nemusel zde dále čekat a mohl jít dříve do Nebe. Jak ale víme, odpustky byly trnem v oku reformátorům. A nemůžeme se nikterak divit. Například v roce 1245 dal papež Innocenc IV. vyhlásit, že ti, kteří přispějí hotovostí na stavbu Westminsterského opatství v Londýně, mohou očekávat odpustek 20 dnů bolesti v Očistci.¹³² Vzhledem k tomu, jak velkolepě působí toto londýnské opatství, musíme uznat, že sponzorů bylo jistě dostatek. Nástupu reformace už nic – kromě křesťanské církve – nebránilo.

3.6 Zádušní rituály

Posledním výdechem se umírající dostával pod ochranu církve. Teď byla řada na ní, aby se o poslední věci zesnulého postarala. Po bdění u zesnulého se chystal pohřební průvod, tedy poslední cesta zemřelého. První šli kněží a mniši, mnohdy nesli tělo. Následovali je faráři, chudí výpomocní, mniši ze čtvera žebravých řádů (karmelitáni, augustiniáni, kapucíni a dominikáni), pak šli chudí a děti ze sirotčinců v počtu závislém na bohatství a štedrosti zesnulého, oděni ve smuteční šat.¹³³ Tento smuteční průvod se už ve 13. století stal symbolickým obrazem smrti a zármutku. Právě zde bylo možné prohlédnout si ztrhané tváře pozůstalých a vzpomenout si na zemřelého. Jako by celý průvod, když šel městem, hlásal, že právě zemřel ten a ten a tito všichni jeho ztráty velmi želí.¹³⁴ Ariès trefně komentuje tyto průvody jako „náboženské procesí slavnostně strnulých kněží, mnichů, světloňů a chudých.“¹³⁵ Celých pět set let se tyto smuteční průvody pečlivě dodržovaly. Postupem času ale řídly a dnes už – i když v pozměněném smyslu – je vidáme jen při pohřbech významných osobností.

¹³¹ Představa o Očistci byla zrušena až v průběhu 19. století.

¹³² KERRIGAN, Michael: *Historie smrti. Pohřební zvyky a smutečná obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008, s. 89.

¹³³ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 207.

¹³⁴ Pohřební průvod se objevuje jako jeden z nejdůležitějších motivů v Nerudově povídce O měkkém srdci paní Rusky, kdy paní Ruska, místní plačka, s podivnou vášní navštěvuje pohřby a zejména ráda pláče, když jde pohřební průvod kolem domu, ve kterém bydlí. Blíže viz dále.

¹³⁵ Viz poznámka č. 133, s. 210.

Lidé s končícím středověkem odmítají pohled na mrtvého. Tímto svým postojem jako by odmítali biologickou smrt těla. To se později ještě vystupňuje do toho bodu, že odmítají spatřit i rakev, ve které jako by tušili rozkládající se tělo, a tak se při pohřebním průvodu zakrývá látkou, tzv. příkrovem.

Součástí rituálů spojených se smrtí bývala i posmrtná mše. Po roce 1614 už byla jen jediná – Requiem, která se sloužila *v přítomnosti těla a bezprostředně předcházela uložení do hrobu*.¹³⁶

V tento moment je tělo zemřelého spuštěno do hrobu a jeho duše se ocitá tváří tvář Bohu zcela sám, jen se svým životopisem, jen s vlastním kapitálem dobrých skutků a modliteb, se svými celoživotními činy a city, se svým odsouzeníhodným lpěním na světských statcích a svými pojistkami pro zásvětí.¹³⁷ Přes veškerou touhu po životě se lidské tělo středověkého člověka ocitá v zemi tak, jako se zde ocitly miliardy jiných těl předtím i potom. Snad jen jeho víra ve zmrtnýchvstání mu jeho smrt trochu ulehčila. V dalších staletích bude umírání o to těžší.

3.7 Odklon od posedlosti smrti

Středověká společnost se velmi dlouho vzpamatovávala z morových epidemií, kterými tolik trpěla ve 2. polovině 14. století. Teprve v 16. století – snad s příchodem renesančních myšlenek, se do povědomí lidí dostává zájem o život. Samozřejmě to není tak, že by zcela zmizel zájem o to, jak člověk umře. To ne. Ariès píše o tom, že lidé zkrátka začali žít s myšlenkou na smrt: „*Umění zemřít ustoupilo a nahradilo je umění žít*.“¹³⁸

Smrt se během pár staletí transformovala do zcela nového pojetí. Nastal posun od smrti, jež je uvědoměním si a rekapitulací života, ke smrti, jež je uvědoměním si života a zoufalé lásky k němu.¹³⁹ Ale smrt se nevrátila tam, kde byla před morovými epidemiemi. Lidé začali oslavovat život a smrt byla ta, která jejich oslavám činila konec. Zároveň ale lidé stále brali smrt jako součást života.

¹³⁶ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 1. Doba ležících*. Praha 2000, s. 222. Domnívám se, že tato tradice se drží i dnes. Nemusí to nutně být náboženská píseň, ale při pohřbech jsem slyšela hrát například jazzové písně nebo jiné skladby, ke kterým měl zesnulý citový vztah.

¹³⁷ Tamtéž, s. 248.

¹³⁸ ARIES, Phillippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 15

¹³⁹ Viz poznámka č. 136, s. 175.

Bylo tedy třeba se s myšlenkou na smrt nějakým způsobem vyrovnat. Proto i v 16. a 17. století můžeme spatřit jakousi návaznost na *memento mori* a tance smrti: smrt je stále přítomná například ve výtvarném umění. Nenajdeme zde ale morbidní hnijící zombies, kteří syrově připomínali, jak lidské tělo po smrti skončí. Smrt začíná být zobrazována jako čistá, uhlazená kostra nebo lebka. Jako by měla být jen lehkým upozorněním na to, aby se každý člověk zamyslel nad svým koncem. Tyto *marnosti*, jak bývají označovány, nemusejí vždy zobrazovat lebku, ale například i symbolicky hnijící ovoce nebo uschlé květiny. Mezi nejčastější symboly, které vyjadřovaly smrt, patřil tedy i nadále kostlivec. Mimo něj to byly i přesýpací hodiny, hrobníková lopata, orloj, kosa, již výše zmiňovaná lebka nebo například motýli.¹⁴⁰

Marnosti se ale vyskytovaly i ve výzdobě domácností; například na freskách v tanečních sálech nebo na nejrůznějších obrazech a obrázcích. Kostlivec už nemá lidi děsit. Od 17. století už kostlivci nevzbuzují strach; tato role připadla šedým a černým stínům bez těla nebo zahaleným duchům.¹⁴¹ Lidská fantazie začala zpracovávat teprve až teď všudypřítomné znaky smrti a již brzy měla přijít doba, kdy se smrt vymaní ze svých barokních sametových stužek a naplno začne děsit lidi. Tentokrát jinak: skrze jejich představivost.

3.8 Smrt pout zbavená?

Smrt se ale nenechala sešněrovat do říše náznaků a metafor, kde sídlila, když lidé zdobili své příbytky marnostmi. Nebo spíš, kde si lidé mysleli, že sídlí. Zavřeli ji do stejných míst, kam vykárali lásku a zejména sex – do světa fantazie.¹⁴²

Lidé si v polovině 18. století postavili ochrannou bariéru proti přírodě. Co bylo přírodního, bylo najednou zcela špatné, nevhodné a snad i nemorální. Tato hráz proti přírodě „měla ovšem dvě slabá místa, lásku a smrt, jimiž její [přírody] nespoutaná divokost nikdy nepřestala prosakovat,“ jak píše Ariès.¹⁴³ Společnost 18. století se snažila tyto dvě věci potlačit, mít je pod kontrolou. Omezovala jejich moc, zamezovala jejich výstřelkům. Společnost smrt zbavila surovosti, neslušnosti i nakažlivosti, utlumila její individuální ráz

¹⁴⁰ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 47.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 47.

¹⁴² Zatímco brána sexu se ve dvacátém století naplno otevřela veřejnosti, smrt zůstává skrytá (nejen) za nemocniční plentou, kde se na ni nikdo nechce dívat, a všichni se tváříme, jako by neexistovala.

¹⁴³ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 120.

ve prospěch trvání společnosti, proměnila ji v obřad a učinila z ní obyčejnou životní změnu, sotva dramatičtější než ty ostatní – jedním slovem smrt ochočila.¹⁴⁴

To se ale nepodařilo na dlouho. Čím víc je něco odsouváno kýmkoli do pozadí, tím větší zájem o to ostatní mají. A tak mluvíme o šíleném strachu, který lidé ze smrti v této době (17. – 18. století) měli.

3.9 Druhý zlatý věk hřbitovů

Snad s tímto strachem ze smrti souvisí i panika, která zachvátila obyvatelstvo v polovině 17. století. Lidé měli strach z epidemií a z toho, že dosavadní hřbitovy jsou nemravné a urážejí lidskou důstojnost, neboť jsou nečisté. Proto se v 18. století stěhují hřbitovy zpět za město. Ale tento přesun hřbitovů za město souvisí i s demografickým rozvojem, který nastal po vyrovnání morových ztrát. Najednou bylo více lidí, a tedy i více mrtvých těl, která bylo třeba někam pohřbívat. Hřbitovy městské k tomu byly nevhodné (byly plné a jak jsme již viděli, lidé měli strach z nákazy a navíc se domnívám, že se začali tak trochu bát i hřbitovů samotných), proto vznikají za městem hřbitovy nové, větší a modernější.

Strach lidí z nakažlivých nemocí ve spojitosti s hřbitovem byl ale zcela opodstatněný – například v Paříži v polovině 18. století bylo běžné, že se přenášela ještě zcela nerozložená těla do carnarií.¹⁴⁵ Přemístění hřbitovů za město probíhá zejména v letech 1765 – 1776. V Paříži například po zrušení hřbitovu Neviňátek, kam se místní obyvatelé chodili procházet, se změnilo místo těchto procházek na nádvoří u Palais Royale a v 19. století už se skupinky chodců promenádovaly po velkých bulvárech.

Velmi podobná je situace na hřbitovech v českých zemích. Při své cestě do Francie¹⁴⁶ byl Josef II. nadšen francouzským řešením hřbitovů. Proto byly jeho císařským nařízením rušeny hřbitovy uprostřed měst a přesunuly se – stejně jako ty francouzské – za městské brány. Osvícenský panovník prosadil toto hygienické nařízení po morové epidemii v letech 1771 – 1772, kdy již nařídil, se spoluvládnout matkou Marií Terezií, oběti moru neponechávat

¹⁴⁴ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt.*, s. 121.

¹⁴⁵ Charniers (carnaria) – místo, kam se ukládají kosti mrtvých. Ukládají se sem teprve poté, co se vše ostatní rozloží v zemi. Jde o jakási trvalejší místa odpočinku lidí. Tyto kosti se mohou i sestavovat do různých tvarů, tak jak to známe z nejrůznějších kostnic rozmístěných po celém světě.

¹⁴⁶ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 264.

do tří dnů doma ani v márnících a pohřbívat je mimo vsi a města na tak zvaných morových hřbitovech.¹⁴⁷ Součástí těchto hygienických opatření například bylo i pohřbívat zemřelé v textilních pytlích. Což se samozřejmě nesetkalo s příliš velkou odezvou u obyvatelstva, které to vnímalo jako těžké prohřešení proti tradiční úctě k zesnulým. Jak dodává Ivo Cerman, toto opatření zejména ztížilo pohřbívání Židům, kdy mrtvý má být pohřben do 24 hodin své smrti.¹⁴⁸

Zároveň toto přemístění hřbitovů znamenalo obrovské zásahy do starých, hygienicky nevyhovujících hřbitovů. V Praze byl v této době zrušen například Starožidovský hřbitov. Cerman ale zmiňuje i šlechtu, která „měla tradičně své hrobky v kostelích v centrech měst. Šlechtici tak od josefínské doby museli zakládat často honosné hrobky mimo města na venkově.“¹⁴⁹

Právě císařský dekret z roku 1784, který zakázal pohřbívání v kostelích, vede k rušení farních kostelů a jejich umisťování za městskými hradbami. Tyto centrální hřbitovy měly veřejný charakter a s ním přicházelo i postupné zesvětštění hřbitovů na konci 18. století.¹⁵⁰ Vzhledem k tomu, že se během 19. století začaly bořit hradby, hřbitovy se do městského života znovu vrátily.¹⁵¹

Lidé už pomalu začínají být do hrobu ukládáni po jednom, avšak tento trend se plně prosadí až v 19. století. Hřbitovy nyní podléhají městské správě.¹⁵² Díky tomu, že církve částečně ztrácí monopol na hřbitovy, začínají být v těchto místech pohřbíváni, i když třeba bez patřičných ceremonií, i exkomunikovaní a jiní hříšníci.¹⁵³

S postupným zesvětštěním hřbitovního průvodu se zesvětšťuje i místo posledního odpočinku.¹⁵⁴ Na hřbitovech už nemají být ani kaple, ani oltáře. Ideální hřbitov kolem roku 1776 měl vypadat jako nezávadné místo s rodinnými náhrobky. Podle mého názoru tento vzor splňují i dnešní francouzské hřbitovy, které si uchovávají svou jednoduchost a čistotu.

¹⁴⁷ URL: < http://www.quido.cz/historie/historie_462.html > [cit. 21. 5. 2011].

¹⁴⁸ URL: < <http://www.ct24.cz/textove-prepisy/historie-cs-eu/110686-macecha-a-reformator/> > [cit. 21. 5. 2011].

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 271 – 272.

¹⁵¹ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 266.

¹⁵² ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 238.

¹⁵³ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004, ISBN 80-7021-397-3, s. 272.

¹⁵⁴ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 238.

Vzhledem k tomuto posunu ve vnímání hřbitova – řekněme – státní mocí, přichází do Francie s počátkem 19. století kult mrtvých: hřbitov se stává místem, kde se mají setkávat živí s mrtvými a „*soukromá role hřbitova převážila nad službou veřejnosti.*“¹⁵⁵ Na hřbitově se nyní zelená tráva, zurčí zde potůčky a nad nimi se sklánějí smuteční vrby. Na hroby je rozšířena trvalá konfese, tudíž se začínají objevovat rodinné hroby i v případě obyčejných lidí. Navíc nastává rozmach náhrobků, které je třeba nějak zosobnit.

Na hřbitovy se teď chodí odpočívat, plakat, vzpomínat, modlit se a rozjímat.¹⁵⁶ A také sem chodí milenci na tajné schůzky.¹⁵⁷ Hřbitov už ale není místem, kam se chodily v 18. století tajně krást mrtvoly pro pitvy. Místa posledního odpočinku už jsou zkrátka jiná, než jaká bývala ještě před sto lety. Možná je to zčásti i proto, aby se lidé nebáli pohřbu, a tedy smrti obecně. Každopádně se dá říct, že lidé změnili svůj postoj k zemřelým. Přichází éra, kdy už se nebudou „zalamovat“ v okamžiku smrti, ale kdy budou významně truchlit po svých zemřelých. To samozřejmě souvisí s citovou revolucí, která proběhla koncem 17. století. Slovy Philippe Arièse „*Počínaje 18. stoletím se veškerá citovost naopak soustřeďuje – a to už od dětství na několik blízkých bytostí; na tyto bytosti se pak nahlíží jako na výjimečné, nenahraditelné a nerozlučné osobnosti.*“¹⁵⁸ Ovšem tím, že smrt kosí lidi, které tolik milujeme, a my proti tomu nemůžeme nic dělat, stávají se dějiny smrti zároveň i dějinami zla.¹⁵⁹

Nadchází období „dlouhého“ 19. století, o kterém Phillipe Ariès uvažuje jako o období krásných smrtí.

3.10 Století krásného umírání

Počátkem 19. století pod vlivem nastupujícího romantismu, má smrt dvě základní podoby. První z nich je pocit štěstí, kdy člověk očekává smrt jako šťastnou událost (snad že ho zbaví těžkých okovů reality), druhá varianta přístupu ke smrti je setkání s rodinou

¹⁵⁵ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt.* Praha 2000, s. 257.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 272.

¹⁵⁷ Pro májovce ale hřbitov není místem tajných schůzek. Je to místo odpočinku, kam se živí chodí setkávat s mrtvými (slečna Máry z povídky *Psáno o letošních Dušičkách* nebo Karla z povídky *U panských dveří*)

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 213.

¹⁵⁹ Viz poznámka pod čarou č. 155, s. 214.

v nebi.¹⁶⁰ Obě podoby mají ale stejný základ, kterým není nic jiného než touha po lepším životě. Vzhledem k tomu, že jsou tito lidé neschopni být šťastní na tomto světě (nebo si alespoň myslí, že toho nemohou dosáhnout), utíkají ke snům o lepším životě po smrti. Proto přistupují ke smrti jako k vysvobození.

Není se čemu divit vzhledem k epidemiím, které procházely (nejen) Evropou. Člověk umírající na nevyléčitelnou (v této době) chorobu touží po své smrti a také to dává patřičně najevo, jak to například známe z literatury:¹⁶¹ Ariès tuto problematiku analyzuje: „*Touha po smrti, k níž se přiznávají mladí lidé odsouzení ke smrti souchotinami, to není literární póza, ale hluboké zranění, nikoli však zranění jednotlivce, nýbrž dobová a kulturní náhoda a nehoda. Věřím výpovědi lidí, kteří vědí, že zemřou.*“¹⁶² Snad je to i tím, že se smrt počátkem 19. století vrátila k přírodě a věčné hmotě,¹⁶³ kde už kdysi byla, ale odkud ji lidská společnost vyhnala a snažila se ji kultivovat.

S příchodem nového století dostává smrt novou masku.¹⁶⁴ Smrt je vnímána zcela jinak, než jak ji vnímali lidé v předchozím období. Patrné je to zejména v literatuře: „*Všechno, co by ve starších románech bylo erotické, nekrofilní a ďábelské, je zde (v knihách Emily Brönteové) vášnivé, truchlivé a mravné.*“¹⁶⁵

Lidé ke smrti, k umírání a ke svým zemřelým přistupují na jedné straně s tím, že teď se ocitají jejich duše na lepším místě, ale zároveň s jejich odchodem se objevuje nepřekonatelný pocit zmaru, bolesti a lítosti. Snad nejhůře lidé nesli smrt svých vlastních dětí. Zatímco například v sedmnáctém století Alžběta Lidmila z Lisova¹⁶⁶ smrt svých dětí zvládá (relativně) statečně, neboť věří, že si je Bůh k sobě povolal coby malinkaté andělíčky, ve století devatenáctém už matky (zejména měšťanky a šlechtičny) smrt svých dětí prožívají

¹⁶⁰ Obě varianty ostře odmítne realismus, kdy smrt má být považována za běžnou součást života. To, jak uvidíme v analýze tematiky smrti u májovců, se však autorům daří jen okrajově. Na tématu smrti tak ukazují zejména sociální důsledky smrti a uvažují o smrti jako o sociálně kritické analýze společnosti.

¹⁶¹ Dobrým příkladem může být titulní hrdinka z prózy Karla Hynka Máchy *Marinka*, která umírá právě na již zmíněné souchotiny v chudém příbytku. Je si plně vědomá své smrti a nijak proti ní neprotestuje, protože ví, že jakýkoli odpor nemá cenu.

¹⁶² ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 172.

¹⁶³ Tamtéž, s. 72.

¹⁶⁴ Více méně jde o různé masky, tedy podoby smrti, které lidé smrtce samotné nasazují. Tyto masky jsou samozřejmě proměnné v čase i prostoru, nicméně smrt jako biologická podstata bytí (respektive nebytí) zůstává stále ta stejná.

¹⁶⁵ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 180.

¹⁶⁶ *Rodinné paměti. Alžběta Lidmila z Lisova*. Praha 2002.

mnohem hůře.¹⁶⁷ Může za to samozřejmě především ona citová revoluce, která mezi těmito dvěma staletími proběhla, a zároveň postupné zlepšování hygieny a zdravotnictví, kdy se postupně smrt stává osobní prohrou lékaře i celé rodiny.

Lidé v 19. století už přestali zdobit své domy obrazy a soškami kostlivců a lebek. Snad ještě někde pozapomněli nějaký alegorický obraz smrti, ale tato tematika již nebije do očí. Vzpomínky na smrt se stávají mnohem soukromější, intimnější a skrytější. Lidé si začínají „své mrtvé“ zamykat do svých třináctých komnat. Jako připomínka toho, koho kdysi milovali, se proto hodí nějaká maličká věc, kterou lze snadno uschovat a nejlépe ji mít vždy při sobě. Takovým pokladem se stávají v 19. století například medailonky, ve kterých se nacházel smotaný pramínek vlasů. Lidé už nechtějí, jak píše Ariès, „vyobrazovat ani téma smrti (*rakev, hrob*),¹⁶⁸ ani úmrtí blízkého člověka; zbyla jen náhražka těla [ty vlasy pevně uzavřené v medailonku], *střípek nepodléhající zkáze – jako by vymazali samu smrt.*“¹⁶⁹

Pro umírající i pozůstalé už není až tolik důležité, kam duše zemřelých odcházejí. Snad s nástupem racionalismu a s ústupem křesťanských dogmat a celé oslabení křesťanské morálky je nejdůležitější to, aby člověk umíral pokud možno klidně. Na důležitosti získává moment umírání. Zcela vymizelo místo, které lidé - či církev? - označovala jako Očistec a postupně mizí i představa pekla coby místa, kde člověk trpí za svoje hříchy. Každopádně v peklo už téměř nikdo nevěří. To, co zbylo z pekla, bylo dědictvím po inkvizici.¹⁷⁰

Kromě pekla zmizela i celá řada rituálů spojených s umíráním. Zprvč za to mohl zejména rozvoj specializovaných pohřebních ústavů, kdy můžeme mluvit o tzv. profesionalizaci smrti. To, co dříve běžně obstarávala rodina, v 19. století už obstarávají cizí lidé, kteří za své služby dostávají zapláceno. Patří sem například – samozřejmě – hrobník¹⁷¹ či truhlář (kteří sem ale patřili už delší dobu) a nově například holič, balzamovač (což se týkalo zejména těl významných osobností) či další profese. Druhým důvodem, proč zmizely některé rituály spojené se smrtí, je to, že hřbitovy se v 18. století musely přesunout za hranice města, což znemožňovalo klasický pohřební průvod. A ačkoli pak

¹⁶⁷ V prózách májovců potvrdíme, že ženy pocházející z městského prostředí se se smrtí vlastního dítěte vyrovnávaly jen velmi těžko (například Regina ze *Sivookého démona* odmítá pohřbit tělo své mrtvé dcery). Viz dále.

¹⁶⁸ Ačkoli, jak můžeme sledovat velmi dobře na dějinách literatury, není to zas tak pravda, protože v období romantismu hrob i rakev jsou známka tajemna, dobrodružství, skrytých pocitů, tedy znak romantismu nejen coby literárního směru, ale i – řekněme – životního postoje určitých jedinců.

¹⁶⁹ ARIES, Philippe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 202.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 214.

¹⁷¹ Postavě hrobníka se věnuji ve své analýze tematiky smrti, protože šlo o zajímavou literární postavu. Viz dále.

v průběhu 19. století byly odstraněny městské hradby¹⁷² a města se rozšiřovala vlivem urbanizace a industrializace, přesto se pohřební průvody už nekonaly. A když, tak jedině významným zemřelým, jako byl na příklad císař Ferdinand Dobrotivý nebo František Palacký a jiní.

V 19. století už celkem běžně funguje nová budova, která se nejčastěji vyskytuje v okolí hřbitovů: márnice.¹⁷³ Márnice začaly sice vznikat už koncem 18. století, ale v 19. století zažívají svou první velkou vlnu.¹⁷⁴ V této době zde měl mrtvý strávit osmačtyřicet hodin po smrti – kdyby se náhodou probudil, aby nebyl pohřben zaživa.¹⁷⁵

Smrt zaživa byla velkým strašákem pro společnost počátku 19. století. Mnoho tomu ani nepomohl například Edgar Allan Poe svou hororovou povídkou *Předčasný pohřeb*, kdy píše o hrdinovi, který se tolik bojí toho, že by se ve svém hrobu probudil, že požaduje, aby mu po smrti přidělali k zápěstí zvonec, kterým bude moci dát najevo, že ve skutečnosti stále žije. Tyto praktiky se prosadily i v reálu: těla, která byla dočasně vystavená v márnici, měla na pažích přivázané zvonky, které se rozezněly při sebemenším neobvyklém pohybu.¹⁷⁶

Nejsem si jistá, kolik těl po své smrti znovu ožilo, ale patrně tyto obavy byly odůvodněné, neboť ještě počátkem 19. století lékařská věda byla stále ve svých počátcích. O to neuvěřitelnější ale je, jaký skok během několika desetiletí lékařská věda prodělala, jak uvidíme později.

¹⁷² LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 83.

¹⁷³ Zatímco márnice se v období realismu těšila velkému zájmu literátů (namátkou Karel Jaromír Erben a jeho balada *Svatební košile*, kdy umrlec vstává ze svého lože, aby vpustil zemřelého vojáka do márnice za vojákovou milenkou, realismus se této budově zcela vyhýbá.

¹⁷⁴ V následujícím století se márnice ze hřbitova přesune do nemocnic, čímž se podstatně posune i její funkce. Lidé tu ve 20. století bývají zejména proto, že zemřeli v nemocnici a jejich tělo nemůže ležet na pokoji, kde zatím dožívají ostatní – dosud – žijící.

¹⁷⁵ Jedinou výjimku tvořili ti mrtví, kteří zemřeli na vysoce nakažlivou chorobu. Taková těla se pohřbívala tak rychle, jak jen to bylo možné.

¹⁷⁶ ARIES, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2. Zdivočelá smrt*. Praha 2000, s. 132.

4 Smrt ve druhé polovině 19. století na území českých zemí

V této kapitole se zaměříme na aspekty spojené se smrtí a umíráním v kontextu českých zemí v období od zlomového roku 1848 zhruba do první světové války, kdy podle některých historiků končí „dlouhé“ 19. století.

V 19. století většina evropských států následuje vzory Velké francouzské revoluce. Možná sem nemůžeme zařadit panovníky, kteří samozřejmě museli mít strach z toho, jak revoluce dopadla, ale celkově společnost touží po uvolnění atmosféry, která v Evropě panuje. Ve Francii například vlivem revoluce církev značně oslabila svůj vliv, a tudíž ztrácí monopol na smrt.¹⁷⁷ S tím se samozřejmě nehodlá smířit a usiluje celé 19. století o to, aby jej získala nazpět. V českých zemích díky konkordátu církev svůj vliv neztratila – o druhé polovině 19. století tak můžeme mluvit jako o období tzv. druhé zbožnosti.

4.1 Průmyslová revoluce a její důsledky

Ovšem nejdůležitější událostí, můžeme-li to tak nazvat, je průmyslová revoluce, která je hnacím motorem celého 19. století. Snad nikdy během tak krátké doby nevzniklo tolik zásadních vynálezů a nebylo objeveno tolik poznatků ve všech odvětvích vědy a techniky, jako tomu bylo právě v „dlouhém“ 19. století.

Vzhledem k tomu, že v celé Evropě (a samozřejmě i Americe) probíhá po celé „dlouhé“ 19. století průmyslová revoluce, nevyhnula se tato událost ani českým zemím. Od třicátých let se tak naše země z převážně agrární země mění v průmyslově agrární zemi. Zvětšují se velká česká města (Praha a Brno) a vznikají nové průmyslové oblasti, zejména v severních Čechách. Zároveň s tímto nárůstem se ale prohlubují i sociální rozdíly mezi jednotlivými vrstvami obyvatelstva.¹⁷⁸ Nejhorší podmínky panovaly zřejmě právě v severočeské průmyslové oblasti, zejména ve městech Liberec, Frýdlant a Trutnov; vyskytuje se tu vysoká mrtvorozenost a vysoká nemocnost.

¹⁷⁷ VOVELLE, Michel. *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Paris 2000.

¹⁷⁸ Tento trend můžeme sledovat i v některých prózách, které jsem si vybrala ke své analýze. Například měšťka Karla z povídky *U panských dveří*, která umírá v bídě, protože není schopna se vrátit zpět do vyšších kruhů, ze kterých pochází.

S industrializací souvisí zejména častější smrt v důsledku pracovního úrazu nebo epidemie TBC v regionech s převládajícím textilním průmyslem, témata, kterými se spisovatelé nechávali inspirovat koncem století. Pro májovce tato tematika zůstávala zřejmě nezajímavá, protože ve svých prózách z 60. a 70. let se o ní nezmiňují.

Průmyslová revoluce samozřejmě nepostupovala nijak souvisle, ale spíše nerovnoměrně. Zatímco někdy se hospodářská a průmyslová odvětví zlepšovala díky převratným vynálezům, v následujícím roce mohlo být vše jinak a mohla přijít hospodářská a politická krize. To všechno vedlo k propastným rozdílům mezi městem a venkovem a k relativnímu přelidnění, které úzce souviselo právě s již zmíněným procesem urbanizace, kdy lidé migrovali do míst s příznivějšími životními podmínkami. Tito lidé, kteří pocházejí z venkova (nejvíce jich přicházelo zejména z jižních Čech a z Vysočiny), nejčastěji pracují jako pomocné síly v některých továrnách a právě z této vrstvy obyvatelstva vzniká nová sociální skupina: dělnická třída neboli proletariát.

S postupem průmyslové revoluce souvisí kromě stěhování obyvatelstev do měst i vystěhovalectví. První vlna proběhla po roce 1848 a druhá během krize koncem 80. let. Lidé se nejčastěji stěhují zejména do západní Evropy, ale i do Spojených států a do Kanady. Toto vystěhovalectví však zasáhlo velmi nepříznivě do celkového populačního vývoje českých zemí.

Nicméně životní úroveň obyvatelstva se postupně zvedá a svého vrcholu dosáhne zřejmě v období první republiky, kdy zároveň kulminuje hospodářská a - myslím, že i sociální vyspělost našeho státu. První velké výsledky ale můžeme pozorovat už dříve. Zemědělství uživilo na konci 19. století dvojnásobný počet obyvatel, než před sto lety a strava byla pestřejší a bylo jí v průměru více, i když se výrazně lišila podle sociálního postavení.¹⁷⁹ Tím se i nadále prohlubují (nejen) sociální rozdíly mezi jednotlivými vrstvami společnosti.

4.2 Hospodářská a sociální situace v 60. a 70. letech

V tomto období vrcholí v českých zemích průmyslová revoluce v tovární výrobě. Po celé zemi vznikají desítky podniků a továren nejrůznějšího zaměření, a tak jsou zakládány například nové cukrovary, lihovary nebo pivovary.¹⁸⁰ Samozřejmě tyto podniky vznikají zejména v nížinách, tudíž ve vyšších oblastech mají lidé větší problém sehnat zaměstnání,

¹⁷⁹ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 179.

¹⁸⁰ STRÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971.

v důsledku čehož se stěhují do větších měst, kde se práce dala sehnat relativně snadno. Nadchází totiž doba vzniku drobných a větších podnikatelů, kteří touží podobat se svým životním stylem šlechtě, která stále ještě slouží jako vzor vybraného chování a lepšího stylu života.

V rozmezí let 1872 – 1873 postihla české země rozsáhlá neúroda, která měla za následek vzestup cen obilí a brambor. To samozřejmě mělo největší dopad na nejchudší vrstvy obyvatelstva, kdy tito lidé podléhali i banálním onemocněním, protože jejich výživa nedostačovala jejich potřebám. Jako by toho nebylo málo, tak v roce 1873, tedy ve stejném roce tohoto hladomoru, nastal krach na vídeňské burze, což se samozřejmě velmi citelně dotklo i obyvatelstva žijícího na českém území, kdy české bankovníctví bylo velmi úzce napojeno na rakouské bankovníctví. Po tomto krachu nadchází velká hospodářská krize, která smetla staré výrobní způsoby a s nimi i množství drobných výrobců.¹⁸¹ V 80. letech se situace zlepšuje a české země následně zaujaly první místo ve strojírenském průmyslu v celé rakousko-uherské říši.

Nezměnily se ale jen hospodářské a průmyslové podmínky. Tato krize měla i vliv na smýšlení obyvatelstva. Od 70. let mluvíme o uvědoměném ovlivňování porodnosti obyvatelstvem.¹⁸² V oblasti víry nastává díky konkordátu v českých zemích období tzv. druhé zbožnosti a obnovuje se mariánský kult. Křest je v této době ještě zcela běžnou záležitostí, ale například smrt začíná pomalu získávat poněkud jednodušší podobu (ve srovnání například se stoletím předchozím). Rozdíly jsou patrné zejména v porovnání venkova s městským prostředím. Zatímco na venkově se tradice dodržují, ve městech se díky zrychlujícímu se tempu doby od některých zvyků částečně upouští. Tuto proměnu reflektuje například Teréza Nováková v již zmiňované vlastivědné studii.¹⁸³

Myslím si, že na této regulaci porodnosti se dá velmi dobře ukázat ten pokrok, které 19. století přinesl do mysli i docela obyčejných lidí, neboť i na vesnicích se snižuje počet dětí v rodině. Toto číslo sice nebývá zpravidla tak nízké jako ve větších městech, ale důsledek to přináší ten samý: začínají vznikat menší rodiny, jejichž vnitřní vazby jsou velmi úzké, a proto například smrt dítěte, která je ještě ve druhé polovině 19. století celkem běžným jevem, je vnímána tragičtěji než dříve.

¹⁸¹ STRÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, s. 58.

¹⁸² Tamtéž.

¹⁸³ NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 145-156.

Na druhou stranu jiné věkové skupiny obyvatelstva jsou na tom podstatně lépe – například staří lidé. Narozdíl od úmrtnosti kojenců se úmrtní poměry starších osob od poloviny 18. století zřejmě trvale zlepšovaly.¹⁸⁴ Obecně se úmrtnost obyvatelstva však začíná snižovat až od 90. let 19. století, kdy dochází k všeobecnému rozvoje hygienických opatření.¹⁸⁵ Teprve tehdy pronikají hygienická a epidemiologická opatření opravdu do všech vrstev obyvatelstva.

4.3 Průměrný věk obyvatelstva

Jestliže odhadujeme, že se v polovině 18. století lidé žijící v českých zemích dožívali v průměru 25 až 28 let, pak v polovině 19. století to bylo již více než 30 let, na počátku 20. století 40 let, na konci 20. století je to 73 let.¹⁸⁶ Proto můžeme říct, že průměrná délka života se během těchto staletí postupně zvyšuje a s tím se zvyšuje i počet osob, které se dožívaly vyššího věku.¹⁸⁷ Průměrný věk byl v roce 1869 zhruba 27 let u muže a 28 let u ženy.¹⁸⁸

Na prodlužování délky života se podílí celá řada faktorů. Řadíme sem zejména změnu epidemiologické situace, zlepšení vyživovací situace větší části obyvatelstva a komunální hygieny, zlepšení zdravotnictví a rozvoj přírodních věd, jednoho z hlavních předpokladů moderní lékařské vědy, a hromadné výroby léků.¹⁸⁹ To všechno souvisí zejména s rozvojem veškeré vědy – od sociologie přes medicínu až po chemii.

Nicméně i přes veškeré tyto snahy o zlepšení životní situace obyvatelstva se ve skladbě obyvatel vyskytuje jedna skupina, která je v kontaktu se smrtí nejvíce: jsou to děti a mládí. Na konci 19. století se věku 15 let dožívalo jen 66 % dětí.¹⁹⁰ Během stovky let se toto číslo naštěstí prudce zvedne a ke konci 20. století dosahuje již téměř stoprocentní hranice. Vzhledem k takto vysokému číslu se kojeneckou úmrtností budu zabývat v další kapitole detailněji.

¹⁸⁴ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 190.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 190.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 175.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 175.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 157.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 175.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 175.

4.4 Úmrtnost

Od počátku 70. let lze skladbu úmrtnosti podle příčin smrti sledovat podrobněji, což souvisí s vlivem nových medicínských poznatků. J. K. Stříteský zkoumá skladbu zemřelých podle příčin smrti. Naráží ale na celou řadu překážek, zejména pak na to, že z dobových záznamů se nemoc špatně identifikuje, protože různé nemoci bývají označovány různě. Je to zejména kvůli tomu, že během první poloviny století stojí lékařská věda stále ještě v pozadí. A tak dodnes nevíme jistě, zda Mácha v roce 1836 zemřel na cholera, tyfus, nebo jestli měl jen zápal plic, který si způsobil tím, že asistoval u požáru.

Víme ale, že mor vymizel z Evropy už na počátku 18. století, avšak stále je zde cholera, epidemie tyfu nebo dyzenterie, které propukají zejména během války a souvisejí se zhoršením hygienických poměrů a se zkaženou vodou. K dispozici však nebyly léky, které by dokázaly snížit vysoké horečky, jimiž se nemoci projevovaly a jež spolu s dehydratací organismu působily rychlou smrt nemocného.¹⁹¹

Na uvolněné místo krále smrti nastupují po moru „nové“ nemoci. Jedná se zejména o neštovice, které způsobovaly nejen jizvy, ale i slepotu.¹⁹² Postihovaly především malé děti a přispívaly k vysoké dětské úmrtnosti. Běžná byla i spála, spalničky či černý kašel.

Vraťme se však k neštovicím. Poslední epidemie neštovic v Praze proběhla v roce 1872 – 1873 (o pět let později proběhla ještě jedna vlna neštovic, tentokrát ale spojených s epidemií záškrtu)¹⁹³ a za oběti si vybírala převážně ženy ve věku 15 – 30 let a chlapce ve věku 1 – 15 let.¹⁹⁴

Petters se domnívá, že epidemie pochází z Bavorska a že k nám byla rozšířena díky železniční dopravě, kdy v „*Čechách, kde železnice kříž na kříž jednotlivé okresy spojují, nakažlivé nemoci v krátké době do nejvzdálenějších míst přenesené býti mohou.*“¹⁹⁵ Tuto problematiku ale moderní historická věda nepotvrdila ani nevyvrátila. Samozřejmě nemalý podíl na této nemoci a jejím rozšíření měla prusko-francouzská válka, stejně jako po válce prusko-rakouské k nám byly zavlečeny svrab, cholera a příjice. Petters si ve svém

¹⁹¹ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 175.

¹⁹² V 19. století se proti černým neštovicím běžně očkovalo, proto epidemie nebyly tak katastrofální.

¹⁹³ MAUR, Eduard. Smrt ve světle demografické statistiky. In LORENZOVA, Helena; PETRASOVA, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001.

¹⁹⁴ PETTERS, Vilém. *Poslední epidemie neštovic v Praze (1872 - 1873)*. Praha 1875.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 8.

průzkumu všiml, že lékaři a ošetrovatelský personál byl nákaze ušetřen, ačkoli se nemoc šíří vzduchem.

Velmi zajímavá je sociální skladba zemřelých na tuto epidemii. Celkem jich tedy bylo v Praze 4864. Z toho „1027 služek, 495 vojínů, 313 školu navštěvujících dětí, 251 nádeníků, 144 studujících, 103 komis, 126 obuvníků, 86 krejčů, 77 šiček atd.“¹⁹⁶ Jde tedy opravdu o mladé lidi. Nejzajímavější je dle mého vysoký počet služek – skoro čtvrtina z celého počtu zemřelých. Jak je možné, že zrovna služky podléhaly neštovicím nejvíce? Pohybovaly se snad v místech, kde byla epidemie nejsilnější? Nakazily se například od dětí svých panů, o které pečovaly? O tom už autor mlčí.

V závěru své práce ale shrnuje, že „více neočkovaných nežli očkovaných zemřelo,“ tudíž se jako lékař – samozřejmě – přiklání k tomu názoru, aby bylo očkování běžně dostupné, protože jedině tak se dá snížit počet úmrtí na tuto zákeřnou chorobu.

Vakcinace po této epidemii opravdu následuje a během dvaceti let pravé neštovice takřka vymizí. Díky zlepšení diagnostiky a povinné izolaci se snižuje i úmrtnost na tyfus.

Nicméně o slovo se přihlásí jiná nemoc, která je charakteristická pro celé 19. století.¹⁹⁷ A tou nemocí je tuberkulóza, nemoc industrializace. Přestože se stala typickou nemocí chudých, postihovala příslušníky všech společenských vrstev – často v několika generacích.¹⁹⁸ Od počátku 70. let se zvyšuje procento zemřelých na tuberkulózu: od 12,5 % v roce 1873 až do cca 16 % v roce 1900.¹⁹⁹ Je to jediná nemoc, která koncem 19. století nabírá na intenzitě, jinak se úmrtnost na jiné choroby snižuje. Například v roce 1886 nejvíce lidí umíralo právě na tuberkulózu, druhé místo obsadila sešlost věkem a třetí byla vrozená slabost. Do konce století na sešlost věkem umíralo o dvě procenta více lidí a toto číslo se i nadále zvyšovalo.²⁰⁰

Mortalita jako důsledek uvedených nemocí se postupem času stále snižovala. Vezměme si například rok 1873, kdy činil podíl úmrtí na infekční choroby, pokud je lze

¹⁹⁶ PETERS, Vilém. *Poslední epidemie neštovic v Praze (1872 - 1873)*. Praha 1875, s. 19 - 20.

¹⁹⁷ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 176.

¹⁹⁸ Tamtéž.

¹⁹⁹ STŘÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, tabulka na s. 66 – 67.

²⁰⁰ Viz STŘÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, tabulka na s. 70. Ovšem, jak autor sám uvádí, touto tabulkou se nedá řídit doslova, protože diagnostika nemocí byla stále v plenkách. Zdrojem informací pro tabulku byla Pelclova zpráva z roku 1894.

rozlišit, z úhrnu zemřelých více než 36 %. Do roku 1913 se snížil na 20 % a později již nikdy výrazněji nevzrostl.²⁰¹

Shrneme-li to, v každé epoše včetně 19. století stála za úmrtností obyvatelstva – kromě válek – vždy nějaká nemoc. Zpočátku to byl mor (ten se v několika vlnách objevil ve středověku, poslední morová epidemie, jak jsme viděli, proběhla v 18. století), pak neštovice, cholera a v 19. století nastoupila tuberkulóza, která však zabíjela ve vyšším měřítku ještě v první polovině 20. století.

Všechny tyto nemoci lákaly spisovatele, aby je přizvali do svých knih, a někteří z nich je přizvali i do svých životů. Snad spisovatele lákala ta nevyhnutelnost smrtelných chorob, snad zabila někoho jim blízkého a oni měli potřebu se s takovou ztrátou vyrovnat. Jisté je, že téma smrtelné nemoci můžeme najít v každé epoše literární historie. Počínaje Boccacciiovým *Dekameronem*, přes Máchovu *Marinku* až k Remarqueovu *Nebe nezná vyvolených*, *Tři kamarádi* aj.

4.5 Kojenecká úmrtnost

Po celé 19. století umíralo v českých zemích více než 25 % živě narozených dětí před dosažením prvního roku života.²⁰² Takto vysoká kojenecká úmrtnost se vyskytovala až do úplného konce 19. století, kdy ještě v roce 1892 zemřelo 271 dětí z 1000 narozených.²⁰³ Pro srovnání ve stejném období například v Německu to bylo okolo 200, ve Francii okolo 170 a ve Švýcarsku asi 150 kojenců.²⁰⁴ To znamená, že smrt malých dětí byla po celou tuto dobu děsivě všudypřítomná.

Tento trend nastal v první polovině 18. století, kdy byla největší pravděpodobnost úmrtí bezprostředně po narození, pak se snižovala až k nejnižším hodnotám kolem 10 – 15 let,

²⁰¹ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 185.

²⁰² Srov. HORSKÁ, Pavla. Žena a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001, s. 255-259. Nebo STRÍTESKÝ, Jan K.: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971. Nebo FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998.

²⁰³ Tento údaj udává STRÍTESKÝ, Jan K.: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, s. 73.

²⁰⁴ STRÍTESKÝ, Jan K.: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, tabulka na s. 86.

pak opět rychle stoupala.²⁰⁵ To znamená, že nejzranitelnější byl člověk hned po porodu (a to nejen dítě, ale i jeho matka) a v prvním roce života. Samozřejmě ani v období dětství nebyl člověk chráněn před smrtí, ale další krizové období přichází až s dospělostí. Příčinou byly porody u žen a války u mužů.²⁰⁶ Plus samozřejmě nemalou roli hráli epidemie a špatné hygienické nároky, tudíž je zcela logické, že lidé neměli šanci dožít se věku, kterého se dožívají dnešní lidé.

Lidé se navíc nijak nepozastavovali nad vysokou kojeneckou úmrtností. Postup lidí by se dal charakterizovat tak, že brali masovou úmrtnost dětí jako přírodní nutnost, jako nezbytnou daň životu.²⁰⁷ Ostatně neměli ani příliš na výběr. Tato skupina obyvatelstva měla ke smrti opravdu blízko. Ačkoli v této skupině umíralo mnoho osob, stále v ní byla zastoupena největší část celého obyvatelstva. Proto se počet obyvatelstva po celé 19. století zvyšoval.

Vyšší kojenecká úmrtnost panovala v českých zemích zejména na venkově, kde malé děti trpěly podvýživou, pily nevhodné, hygienicky neupravené mléko a po odstavení dostávaly nevhodnou stravu.²⁰⁸ Další skupinou byly samozřejmě nemanželské děti, hlavně, byly-li odloženy do nalezinců, umíraly téměř z poloviny před dožitím prvních narozenin.²⁰⁹ Mnoho dětí umíralo i v přeplněných chudinských čtvrtích.²¹⁰

Samozřejmě že vliv na bytí a nebytí malých dětí měly zejména jejich matky. Proto dalším případem kojenecké úmrtnosti byly ty děti, jejichž matky pracovaly v továrnách. V oblastech, ve kterých se tyto továrny nacházejí (zejména textilní továrny) prudce stoupá ukazatel kojenecké úmrtnosti. To je případ zejména v 70. a 80. letech, kdy se vznikem těchto továren a s ohledem na hospodářskou krizi, nastupují ženy – matky od malých dětí – na dvanáctihodinové směny do továrního provozu. Žena tedy jde po porodu co nejdříve do zaměstnání a o malé děti se pak starají jiní lidé. Většinou se starají o více dětí, takže v době

²⁰⁵ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 188.

²⁰⁶ Srov. HORSKÁ, Pavla. Žena a smrt. In LORENZOVA, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001, s. 255-259.

²⁰⁷ STRÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, tabulka na s. 65.

²⁰⁸ Až do objevu pasterizace mléka se v mléku mohly objevovat choroboplodné zárodky.

²⁰⁹ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 189.

²¹⁰ Tamtéž, s. 179.

šíření smrtelných epidemií tyto nemoci kosí větší počet dětí, než by tomu bylo, kdyby jejich matky zůstaly s nimi doma, čímž by zůstaly v izolaci.

Nevěřím tomu, že by se matek 19. století nedotklo, že jejich dítě zemřelo. Proto se domnívám, že tato vysoká kojenecká úmrtnost musela být psychicky velmi náročná nejen pro matku, ale i pro celé okolí, ve kterém dítě zemřelo. Samozřejmě na venkov se hygienické a epidemiologické pokroky dostávaly velmi pozvolna, nicméně venkov nebyl izolovaný svět sám pro sebe. Pro muže prý ztráta dítěte nebyla tak bolestivá. Jak píše Pavla Horská: „*Celkem se nepochybuje o tom, že smrt kojenců se otců příliš nedotýkala.*“²¹¹ Horská to vysvětluje tím, že jde o obecný postoj, který tehdejší společnost od mužů i žen čekala. Vidím v tom návaznost na 19. století, kdy zejména ve druhé polovině s postupnou regulací porodnosti klesá počet dětí v rodině, a tedy zároveň s tím se zvyšuje citové pouto mezi rodiči a dětmi. Možná společnost očekávala, že smrt dítěte rodiče zkrátka „odžijí“ a půjdou dál, nicméně se domnívám, že to nelze takto paušalizovat a zobecňovat, protože například v krásné literatuře druhé poloviny tohoto století najdeme jasné důkazy o tom, že smrt dítěte byla vnímána velmi negativně a matkám dělalo velké problémy se se smrtí svého dítěte vyrovnat. Například Arbesův *Sivooký démon*, kdy se matka natolik nedokáže smířit se smrtí svého dítěte, že ho „zakonzervuje“ do skleněné rakve, pohřbí ho ve vodě a tajně ho pak jezdí navštěvovat. Nicméně je fakt, že otec konkrétně v tomto romanetu je ten, kdo jedná rozumně, a žena zastupuje prvek lásky k dítěti. Čímž nemůžeme říct, že by otec dítě nemiloval. Jen prostě mateřská láska je v tomto případě tak říkajíc „až za hrob“. Příklad (uvědoměle napravené) otcovské lásky můžeme zase najít v Hálkově *Na statku a v chaloupce* aj.²¹²

4.6 Lékařská věda a role lékaře

Moderní lékařství se v 19. století velmi odrazilo na zdravotním stavu populace.²¹³ Vznikají první umělé imunity organismů, očkovací látky. Ve větší míře se však tyto revoluční metody uplatňovaly až od osmdesátých a devadesátých let.²¹⁴

²¹¹ HORSKÁ, Pavla: Žena a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století.* Praha 2001, s. 256.

²¹² Detailněji viz kapitole o smrti dítěte v městském prostředí.

²¹³ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí.* Praha 1998, s. 183.

²¹⁴ Tamtéž, s. 176.

Celá druhá polovina devatenáctého století je ve znamení objevů a nových poznatků. Od počátku 70. let byly postupně objeveny původci vztekliny, tuberkulózy, černého kašle, záškrtu, spály, cholery, malárie, tyfu a dalších nemocí.²¹⁵ Díky těmto objevům zbýval jen krůček k vyvinutí účinných očkovacích látek. Proto hlavní motto celého zdravotnictví v této době zní „*hygiēna a profylaxe*“.²¹⁶

Od počátku devatenáctého století probíhá na celém území českých zemí celá řada preventivních opatření, která mají zabránit šíření přenosných chorob. Mezi ta nejdůležitější patří zejména očkování proti neštovicím, se kterým se na našem území začalo již před rokem 1800, čímž se začal snižovat výskyt tohoto onemocnění. Respektive se zlepšoval jeho průběh, jak si v sedmdesátých letech všímá výše zmíněný Vilém Petters.²¹⁷

Mezi další opatření, která měla zvýšit hygienické podmínky pro obyvatelstvo a zároveň měla snížit nemocnost, a tedy i úmrtnost, lze zařadit například asanaci měst, úpravu pitné vody nebo kanalizaci. V důsledku těchto postupných změn se změnila struktura nemocnosti a tím i úmrtnosti obyvatelstev, neboť podíl úmrtí na přenosné choroby trvale klesal.²¹⁸

Zároveň s vyššími požadavky v oblasti hygieny se nově vytváří i zdravotnická péče. Již v osmnáctém století během josefinských reforem, je zřízena všeobecná nemocnice²¹⁹ a právě v průběhu následujícího století se uskutečňují další proměny tohoto systému.

V roce 1884 je na Moravě vydán moravský zemský zdravotní řád, který dále upravuje péči o nemocné. Tento zákon zavádí na Moravě v 80. letech zdravotní obce a obvody, v důsledku čehož se zvyšuje dostupnost lékařské péče i do částí, kde předtím tato péče nebyla dostupná. Zákon z roku 1884 má však zejména hygienicko-epidemiologickou funkci. Až o celé čtyři roky později vzniká podobný zákon v Čechách.

Na druhou stranu má medikalizace smrti,²²⁰ která v 19. století bezpochyby proběhla, dopad i na to, jak lidé smrt začali vnímat. V souvislosti s „tzv. institucionalizací

²¹⁵ Tamtéž, s. 183 – 184. Dále srov. STRÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971. Nebo SVOBODNÝ, Petr; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. *Lékař a smrt*. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001.

²¹⁶ STRÍTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971.

²¹⁷ PETERS, Vilém. *Poslední epidemie neštovic v Praze (1872 - 1873)*. Praha 1875.

²¹⁸ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 176 – 177.

²¹⁹ Do roku 1781, kdy vznikají tato nová zdravotnická zařízení, se nemocní sdružují do špitálů, kde se však o pacienty pouze pečují. Až s touto reformou Josefa II. se v nemocnicích začíná i léčit.

a byrokratizací smrti“ se pomalu objevuje nový trend v umírání, který se přenesl i do století dvacátého a jednadvacátého. V po první světové válce totiž začíná postupně docházet k tomu, že je nemocný a zvláště pak umírající vytržen ze svého domácího, rodinného a společenského prostředí a následuje přesun do prostředí zcela cizího, kde v anonymitě umírá. Svobodný a Hlaváčková ve svém příspěvku²²¹ hovoří o tzv. „odlidšťování“ umírání i smrti samotné.

Navzdory těmto snahám ovšem i nadále přetrvává propastný rozdíl mezi lékařskou péčí ve městech a řekněme „pouhou“ péčí na venkově. Nakonec lékaři to dobře vědí, a proto léčí své pacienty tak, jak to od nich rodiny pacientů požadují: ještě v 19. stoletím někteří pacienti vyžadují pouštění žilou jako osvědčenou metodu.²²² Například v krásné literatuře se téma lékaře, který by léčil nemocného, objevuje mnohem později. V těch povídkách, které jsem si vybrala k analýze tematiky smrti, se vyskytuje jediný léčitel, a to je ranhojička v povídce *Nebožka Barbora*, která suše konstatuje, že hrdince odumírá ruka. Nic víc. O tom, že by pacientka měla navštívit lékaře, nepadne ani slovo. Lékař stále slouží zejména k ohledání mrtvol. V Arbesově *Umírajícím Xaveriovi* k Balkovi přijde lékař až druhý den po jeho smrti.

Lékaře ve druhé čtvrtině 19. století lidé nadále považují za něco, co si mohou dovolit jen ti nejbohatší. U většiny ostatních přetrvával fatalistický postoj k nemoci i ke smrti; brali ji jako stálou součást každodenního života.²²³ Kvůli tomu se velmi dlouho nezlepšuje zdravotnická péče, protože lidé ji zkrátka odmítají coby zbytečný luxus. Velmi dlouho je běžnou praxí k nemocnému nezavolat lékaře. Ten se do takové domácnosti dostává až ve chvíli, kdy už svému pacientovi nemůže nijak pomoci nebo po smrti pacienta, aby jen určil důvod jeho úmrtí a vyplnil ohledací list.²²⁴

Teprve od poloviny století se postupně lékař dostává do nové role: už nejen léčí, ale dokonce může nemoc vyléčit nebo další průběh zpomalit či zastavit. Smrt však i nadále dýchá lékaři na záda a je mu stále v patách. I když dojde v polovině století k diferenciaci a specializaci lékařských oborů a postupně se stále víc a více zdokonalují hygienické

²²⁰ SVOBODNÝ, Petr; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: Lékař a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001, s. 383 – 397.

²²¹ Tamtéž.

²²² STRÍTESKÝ, Jan K.: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, s. 61.

²²³ FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 181 – 182.

²²⁴ Tamtéž, s. 184 – 185.

podmínky a světlo světa spatřují nové a nové lékařské poznatky, smrt zůstává dále součástí lékařů všech specializací.

Obecně role lékaře prošla během 19. století ohromnou změnou. Zatímco v 1. polovině 19. století se lékaři podrobněji zaobírali smrtí v době, kdy ji mohli jen stěží oddálit, méně v době, kdy dostali do rukou mnohem účinnější zbraně (konec století), a teprve tehdy, když si uvědomili dvojsečnost svých úspěchů oddálení smrti za cenu prodloužení umírání, se k tématu vrátili na nové, abstraktnější úrovni.²²⁵ Pak už totiž lékař neléčí smrt jako takovou, ale snaží se léčit – možná poněkud paradoxně – umírání, které je vleklé, nedůstojné, nečisté, odpuzující a pro lékaře zcela nežádoucí, protože umírání lékaři (a konečně i pacienti samotní) jako svou prohru ve hře o život.

4.7 Nové trendy v pohřbívání

Vrcholem rituálů spojených se smrtí bývá pohřeb. Jde zejména o společenskou událost (v privátní sféře mohou být samozřejmě mnohem důležitější jiné rituály, jako například uložení a následné rozloučení se s nebožtíkem v rakvi, což probíhalo v domě zemřelého),²²⁶ které po celá staletí lidé přisuzovali velký význam. Podle různých prvků, které byly součástí tradičního pohřbu, mohl například náhodný kolemjdoucí poznat, zda jde o svobodného muže nebo ženu (takový pohřební průvod doprovázeli družičky v bílých šatech) apod.

V průběhu 19. století se tyto pohřební rituály příliš nemění. Alespoň ne tak rychle, jak se to pak stane ve století následujícím. Je to zcela logická, protože až do 19. století je základní model pohřebního obřadu pod vlivem křesťanské církve a její církevní symboliky.²²⁷ Vlastní pohřební rituál začínal obřadním opuštěním domu a pokračoval doprovodem nebožtíka v průvodu do kostela na mši. Potom následovalo poslední rozloučení s vesnicí a cesta na hřbitov. Pohřeb ukončilo spuštění rakve do hrobu, po kterém se uspořádala

²²⁵ SVOBODNÝ, Petr; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Lékař a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001, s. 396.

²²⁶ Vystavovaná rakev byla vystavena „v posledních hodinách před výkropem v průjezdě domu, kde nebožtík bydlel.“ NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 145-156, s. 155. Právě sem se chodili s nebožtíkem rozloučit jeho přátelé a známí. Pohřební průvod a uložení do země už představovali jakousi poslední cestu nebožtíkova těla. Možná že tím, že rozloučení s nebožtíkem proběhlo už v jeho domě, tedy v dobře známém prostředí všech, nebyl pohřeb samotný vnímán tak fatalisticky, jako je tomu v dnešní době. Možná tím, že jsme postupem času změnili dobře zaběhlé a významné rituály, ocitli jsme se na scesti, kdy nejsem schopní (a ochotní) vyrovnat se se smrtí blízkého člověka.

²²⁷ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004, s. 225.

pohřební hostina.²²⁸ Stále existuje pohřební průvod. Nosiči rakve jsou postupně nahrazeni pohřebními vozy.²²⁹

Co však má vliv na tento pohřební obřad, jsou nové hygienické normy, které nejen že poněkud zkomplikovaly tradiční pohřební rituály, jako například vystavování těla nebožtíka v jeho domě, ale zároveň, jak uvidíme, zavedly nové trendy do pohřbívání. Spisovatelka Teréza Nováková trefně poznamenala, že lidé si nová hygienická opatření zvykali jen velmi pozvolna a se značnou nevolí. Například při pohřbívání, zejména při manipulaci s rakví: „*Vůbec jevila se snaha, aby vše dávalo se co nejsložitěji, nejzdlouhavěji, co nejvíce proti všem moderním hygienickým pravidlům – na počest zemřelých i pozůstalých.*“²³⁰ Nováková připojuje popis, jak se s nebožtíkem, uloženým v rakvi, otáčejí ve dveřích ve tvaru kříže a podobně. Tyto „novoty“ nejenže narušily tradiční obřady a postupy, ale zároveň pomalu nahloďávaly dlouhotrvající přístup lidí ke smrti, která se lidem pomalu stává cizí a nedůstojnou.

4.7.1 Přátelé žehu?

Tou největší událostí, která se dotkla pohřebnictví a rituálů spojených s pohřbem vůbec, byla kremace.

V roce 1873 si Friedrich Siemens nechává patentovat novou koncepci spalovací pece. O čtyři roky dříve prosazoval pohřeb žehem kongres italských zednářů a v Německu vznikají spolky přátel žehu.²³¹ Pohřeb žehem propagují již kolem poloviny 19. století například Karl Vogt nebo Jakob Molleschott, němečtí materialističtí přírodovědci.²³² Dokonce i celá řada lékařů se přiklání k této – do jisté míry kacířské – myšlence. Kacířské proto, neboť křesťanská církev se postavila do tvrdé opozice k těmto novým trendům.

Postoj církve nebyl nijak překvapivý, protože po celá staletí v ohni končivali kacíři, čarodějnice a jiní nebezpeční živlové. Nyní měla být ohni nabízena těla katolických věřících.

²²⁸ Tamtéž, s. 225.

²²⁹ Ale na menších městech a vesnicích zůstává i nadále otázkou cti možnost nést rakev – Srov. NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004. ISBN 80-7021-397-3.

²³⁰ NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 145-156, s. 155.

²³¹ LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ anebo Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 239.

²³² Srov. LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010.

Církev proto vyslovila zcela jasné a neoblomné (kremace nebyla povolena ani těm nebožtíkům, kteří si to výslovně přáli)²³³ ne, které trvalo až do druhé poloviny 20. století. Teprve v roce 1962²³⁴ udělila katolická církev úplné povolení žehu i pro své „ovečky“.²³⁵

Kremace zaujme zejména osoby z intelektuální vrstvy soudobé společnosti.²³⁶ Pohřeb žehem na jedné straně totiž splňoval požadavky komunální hygieny,²³⁷ které byly ve 2. polovině 19. století aktuální, a zároveň byl výrazem zesvětštění společnosti.²³⁸ Tradiční sáhodlouhé pohřební obřady se již brzy měly omezit na „pouhý“ transport zemřelého do krematoria, které bývalo (a dodnes zůstává) v blízkosti hřbitova, kde má být nebožtík pohřben.

V roce 1889 vzniká v českých zemích Společnost pro spalování mrtvol, jejímž iniciátorem je MUDr. Jindřich Záhoř.²³⁹ Tato společnost usiluje o vlastní krematorium na území českého státu. Svůj požadavek zdůvodňuje mimo jiné tím, že převozy do jiných krematorií jsou velmi nákladné. Navíc pohřeb žehem je oproti obvyklému pohřbu zatížen celou řadou oficiálních žádostí a povolení. Ke kremaci se musí dodat doklad, že si nebožtík tento způsob pohřbu přál, úmrtní list, výslovné vyjádření lékaře, že neexistuje sebemenší podezření trestního činu, sebevraždy, že se nejednalo o nahodilé úmrtí. Nutné bylo také vyjádření ohledače mrtvol.²⁴⁰ Snad i vzhledem k tomuto nutnému papírování zůstává například v Německu kremace až do první světové války (která změnila nejen postoj

²³³ LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ anebo Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 238.

²³⁴ Tamtéž, s. 243.

²³⁵ Katoličtí vůdci totiž kremaci velmi dlouho vnímali jako projev sekularismu a protikřesťanského postoje. DAVIS, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Praha 2007, s. 68. Proto i toto povolení kremace v 60. letech mělo jeden dovětek: kremace ano, pokud se nezamýšlí jako protikřesťanský akt.

²³⁶ V českých zemích pohřeb žehem prosazuje například Vojta Náprstek. Podle jeho názoru jsou kremace nejen hygienické, ale i rozumné. Srov. LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 262.

²³⁷ Městské hroby byly přeplněné v důsledku průmyslové revoluce a celá řada hrobů byla velmi mělká, takže se v okolí hřbitova vyskytoval silný zápach tlejících ostatků zemřelých a hřbitovy se tak stávaly místem plným hnusu a odporu.

²³⁸ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 240.

²³⁹ LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ anebo Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001, s. 243.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 243.

ke kremaci) spíše výjimečná. Jedním z důvodů zůstalo právě nemožnost exhumace zesnulého a vysoké nároky na zpopelnění člověka.

Nicméně v českých zemích najdeme pár významných osobností, které propagovaly tento způsob pohřbu: Alois Rašín, Josef Hlaváček nebo Alois Mrštík, ačkoli ani jeden z nich zpopelněn nebyl.

První české krematorium je postaveno vídeňským spolkem Flamme v převážně německém Liberci. První pohřeb žehem se ale uskuteční symbolicky až 28. října 1918. Pak následují krematoria v dalších velkých městech, jako byla například Praha nebo Pardubice.

Reflektování kremace najdeme i v dobové krásné literatuře. Ve svém fejetonu *Zcela věrná zpráva o tom, jak to bylo 24. února 1972* píše Jan Neruda o tom, jakou představu má o své zemi za sto let. Tento fejeton představuje vynikající sondu do myšlení o budoucnosti jednoho z největších spisovatelů. Kromě toho, že všude budou zavedeny vodovody a telegrafy, vznikne časem například i ministerstvo české astronomie. Tím ale Nerudovy úvahy nekončí. Zmiňuje se totiž i o tom, jak se v budoucnu lidé vypořádají s těly svým zesnulých: „*Vyhýbám se velkému stroji, nesoucím novoměstské mrtvé za Strahovskou bránu, kde, jak známo, teď své mrtvoly spalujem.*“²⁴¹

Postupem času se změnil i vztah lidí k popelu, který po zesnulém zůstal. Michael Kerrigan se domnívá, že „*dnes si téměř 60 % zpopelněných odnášejí rodiny, aby je pohřbili na místě, která za života milovali.*“²⁴² Samozřejmě jde o anglosaskou statistiku. Ve střední Evropě ještě stále (většinou) ukládáme popel svých zemřelých na hřbitovy. Nicméně tento trend ze západu se pomalu šíří směrem na východ a je pravděpodobné, že ho brzy přijmeme za svůj. Vždyť kdo by nechtěl mít soukromý hřbitov na zahradě svého domu, jako to měli například Nádherní na svém janovickém zámku?²⁴³

²⁴¹ NERUDA, Jan. *Zcela věrná zpráva o tom, jak to bylo 24. února 1972*. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1878, s. 130.

²⁴² KERRIGAN, Michael: *Historie smrti. Pohřební zvyky a smutečná obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008, s. 181.

²⁴³ Srov. WAGNEROVÁ, Alena. *Sidonie Nádherná a konec střední Evropy*. Praha : Argo. 2010. ISBN 978-80-257-0329-8.

4.8 Les pompes funèbres

Pompézní pohřební slavnosti nejsou žádnou novinkou 19. století. Nicméně v této době tento typ slavností vrcholí a prezentuje nejen politické klima v českých zemích (pohřeb Karla Havlíčka Borovského), ale i obrovskou slavnost na počest významné osobnosti (pohřeb Josefa Jungmanna, císaře Ferdinanda Dobrotivého nebo pohřeb otce národa²⁴⁴ Františka Palackého).

Zatímco brožurka o pohřbu císaře Ferdinanda²⁴⁵ stručně komentuje přesun zemřelého do vídeňské hrobky, dílko o úmrtí Františka Palackého má rozsah pětinasobný a zachycuje popis mnohem detailněji.

Tento pohřeb – v brožuře ho srovnávají s pohřbem Karla IV. – byl obrovskou slavností, která trvala několik dnů. Palacký byl nabalzamován a vystaven v pražské novoměstské radnici. Autor se samozřejmě neubrání celé řadě patetických výlevů typu: „*Na prsou měl své řády, jež za živa zřídka kdy nosíval. Tvářnost zesnulého byla téměř nezměněna, zdálo by se jakoby [sic!] jen dřímal.*“²⁴⁶ Anebo: „*Po tři dny byla mrtvola na skvostném katafalku veřejně vystavena a na tisíce lidu spěchalo, aby shlédlo [sic!]na posled [sic!] ještě milovanou tvář zesnulého kmeta.*“²⁴⁷

Palackého vnučka Libuše Riegrová ve svém deníku zachytila rodinnou atmosféru chvíli předtím, než jejího dědečka přenesli na radnici: „*Nejvíc mě dojalo, když tatínek²⁴⁸ a maminka²⁴⁹ hořce plakali, když strýček²⁵⁰ stál u dědečka, tu se naň podíval a tak plakat začal. Ku konci jsme se s dědečkem loučili, líbali mu ruce.*“²⁵¹

Pohřební průvod z novoměstské radnice do rodinné hrobky, která stála v Lobkovicích nad Labem, čítal několik stovek spolků, tisíce lidí a dokonce bylo vypraveno několik speciálních vlaků, „*kteréž přivezly veliké zástupy ctitelů Palackého z blízka i z dáli.*“²⁵²

²⁴⁴ Památka na pohřeb Františka Palackého v Praze dne 31. května 1876. Praha 1876, s. 3.

²⁴⁵ Úmrtí a pohřeb krále Ferdinanda Dobrotivého. Praha [b. r.].

²⁴⁶ Památka na pohřeb Františka Palackého v Praze dne 31. května 1876. Praha 1876, s. 6.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 6.

²⁴⁸ František Ladislav Rieger, významný politik, organizátor, řečník, právník, poslanec, překladatel, spoluvůrce Slovníku naučného. Rieger byl zetěm Františka Palackého. Od roku 1891 politický vůdce národa, představitel tzv. staročechů

²⁴⁹ Marie Riegrová, rozená Palacká, česká filantropka, zaměřená zejména na pomoc chudým matkám a dětem.

²⁵⁰ Jan Palacký, syn Františka Palackého, český geograf, biogeograf, univerzitní profesor, politik a mecenáš.

²⁵¹ DRAHOTUŠSKÁ, Zuzana. *Každodennost dcery politika v druhé polovině 19. století: deník Libuše Riegrové*. Diplomová práce. Pardubice 2005, s. 84.

²⁵² Památka na pohřeb Františka Palackého v Praze dne 31. května 1876. Praha 1876, s. 7.

zvláštní část této brožurky je věnována vypsání těch spolků, které poslaly pohřební věnce. Součástí uvedení spolku je i nápis, který spolek nechal na věnec pořídit.

Nechci se pouštět do popisování detailů celé pohřební slavnosti a přikloním se k názoru Libuše Riegrové: „*Pohřeb popisovat nebudu, bylo to příliš velkolepé, ani jsem dobře neviděla.*“²⁵³

4.9 Shrnutí

Průmyslová revoluce nezměnila jen hospodářské podmínky. Nepřinesla jen celou řadu zajímavých poznatků a vynálezů, které zjednodušily lidem život. Tato revoluce přinesla zejména změny v myšlení lidí. Nastal posun nejen v předávání informace (díky telegrafům, telefonům a dalším prostředkům), ale zejména v jejím zastarání. Neustále přicházely další a další podněty, které bylo nutné zpracovávat. Toto zrychlené tempo nutilo českou inteligenci k tomu, aby uchovávala tradiční hodnoty a zároveň je doplňovala novými zdroji poznání.

S rozvojem medicíny, chemie a dalších oborů v průběhu 19. století se zlepšují životní podmínky obyvatelstva. Tradiční smýšlení lidí se však mění o poznání pomaleji. Starší generace nedůvěřuje novým objevům a zůstávají raději u „osvědčených“ metod (kojenecká strava, lékařská péče obecně aj.). Tuto reflexi nám nabízejí například dobové prozaické texty krásné literatury. Nezabývají se těmito problémy do detailů (o dětské výživě například mlčí), ale to, jak s motivem staré generace ve vztahu k mladé zacházejí, nám ukazuje, jak že starší generace byla méně flexibilní a ochotná k nejrůznějším novotám.

Krásnou literaturu nemůžeme považovat za historiografický pramen. Nicméně na něj můžeme nahlížet jako na relevantní reflexi každodenního světa. Právě tímto pohledem budeme v následujících kapitolách sledovat, jak májovci, coby zastánci metody reflexe všedního dne, vnímali svět druhé poloviny 19. století.

²⁵³ DRAHOTUŠSKÁ, Zuzana. *Každodennost dcery politika v druhé polovině 19. století: deník Libuše Riegrové*. Diplomová práce. Pardubice 2005, s. 84.

5 Odraz jako v zrcadle? Umělecká fikce ve vztahu k realitě

Jak jsme viděli v kapitole o dějinách smrti, vztah smrti k umění (a umění ke smrti) můžeme pozorovat již ve starověkých kulturách.²⁵⁴ Smrt, stejně jako například (nejen) lidové umění byla běžnou součástí lidského života. Nesmíme ale zapomínat na to, že smrt neznamená jen odchod blízkého člověka: „Smrt není okamžik, ona koexistuje a provází člověka celým životem, je všudypřítomná jako přirozená hranice všech živých věcí a činů. Odchod milované bytosti, každé sbohem, konec každé lásky, pohled na město, které už nikdy neuvidíme – to všechno vnáší dech smrti do našeho srdce a dává nám zkušenost předjímané smrti.“²⁵⁵ Tato neustálá přítomnost smrti nás nutí k její reflexi.

Situace v 19. stoletím nebyla jiná; jen síla autentičnosti se lišila. Samozřejmě nemůžeme označit svět jakéhokoliv uměleckého díla jako reálný svět. Tím by docházelo nejen ke zkreslování reality, ale zároveň by byla potlačena jedna z důležitých složek díla. Umění – a sem tedy spadá i krásná literatura – reflektuje svět reality. Nekopíruje ji, jen ji svým způsobem, který se v odlišných obdobích různí, zpracovává. Myslím si, že velmi dobře tyto proměny vystihl Jaroslav Med ve svém příspěvku Smrt v literatuře:

„Tematizace smrti prošla dějinami umění v nesčetných variantách: od naprostého ztotožnění s pavlovskou devizou, že smrt je pro člověka, toužícího po Kristu, zisk, přes Montaigneovu snahu zbavit smrt cizoty a ochočit si ji až k barokní expresivitě tanců smrti a drastických podob posmrtného světa – tak se vyjevovala smrt v nejrůznějších uměleckých formách a podobách. Jedno je však zcela zřejmé: čím primitivnější byla civilizace a čím silnější byla její participativní mentalita, tím menší měla hrůzu ze smrti, tím méně ji chápala jako odloučení a osamělost. Vědomí smrti postupuje s lidskou individualizací, čím podstatnější je personální jedinečnost člověka, tím silněji prožívá svou smrtelnost.“²⁵⁶

Individualismus se tak stává klíčem pro pochopení v moderním umění, shrnuje Med. Umělec sám může přijít se svým uchopením reality a žádný jeho pokus o toto uchopení nemůže být brán jako zbytečný.

²⁵⁴ Není pochyb, že tento vztah existoval již v kulturách pravěku. Touto tematikou jsem se však ve své práci nezabývala, protože jsem se zaměřila zejména na dějiny smrti na pozadí křesťanského diskursu.

²⁵⁵ MED, Jaroslav. Smrt v literatuře. LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2001, s. 182.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 183.

5.1 Máchův vpád do hledání české literatury

V této kapitole se budu věnovat těm vlivům, které působily na práci májovců. Jedním z nejdůležitějších je postava Karla Hynka Máchy, proto se u něj, jako u základního zdroje inspirace, na chvíli zastavím.

Vraťme se však k proměnám toho, jaký podíl měla realita v uměleckých dílech, konkrétně v české literatuře.

Na konci 18. století a v první polovině 19. století stál v čele požadavků na literaturu zejména požadavek obrozenecký. Zatímco ve velkých světových literaturách se již od středověku psalo v národních jazycích, u nás převládala v krásné literatuře zejména němčina. Proto na přelomu století dochází k prvním obrozeneckým snahám v literatuře pro širší čtenářskou obec. Zprvu jde například o preskriptivní literaturu (M. D. Rettigová) nebo pokusy o básně a zejména lidové hry (J. K. Tyl). Tito literáti (a literátky) chtějí začít své čtenáře vychovávat. Literatura tu má zejména vzdělávací, výchovnou a zejména vlasteneckou funkci – čtení se má stát (relativně) běžnou součástí všedního dne.

Do všech těchto snah o pozvednutí česky psané literatury na úroveň literatury německé a zejména o aktivní zapojení literatury do každodenního života se objevil na české literární scéně zcela nový živel – Karel Hynek Mácha. Autor, který zvysoka ignoroval tyto vzdělávací a výchovné snahy literatury. Básník, jemuž psaní bylo vnitřní nutností, jak píše Šalda.²⁵⁷ Mácha jako první básník vůbec potlačil podobné ideje,²⁵⁸ a snad nevědomky zavedl do české literatury nové trendy, které měly vyvrcholit přesně o dvacet dva let později, datováno od prvního vydání *Máje* v roce 1836.

Mácha nejenže otevřel tematiku smrti novým, řekněme i částečně symbolistním směrem, ale zejména do svých prací promítl svět tak, jak ho sám viděl. Tento rozervanecký individualismus však dobová kritika ostře odmítla; ostatně stejného nesouhlasu se později dostalo i Máchovým následovatelům. Pro Máchův romantismus nebylo v české literatuře předbřeznové doby místo. Mácha zemřel nepochopený a nedoceněný.

Máchova stopa ale byla již do české literatury zanesena. A to nejen v literatuře, ale zejména v povědomí jiných spisovatelů a umělců obecně.²⁵⁹ O Máchovo dílo se po jeho

²⁵⁷ ŠALDA, František Xaver. *Mácha snivec a buřič*. Praha 1936.

²⁵⁸ Ačkoliv ve „věnovací“ části *Máje*, tedy v jakési předmluvě, Mácha svůj Máj věnuje Čechům, přičemž toto slovo zazní v básni zhruba třicetkrát, protože jinak by Máj nebyl kritikou uznáný jako dostatečně český, jak to ironicky Mácha naznačil.

²⁵⁹ K máchovskému odkazu se (samozřejmě kromě májové generace ve druhé polovině 19. století) přihlásila i generace surrealistů, když ve třicátých letech vydala sborník *Ani labuť, ani lůna*, který redigoval Vítězslav

smrti postaral zejména Karel Sabina, který ve 40. letech chtěl začít vydávat Máchovy sebrané spisy. Sabina jako jeden z mála pochopil význam tohoto básníka už v době, kdy Mácha žil.

K Májí se později vrací další autoři, tentokrát však tuto lyricko-epickou skladbu považují za svůj (někdy nedostizitelný) vzor: V. B. Nebeský – mimochodem básníkův současník – se svou poémmou *Protichůdci* (1844), V. Dyk se svou *Milou a sedmi loupežníky* nebo ještě později autoři jako byl J. Hora, F. Hrubín nebo V. Holan. Právem můžeme tedy onoho „nečeského rouhače“²⁶⁰ označit jako prvního z velkých českých básníků.

5.2 Májové dědictví svázané každodenností²⁶¹

Po necelých pětadvaceti letech od vydání *Máje* se v české literatuře objevila skupina autorů, kteří se rozhodli přihlásit k odkazu Karla Hynka Máchy. V jejich čele stál Jan Neruda, Vítězslav Hálek a Josef Barák (poslední jmenovaný almanach redigoval). Tito tři začali postupně oslovovat se svým nápadem nejvýznamnější spisovatele a spisovatelky poloviny století. Podařilo se jim tedy k projektu přizvat Adolfa Heyduka, Rudolfa Mayera, Karolinu Světlou a její sestru Sofii Podlipskou. Ze starších spisovatelů se připojil (samozřejmě) Karel Sabina, Božena Němcová a Karel Jaromír Erben. V tomto složení vzniká v roce 1858 první almanach *Máj*.

Májový almanach ale – stejně jako samotná skladba *Máj* – nenalezl mnoho pochopení u dobových kritiků. Ti ho ostře odmítli a následné desetiletí se vedly rozsáhlé spory o českou literaturu. Může to znít pateticky, ale malá česká země vzhlížela opět jednou k výšinám a nepostřehla, co se děje přímo v jejím srdci. Zatímco časopis *Lumír*²⁶² referuje o almanachu *Máj* „suše a s rezervou,²⁶³ *Musejník*²⁶⁴ „vydání almanachu ignoruje.“²⁶⁵ Napadán je zejména

Nezval. Sám Nezval se zde ve své máchovské studii opájí psychoanalytickou sondou do Máchova života i díla. Nicméně i tento sborník dokazuje, jak významnou postavou novodobé české literatury Mácha bezesporu byl.

²⁶⁰ Těmito slovy Máchu označovali jeho soudobí kritici, zejména pak Tyl, Chmelenský a Tomíček, kteří měli obavu, aby Mácha svou poezií nezkažil českou mládež, která se básníkovi obdivovala.

²⁶¹ Název jsem si vypůjčila z knihy *Česká literatura od počátků k dnešku*, konkrétně vycházím z názvu kapitoly pojednávající o almanachu *Máj* a o májové generaci vůbec. Název je to totiž zcela přesný, protože obsahuje ve čtyřech slovech (v knize jich má pět: *Dědictví Máje v náporech všednosti*) vše, co bylo pro tuto generaci typické, jak uvidíme na dalších stranách tohoto textu. LEHÁR, Jan; STICH, Alexandr; JANÁČKOVÁ, Jaroslava; HOLÝ, Jiří. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha 2002.

²⁶² Beletristický týdeník *Lumír* založil v roce 1851 Ferdinand Břetislav Mikovec. Časopis se snažil povznést českou literaturu na světovou úroveň, a to publikováním překladů i původní tvorby inspirované zahraničními vzory.

²⁶³ JERÁBEK, Dušan. Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století. Praha 1959, s. 41.

Jan Neruda, který sklídl první vlnu kritiky za svou sbírku *Pohřební kvítí* a i jeho další, zejména prozaická díla se setkávají s podobnou odezvou. Nerudovi je vytykán zejména jeho subjektivismus a pseudoromantismus vůbec.²⁶⁶

Májovci se ale snaží zejména o reflexi reality v literatuře, chtějí zachytit opravdovost světa, ve kterém žijí i za cenu toho, že tato opravdovost může být syrová a temná. Májovci se snaží „vybavit českou literaturu z izolace od reálného života, svým úsilím dát literatuře společenskou funkci a tak ji přivést do proudu pokrokové literatury světové.“²⁶⁷ Usilují o všelidská témata, odsuzují vlastenčení, které považují za dávno překonané téma. Kvůli tomu je Jakub Malý, známý odpůrce májového almanachu, nařkne z nemravnosti, protože mu vadila jejich orientace na soudobou každodenní realitu, včetně jejich stinných stránek, tj. například i smrti.

Májovce spojoval i odpor k maloměšťácké koncepci „vlastenecké literatury,“ kdy literatura nebyla určena pro každého.²⁶⁸

Čtenářský okruh, se kterým se snažili májovci počítat, měl být široký. Počítal jak s městským, tak venkovským čtenářem. Stěžejním působištěm (kromě již zmíněného almanachu, kde poprvé skupina prezentovala své texty podle nových idejí) byla zejména periodika, kde vycházely jejich povídky většinou na pokračování. Proto větší část povídek, které jsem pro svou práci zpracovala, vyšla nejprve časopisecky a až později jako kniha. Zatímco měšťácká vlastenecká literatura usilovala o odběr původní beletrie coby veřejný znak vlastenectví, Neruda správně odhadl nový trend: postupné zrychlení světa. Proto je ideálním žánrem žurnalistika, která je schopná flexibilně reagovat na nové podněty.²⁶⁹

²⁶⁴ *Časopis Národního muzea* (krátce znám jako *Muzejník*) je nejstarší český stále vycházející vědecký časopis. V roce vydání almanachu stojí v čele redakční rady V. B. Nebeský a J. Jireček.

²⁶⁵ JERÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 41.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 41.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 41.

²⁶⁸ Vždyť kolik lidí si na menších městech prolistovalo například Kollárovu *Slávy dceru*? Myslím, že rozhodně méně, než kolik jich poslouchalo kramářské písně. Proto například Erben, Němcová a nejlépe Světlá správně pochopili, že nejdůležitější je se dostat přímo osobně do lidových vrstev, stát se jejich součástí. O vlastenectví samotné měli zájem především vzdělaní a uvědomělí lidé. Málokdy vzešel uvědomělý vlastenec/ uvědomělá vlastenka z řad prostých lidí.

²⁶⁹ Srov. LEHÁR, Jan; STICH, Alexandr; JANÁČKOVÁ, Jaroslava; HOLÝ, Jiří. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha 2002, s. 266 – 267.

5.3 Povídka jako ideální prozaický útvar

Vzhledem k tomu, že májovci nepřijímali slavná románová díla jako vzory k napodobení, nýbrž jako výzvu k odvaze mluvit po svém, hledali inspiraci ve světových literaturách. V 60. a 70. letech byla česká společnost obrácena směrem na východ, do Ruska,²⁷⁰ kde právě vrcholil „čas povídky,“ jak píše Jaroslava Janáčková. Čechov a Gorkij v této době píší svá nejlepší povídková díla. Hálek ve své stati *Gogola hledám* (1872) obdivuje zrcadlo, které ruská literatura nastavila soudobé společnosti. Hálek píše o zrcadlu, které odrazí, co je v nás pokřivené, špatné.²⁷¹ Zároveň píše o Turgeněvovi a jeho typizaci a individualizaci postav, lidí všedního dne.

Povídka byla pro autory vhodná i vzhledem ke svému rozsahu. Právě zde „*bylo nejlépe možno vyhovět jak požadavkům uměleckým, tak výchovným.*“²⁷² Tento typ literatury měl přinášet lidem jak povznesení, tak i vzdělání; měl tříbit jejich umělecký vkus. Povídka totiž připravovala – možná ne zcela úmyslně – prostor (a čtenáře) pro romány a jiné rozsáhlejší literární útvary. Májovci se snažili, jak píše Janáčková, o kondenzaci románových obsahů. Protože ač jsou povídky relativně krátké, v některých případech by se daly rozepsat do románu (např. Hálkovy „křídové kresby“).

Drobné prózy si velmi snadno našly své čtenáře: „*Všechny prózy krátkého a středního rozsahu psané na pozadí románu [...] měly, počínaje svou dobou, pronikavější čtenářskou ozvěnu než původní román pěstovaný tenkrát K. Sabinou, G. Pflegrem Moravským nebo později J. Arbesem.*“²⁷³

Navíc „*drobné formy poskytovaly autorovi nesrovnatelně víc autonomie než román.*“²⁷⁴ Autor je schopný napsat větší množství těchto drobných próz a lépe se na nich pracuje. Například Světlá píše na zakázku *Hubičku* a zároveň píše i povídky, které by neškodily jejímu svědomí.

Zvláštním žánrem drobné prózy je romaneto, nový literární žánr, který začal psát Arbes. Čtenáře okamžitě oslovilo. Snad to bylo volbou prostředí – pražské kostely a malostranské uličky, možná čtenáře zaujaly postavy romaneta – „*chudí mladíci, studenti,*

²⁷⁰ Srov. JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 106. Nebo JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha 1985, s. 53.

²⁷¹ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 108.

²⁷² Tamtéž, s. 87.

²⁷³ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha 1985, s. 71.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 122.

začínající spisovatelé a novináři, kteří víc než starostmi o chléb žili vášní poznávat a měnit přírodu, společnost a člověka v nich.²⁷⁵ Nebo snad čtenáře zaujala intelektuální náročnost romaneta a filosofické úvahy? Nejspíš to všechno vytvářelo kompaktní celek, který byl něčím novým a zajímavým. Arbes správně vsadil na ich-formu, kdy vypravěč používá vnitřní monology, čímž čtenáře skvěle vtáhne do děje. Navíc skvěle vypointované konce, kdy vám po dočtení zůstanou ústa dokořán, dokazují, že romaneto dokáže oslovovat svého čtenáře dodnes.

Proto jsem si pro svou práci vybrala drobnou prózu májovců – román byl nadále utlumen, poezie nemohla plně dostačovat požadavkům, které májovci na literaturu měli (viz dále). Snad nikdy v historii české literatury nebyla povídka tolik na výsluní, jako právě v 60. a 70. letech. Neruda na počátku 60. let ve svém provolání na konci půlletí *Obrazů života* píše: „Písemnictví české jest naším životem, ano nejhlavnější a jedinou takřka známkou, že posud žijeme. V něm zrcadlí a soustřeďují se všechny naše snahy, dle jeho úkazů možno takřka dech českého života měřiti, jeho květ jest květem český.“²⁷⁶ A právě onen „odraz českého květu“ byl jedním z výchozích bodů této práce.

5.4 Májové zrcadlení

S nástupem májovců pronikl naplno do české literatury realismus.²⁷⁷ Tito autoři usilují zejména o „objevování pravdy života v dílech“ a chtějí řešit, jak to stále zdůrazňují, hlavně otázku sociální.²⁷⁸

Jan Neruda svůj názor na literaturu shrnul v povídce *Týden v tichém domě*. Řečeno slovy Václava Bavora, studenta usilujícího o kariéru spisovatele: „Stanovisko evropské literatury vůbec bude mým stanoviskem. [Jak jsme viděli již výše] *Budu psát moderně, totiž pravdivě, brát osoby ze života, život v nahotě jeho líčit, přímo řeknu, co myslím a co cítím.* [kolik jen kritiky za takovýhle postoj Neruda sklízel] *Jakž bych takto neproniknul?*“²⁷⁹ Dušan Jeřábek k Nerudovým požadavkům na literaturu dodává, že to byl právě Jan Neruda, kdo „vedl [českou literaturu] k jejímu nejvlastnějšímu poslání národně společenskému, otevíral cesty k uměleckému realismu a měl velkou část zásluhy na tom, že naše básnictví

²⁷⁵ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha 1985, s. 138 – 139.

²⁷⁶ NOVOTNÝ, Miloslav (ed.). *Život Jana Nerudy: Dopisy – dokumenty. Díl III. Do rozchodu s Karolinou Světlou (1860-1862)*. Praha 1954, s. 98.

²⁷⁷ Předchůdcem realismu můžeme označit sociálně utopický romantismus, který můžeme najít například u *Babičky* Boženy Němcové (1855), která bývá někdy mylně přiřazována již do období literárního realismu.

²⁷⁸ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 42.

²⁷⁹ NERUDA, Jan. *Týden v tichém domě*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.

*i umění vůbec, navazujíc na tradice obrozenecké, mohlo v 60. a 70. letech vydat řadu děl trvalých hodnot.*²⁸⁰

Karolina Světlá v úvodu, který psala v roce 1874, ke svým *Upomínám* píše, že literatura má být jako zrcadlo „odlesku národní naší individuality.“²⁸¹ Nejen proto Světlá čerpá své náměty k povídkám (a románům) z příběhů, které jí vypravují zejména její příbuzní a známí. Světlá stojí s tímto svým přístupem na pomezí lidové sběratelky (jako Němcová nebo Erben) a realisticky píšící autorky. Přiznává inspiraci skutečnými postavami.

V roce 1859 vychází v časopise *Obrazy života* stať Vítězslava Háleka *Básnictví české v poměru k básnictví vůbec.*²⁸² Podle Háleka má česká literatura usilovat o to, aby byla originální, aby čerpala z toho prostředí, ze kterého pochází: „...bude básnictví české pokulhávat za ostatními, jestliže přijme kánon těch, kteří mu hlásají: české básnictví ať se ti stane jediným pramenem básnictví tvého. – Ne české ale, ne anglické, ne řecké básnictví jest básnictvím výhradně; jest ale básnictvím, i českým, básnictví vůbec, a tj. jediné pravé, nemylné, osvětlující, ušlechťující, spásonosné.“²⁸³ České básnictví má hledat vzory i jinde, než jen v Kollárovi a Čelakovském. Hálek se ale nezabývá jen poezií; pokládá si i otázky o původní české próze: „Má snad již básnictví české tolik toho v sobě, že může beze všeho nebezpečnosti čerpat jedině ze sebe? Bůh ví, že nemá! [...] Básnictví české má pro píseň, pro balladu, pro menší vypravovací básně vzory výtečné, snad takové, jakými se který národ jen honositi může. Ale co dál? Má to býti již básnictví celé? Kde pak zůstane drama? Kde román? Kde epos? Má básnictví české pro to také už vzory? Nemá.“²⁸⁴ Chybějí nám vzory – básně sice máme, ale postrádáme drama, román nebo epos.

Dušan Jeřábek vidí celý ideový program májovců v jediné větě z výše zmíněného Hálekovy článku: „*Za pramen básnictví nepovažujeme ale vášeň* [což jim bylo velmi vytýkáno – vášnivost, tedy romantičnost, tedy směr dávno překonaný a pro novou českou literaturu tedy nevhodný], *nýbrž život celý a v životě čin, aťsi se ten čin pak jmenuje vášní nebo ctností.*“²⁸⁵ Hálek (jakožto jeden z mluvčích celé generace) usiluje o nastavení zrcadla společnosti. Počítá

²⁸⁰ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 66.

²⁸¹ SVĚTLÁ, Karolina: Z literárního soukromí. 1. [díl], *Vzpomínky, paměti, literární dokumenty*. Edd. ŠPIČÁK, Josef. Praha 1959, s. 91.

²⁸² HÁLEK, Vítězslav. *Básnictví české v poměru k básnictví vůbec*. In HÁLEK, Vítězslav. *O literatuře I. (Úvahy o písemnictví a spisovatelích. Časové projevy a boje literární. Příležitostné články o české literatuře.)*. Praha 1920, s. 1 – 13.

²⁸³ Tamtéž, s. 9.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 10.

²⁸⁵ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 47.

s tím, že odraz může vypadat negativně, avšak snaha o to, aby se v literatuře objevila pravda, realita, jejich snaha o uměleckou reflexi reality, ta je pro májovce typická. Hálek ve své stati *Gogola hledám* píše, že zobrazování aktuálních společenských problémů, je nutné i kvůli tomu „*abychom uměli viděti i to, co je na nás směšného*“.²⁸⁶

Z několika statí Nerudy a Sabiny můžeme (společně s Dušanem Jeřábekem) zrekapitulovat ideový program májovců: do pozadí se odsunul zájem o vlastenectví,²⁸⁷ v popředí stojí zejména jejich snaha o „*časovost, tendenčnost, ideovou průbojnost, směřující k ideálu mravní velikosti a humanity*“.²⁸⁸

Pokud jde o postavu hrdiny, autoři preferují typizované postavy, které nijak nevybočují z každodenního života. Autoři májové generace ve svých dílech snaží potlačit znaky národní příslušnosti (kvůli tomu jim kritici vytýkají, že jsou nečeští, a tedy špatní, protože jen to, co je české, je dobré) a chtějí vyzvednout vlastnosti a rysy, které mají všichni lidé ve všech národech společné. Soustředují se na člověka, na „*jeho city, vášně, radosti i utrpení*“.²⁸⁹ To dokazuje, jak důležitá byla všednost a obyčejnost v májovských prózách. Protože jedině na základě toho, že jsou potlačeny jakékoli extrémnější vlastnosti jedince, může vyniknout všední realita.²⁹⁰

Shrneme-li to, pak základní otázkou je tedy „*vztah literatury k soudobé problematice národní a společenské*“.²⁹¹ Umělec má reagovat svým dílem živě na potřeby současné chvíle a společnosti.²⁹² Májovci později usilují o „*literaturu aktivně zapojenou do celonárodního dění, o slovesné umění národně osobité a přitom evropsky vyspělé*“.²⁹³ To vše se jim velmi dobře povedlo prokázat na prostoru drobného prozaického žánru, povídky.

²⁸⁶ HÁLEK, Vítězslav. *Gogola hledám*. In HÁLEK, Vítězslav. *O literatuře I. (Úvahy o písemnictví a spisovatelích. Časové projevy a boje literární. Příležitostné články o české literatuře)*. Praha 1920, s. 21.

²⁸⁷ Alespoň s nástupem této nové generace na literární scénu, nebylo vlastenectví v jejich programu. Objevuje se u nich až později. Názorový vývoj těchto autorů je mnohem složitější a není předmětem této práce.

²⁸⁸ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 47.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 49.

²⁹⁰ Přesně naopak tomu bylo například u autorů, které můžeme označit za romantické: realita se odsouvá do pozadí a v čele díla stojí hrdina a jeho vnitřní prožívání.

²⁹¹ JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959, s. 71.

²⁹² Tamtéž, s. 106.

²⁹³ Tamtéž, s. 137.

6 Smrt v prózách májovců v 60. a 70. letech

Smrt v povídkové tvorbě májovců bývá ještě stále doplněna celou řadou lidových pověr. Například v povídce *Týden v tichém domě*²⁹⁴ snoubenec Josefinky, respektive jeho matka, zasadili myrtu, kterou držela jeho mrtvá sestra v rakvi. Tato květina, když se zasadí, tak při svatbě prý přináší štěstí. Tyto lidové motivy v próze 60. a 70. let doznívají. Už nejsou tak silné, jako to vidíme u Němcové nebo Erbena, jehož *Kytice* je lidovými pověrami a lidovou motivickou vůbec přeplněna, ale stále ještě hrají důležitou roli. Lidové zvyky jsou totiž – samozřejmě – velmi silně zakořeněny ve všech lidových vrstvách. Tyto pověry reflektuje páter Schneider v romanetu *Ukřižovaná*:

*„K neuvěření, že možno ještě na počátku druhé polovice devatenáctého století konstatovati takřka úplné vítězství pověry nad zdravým rozumem nejen u lidí nevzdělaných, nýbrž i u vzdělanců. Tradice, vychování a vyučování ve školách hrajou v tom arci úlohu první. Otažte se kohokoli ze svých známých [...] na pocit, jaký se jich byl zmocnil, když musili za noční doby ztráviti několik hodin o samotě u mrtvolky nebo na hřbitově nebo v pošmourném chrámě nějakém, a povědí-li vám upřímně, podíváte se u většiny z nich hrůze, kterou byli pocítili.“*²⁹⁵

Zároveň zůstává dost patrné tradiční smýšlení literárních postav a autorů samotných: ať už jde o každoroční poutě do Vamberic, které Světlá popisuje snad v každé své povídce,²⁹⁶ tradiční sociální role, kdy muž je schopen vědeckého myšlení (ve všech romanetech je hlavní hrdina muž) a žena je maximálně figurka, kterou je manipulováno – Regina v *Sívookém démonovi* nebo krásná Ruth v bílých šatech v *Ukřižované*, nebo o Nerudovy názory na ženy-lékařky, kterou autor vnímá jako asistentky při smrti. Autor ironicky dodává „*Ano, mějme důvěru v lékařky, co pak nás to může stát, nanejvýš život.*“²⁹⁷ V době, kdy Neruda tento

²⁹⁴ NERUDA, Jan. Týden v tichém domě. In *Povídky malostranské*. Praha, 1878, s. 57.

²⁹⁵ ARBES, Jakub. Ukřižovaná. In *Romanetta*. Praha 1878.

²⁹⁶ Vysvětlení, proč Světlou tak fascinuje vamberická pouť můžeme najít nejspíš v románu *Frantina*, kde Kvapilka, stará hospodářka, navštěvuje pravidelně několik poutí. Vamberice jsou ale podle ní výjimečné: „*Co pak to je proti Vambericím! Tam je, pane, výstava, že již nejen člověk hrůzou a podívem se tam na myslí strhal.*“ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 22. Můžeme jen dodat, jak později uvidíme, že i Kvapilce budou Vamberice osudné. Koneckonců pouť do Vamberic je jakousi zástěrkou i pro umírání Barky, z ještědské povídky *Nebožka Barbora*, kdy Barka řekne svému muži Matýskovi, že jde na dalekou pouť. Matýsek sám si domyslí, že to musí být Vamberice.

²⁹⁷ NERUDA, Jan. Lékařky, kněžky, právničky. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1877, s. 95 – 96.

fejeton píše, v českém (rozumějte v rakousko-uherském) zdravotnictví lékařky neexistují.²⁹⁸ Jan Neruda pouze glosuje fakt, jaké by to bylo, kdyby ženy jednou v budoucnosti usilovaly o to, aby léčily lidi. Roztomilý Nerudův výkřik „*Je to pohled na ty ozbrojené řady! Pravé amazonky, vesměs bez ňader!*“²⁹⁹ v nás dnes vzbuzuje opravdu už jen úsměv.

Nicméně s nástupem realismu do literatury pronikají do povídek i nová, závažnější témata. Postavy se zamýšlejí nad smrtí a ne/smrtelností a balancují zejména nad vztahem člověk – příroda – smrt. Zaměřme se nyní na to, jakou roli hrálo v některých prózách křesťanství. Zda bylo pro hrdiny typické, že věřili v Boha, anebo naopak zda se v těchto prózách vyskytují postavy, které v Boha nevěří.

6.1 Hrdina a křesťanská víra

Například Ondřej z románu *Poslední paní Hlohovská* vede tento monolog: „*Nemohu pochopiti lidi, kteří se horší a trápí, že nemá člověk v přírodě více významu, než každý jiný tvor, že žije, se rodí a umírá jako vše ostatní.*“ Monolog pokračuje dál: „*Nic v ní [tj. v přírodě] se neztrácí, ani nejmenší prášek nepřichází v nivec [sic!], nic neumírá, vše jen se rozpadává, proměňuje, aby, spojivše se s jinými částkami v dokonalejší podobě zas k životu novému se probudilo, k životu to lepšímu, vznešenějšímu.*“³⁰⁰ V jiném Ondřejově monologu se dočítáme o jeho názoru na posmrtný život: „*Co smrt (je) jiného než útěk takový duše unavené ruchem života do samoty hrobu, kdež na ni čeká odpočínutí a zapomenutí blažené?*“³⁰¹ Možná to bude tím, že Ondřej má myšlenkově velmi blízko k Jednotě bratrské, nevím. Každopádně na posmrtný život nijak nevěří a smrtí pro něj vše končí: „*Smrtí život jen přemůžeš a za hranicemi jeho nebudeš zajisté po tom bažit, abys ještě déle byl účasten hemžení jeho.*“³⁰²

O kontrastu křesťanské víry, kterou zastupuje Bartoloměj, a bezvěrectví (říkejme tomu třeba víra v rozum) se setkáváme i v jiné próze Karoliny Světlé – v románu *Frantina*. Frantina vyrostla v lesích a skalách – v divoké přírodě – u svého strýce, kterému všichni říkají Čihadník; právě on měl vliv na výchovu malé Frantiny. Frantina vede tento dialog s Bartolomějem, který vlastně slouží na jejím statku, o své víře: „[Čihadník] *Zmiňoval*

²⁹⁸ V českých zemích se první ženy-lékařky objevují až v 80. letech. Promovaly ve Švýcarsku, ale doma nesmějí praktikovat.

²⁹⁹ NERUDA, Jan. Lékařky, kněžky, právničky. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1877, s. 102.

³⁰⁰ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století*. Praha 1902, s. 100.

³⁰¹ Tamtéž, s. 99.

³⁰² Tamtéž, s. 99.

*se často o tom, že všechny takové věci, jako je duše nesmrtelná, poslední soud, z mrtvých vstání, věčný život, jen ti velcí vymyslili, co nad lidem panují, aby ho mohli nebem těšit, když ho tu na zemi příliš mučí (,) a posledním soudem strašit, nechce-li jich poslouchat.*³⁰³

Bartoloměj se diví, jak mohla žít bez víry v nesmrtelnost a celý se chvěje. Frantina odpovídá: *„Ty mně se divíš a hrošíš se mne jako tehdáž můj muž, když zvěděl, kdo jsem, a já zas se divím vám, že na to přísaháte a umíráte, co nikdo z vás na svoje oči neviděl a kam rozum váš nikdy dosáhnouti nemůže. Mně je to jedno – umru-li, aniž z mrtvých vstanu. Nepokládám se za žádnou takovou osobu, abych chtěla přečkat všechny věci a ještě býti, když ani snad žádného světa již nebude.*³⁰⁴ Bartoloměj Frantininu víru v rozum obdivuje. Ve skutečnosti mu ale přijde spíš naivní: *„Smrt byla u ní [Frantiny] nejsladším spánkem v klíně mateřském, nevědomí tak blažené a utěšené jako před tím to vědomí. Věru člověk po ní až zatoužil.*³⁰⁵

Později nastává ve Frantinině víře zlom: miluje Apolína, muže, se kterým si jako dítě hrávala. Miluje ho natolik, že s ním chce prožít nejen svůj život, ale i tak říkajíc „život po životě.“ Frantina, ovlivněná svými city a emočně slabou chvílí pronáší k Bartolomějovi: *„Ach, chci býti, pořád býti, nikdy neumřít, nikdy života nynějšího se vzdáti, dnes ponejprv se lekám smrti... ach, kéž bys měl pravdu, Bartolome, kazateli můj neunavený, že jsme nesmrtelní, a já s Apolínem se mohla na věky věkův milovat a nikdy láska naše konce mít nemusila! A honem, honem, pokřti mně na tvou víru, je lepší mé, teď to nahlížím.*³⁰⁶

Frantina se ale posléze ocitá na křižovatce, kde se rozhoduje, zda je přece jen lepší víra jejího strýce, anebo křesťanství. Svým způsobem převáží víra v rozum: zatouží po tom nechat se pohřbít u hrobu svého milého a rezignuje na křesťanský pohřeb. Při jejím umírání je u ní Bartoloměj, její věrný sluha, který jí byl, jak jsme viděli, hlavně velmi blízkým konzultantem křesťanské víry: *„Umírám, Bartolome' s tak radostným mi ohlašovala přívukem, jako když tehdáž ke mne v noci pod třešni mluvila po svém prvním setkání s panem Apolínem. „No tak to máte ještě času dost,“ odvětil jsem, ale ovanulo mne to tak ledově, jako kdyby měla pravdu. „Snad bys mi nepřál, abych tu ještě déle byla!“ utrhla se na mne, jako jindy na mne se utrhávala, když jsme se hádávali.*³⁰⁷ Frantina však trvá pevně na svém: *„Počítám, že to se mnou nebude trvat ani celé tři dni. Když bude všemu konec, pak mne nedej na hřbitov*

³⁰³ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 61.

³⁰⁴ Tamtéž, s. 61 – 62.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 63.

³⁰⁶ Tamtéž, s. 107.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 177.

pochovat [tady vidíme rozpor s tradiční křesťanskou vírou].³⁰⁸ Místo toho chce Frantina spočinout vedle toho, koho tolik milovala: „*Vedle sebe sladce spáti budeme sen věčnosti a až tělo naše se rozpadne a popel srdcí našich se smísí, tož pak z něho vznikne a vyroste krásný silný strom, prorazí to křišťálové nebe nad námi klenutí nad skalou, až k nebi se povznese a všichni všudy slavíci ihned do větví jeho se přistěhují, neb to bude strom lásky.*“³⁰⁹

Frantina zvolila sice život věčný po boku svého drahého, ale nikoli v posvěcené půdě, ale ve vlhké jeskyni, kde si za dětství hráli. Nakonec – neměla na výběr. Sama vzala (Boží) spravedlnost do svých rukou a nad Apolínem vykonala ortel, který si zasloužil. Frantina je přesně ten případ ženské hrdinky, které Světlá nechává se obětovat pro svou lásku. Frantina svého milého zabije – byl to loupežník, který okrádal místní lidi, kteří kdysi ublížili jeho rodině – ale následně je to právě ona, žena, která trpí za to, že vzala spravedlnost do svých rukou. Nicméně u Světlé – alespoň ve světě literární fikce – vítězí ženina láska a samaritánství (nebo možná lépe sebeobětování) nad mužským osudem a malostí.³¹⁰

Přístup Světlé je ale ostatním autorům trochu cizí. Zatímco Světlá nechává své postavy ke konci života balancovat nad láskou a smrtí, Neruda, Hálek i Arbes jim tuto variantu většinou nenabízejí. Všichni tři totiž nemají snad prostor, snad touhu, aby rozehrávali ve svých povídkách psychologické profily postav. Tedy – ty samozřejmě v jejich románech a povídkách jsou. Chybí ale podobné citové výlevy, jako nabízí Světlá svým čtenářům. Prózy Karoliny Světlé jsou většinou rozsáhlejší a často bývají považovány už za romány.³¹¹

Mužští autoři nabízejí pohled mnohem syrovější a, jak uvidíme, smrt v jejich povídkách má – někdy i nechtěně – na společnost podstatný dopad. Smrt hrdinky u Světlé nikoho nemůže překvapit; vždy je zaskočena zejména hrdinka, která právě umírá.

Podobně nekřesťanský pohřeb, jaký vystrojila Frantina svému Apolínovi, provede i malý Jíra z povídky *Na statku a v chaloupce*. Hrob vyhloubí vlastníma rukama za pomoci věrného psa, uloží otce do této jámy a oba (chlapec a pes) jej pak přikryjí hlínou. Jíra hrob vysvětlí svými slzami a tím obřady kolem tohoto pohřbu končí.³¹²

³⁰⁸ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 178.

³⁰⁹ Tamtéž, s. 179 – 180.

³¹⁰ Stejně pravidlo můžeme sledovat i v *Nebožce Barboře* nebo v ještědském románu *Kříž u potoka* (ačkoli zde hrdinka neumírá).

³¹¹ Ne nadarmo Jan Neruda označil Karolinu Světlou jako tvůrkyni českého románu.

³¹² K této povídce a zejména ke smrti Jírova otce viz dále.

Budeme-li tyto povídky konfrontovat s reálným světem, kde ve druhé polovině 19. století panovala tzv. druhá zbožnost, dostaneme se poněkud do rozpaků. Kde je pak požadavek reality? Samozřejmě, svět literární fikce není skutečným světem. Ale v tomto případě byl v přímém rozporu s tím, jak lidé vnímali obřady spojené s odchodem ze světa.

6.2 Nerudův sociálně kritický pohled na pohřeb a pohřebnictví

Považuji za zbytečné rozepisovat se zde sáhodlouze o obřadech spojených se smrtí, protože to nebylo tématem této práce. Přesto bych se ráda zastavila u několika povídek, kde Jan Neruda vymezil pohřbu (a s ním i zemřelému) větší prostor.

První takovou povídkou je Nerudův *Doktor Kazisvět* ze souboru *Povídek malostranských*. Doktor Heribert je podivín, který sice vystudoval medicínu, ale lékařské vědě se nevěnuje. Snad proto, že Malá Strana bývala malým společenstvím, se většina obyvatel velmi dobře znala a scházela v hostincích a na svatbách³¹³ a pohřbech. Proto doktora Heriberta potkáváme i na pohřbu pana rady, pana Schepelera.

Smuteční obřad pokračuje obvyklým spouštěním rakve do hrobu, když v tom se to stalo: rakev se poněkud nachýlila na stranu. „*Mrtvola zůstala sice v rakvi, ale svezla se trochu do kolenou a pravá ruka se vymrštila přes rakve ven.*“³¹⁴ Celá scéna jako by se zastavila, lidé přestali dýchat, nastalo doslova hrobové ticho. Doktor Heribert však rychle ruku zachytí a krátce podrží, než ji vrátí nebožtíkovi zpátky do rakve. S jeho výkřikem „*Ten muž není mrtev!*“³¹⁵ však zcela naruší obřad, protože se ukáže, že nebožtík opravdu nebyl nebožtíkem. Zřejmě jde o dobový – poněkud černý – humor, kdy se opravdu ještě mohlo stát, že by byl pohřbený „živý mrtvý.“ Tento strach z pohřbu zaživa je velmi důležitým fenoménem patrným až do počátku 20. století; o strachu z kremace a o povinném ohledání mrtvého viz předchozí kapitoly.

Tato záchranná mise doktora Heriberta sice napomůže tomu, že o jeho lékařství začal být obrovský zájem. Vždyť kdo by neměl zájem o lékaře, který pozná, že je mrtvý živý? Takový lékař přece musí poznat, kdy je zdravý nemocný! Doktor Heribert však svou

³¹³ Toto téma oba malostranští autoři (Neruda a Arbes) ze svých povídek částečně vytěsnili. V povídkách malostranských najdeme svatbu jedinou, a to na konci povídky *Týden v tichém domě*, ale i tato svatba ukazuje na negativní vlastnosti zdejšího domu: nejdu o svatbu z lásky, ale z rozumu, a svatební hosté se spíše než na štěstí nevěsty přišly podívat, kdo jiný se na svatbě ještě ukáže. Svatbě předchází celá řada intrik, pomluv a smrt staré panny Žanyanky.

³¹⁴ NERUDA, Jan. *Doktor Kazisvět*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 130.

³¹⁵ Tamtéž, s. 130.

lékařskou praxi neotevře a stejně jako v ostatních povídkách se život na Malé Straně nijak nezmění.

Podobný příklad, kdy se ukáže neměnnost a trvalost malostranského života, může být třeba paní Ruska a její vášeň pro pohřby. V povídce *O měkkém srdci paní Rusky* jsme pozváni na další pohřeb. Tentokrát je nebožtíkem pan Velš a dopředu můžu prozradit, že ve své rakvi neobživne.

S panem Velšem, zámožným malostranským obchodníkem, se čtenář potkává až na jeho pohřbu. Atmosféra je ponurá, těžká. I na tento pohřeb paní Ruska dorazí. Nevíme, zda ji někdo pozval, nebo zda je jejím (možná všech lidí na Malé Straně, kteří se vzájemně znají?) zvykem chodit na všechny pohřby, které se v tomto prostoru konají. Nicméně paní Ruska stojí u rakve s nebožtíkem a začne lkát. Nikdo se jí na nic neptá, všichni pláčou a přemýšlejí o nebožtíkovi. Paní Ruska bez vyzvání začne svůj monolog o mrtvém: „*Nebožák, ‘pravila hezky nahlas k voskářce paní Hirtové, ‘ale on je na všechno trest boží, na všechno. Vždyť on také nebyl poctivý, nechme to! Kdyby si byl vzal chudou Tondu, s kterou měl předc dítě.*“³¹⁶ Co by bylo, kdyby si pan Velš vzal chudou těhotnou (?) Tonku, už nejspíš, protože pozůstali se na paní Rusku sesypou a nechají ji odvést policejním komisařem panem Uhmülem. Paní Ruska následně dostane policejní zákaz navštěvovat malostranské pohřby. Vynalézavá žena se však přestěhuje k bráně na Oujezdu, kudy chodí pohřební průvody a brečí alespoň zde, před svým domem.

Nicméně v této povídce, podle mého názoru nejde až tolik o „dobré srdce“ této – zřejmě postarší – dámy, ale o ostatní hosty pohřbu (respektive ukazování nebožtíka na katafalku v jeho domě). Oni totiž nejsou pohoršení tím, že paní Ruska haní nebožtíka, neboť ho vykresluje jako člověka špatných mravů, ale v povídce zaznívá zejména to, že paní Ruska narušila celý funus: „*Škandál – a tak krásný funus!*“³¹⁷ volají všichni. Paní Ruska zasáhla svým projevem do poklidné a předvídatelné atmosféry Malé Strany. Nebožtíka se nikdo nezastane. Jen jakási cizí paní na proslov paní Rusky řekne, že ho vlastně až tak dobře neznala. I v této povídce vidíme, že Malá Strana je plná pokrytců.

Snad ještě patrněji se toto pokrytectví objevuje ve třetím příkladu; v povídce *Přivedla žebráka na mizinu*, která pochází ze stejného souboru Nerudových povídek.

Osmdesátiletý pan Vojtíšek je žebrák, který se stal součástí malostranské společnosti, která ho respektuje a dostatečně ho zásobuje drobnými mincemi. Pan Vojtíšek dbá

³¹⁶ NERUDA, Jan. *O měkkém srdci paní Rusky*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 110.

³¹⁷ Tamtéž, s. 111.

na hygienu, nechodí neupravený a je zcela pod jeho úroveň žebrat u kostela, kam lidé pravidelně chodí (nejen) na nedělní mše. Snad proto, že měl blíže k obyčejným lidem než k žebrákům, se k němu jednoho dne přitočila „baba milionová“,³¹⁸ jedna z žebraček, co pravidelně sedávaly u kostela a s nataženou rukou žádaly o drobný peníz. Baba milionová chce od pana Vojtíška vědět, ve kterých domech se dobře žebrá, kde mu dávají nejlepší almužnu. Pan Vojtíšek, přestože je žebrákem, si stále zachovává určitou úroveň a žebračce neodpoví.

Od té doby dostávají události rychlý spád. Odmítnutá žebračka rychle rozšíří pomluvy o tom, že pan Vojtíšek vlastní na nedalekém Františku dva domy a z malostranských obyvatel si jen tropí žerty. To ale místní obyvatele velmi rozčílí, protože z nich si přece nikdo legraci dělat nebude. Starému žebrákovi už nedávají ani drobný peníz, ani jídlo. A protože pan Vojtíšek se nesníží k tomu, aby někomu cokoli vymlouval (možná ani nevěděl, proč ho lidé přestali pouštět do svých domovů), umírá. O jeho smrti nás spravuje na konci povídky policista: „*Našli jsme ho [pana Vojtíška] po půlnoci na Oujezdě vedle kanonýrských kasáren. Byl na dobro zmrzlý a dali jsme ho do umrlčí komory ke Karmelitánům. Měl jen rozedraný kabát a kalhoty, ani košile neměl.*“³¹⁹

Nikdo pana Vojtíška násilně nezamordoval, přesto ho zabila baba milionová a s ní celá Malá Strana, která uvěřila hloupým pomluvám staré žebračky...

Jak uvidíme později v dalších povídkách a na dalších příkladech, zobrazení smrti se v několika případech stává otevřenou žalobou společnosti, ačkoli to doslova žádný autor nenapíše.

V této části mé práce bych ráda ještě zmínila jeden Nerudův fejeton, kde se autor zabývá společností a jejím přístupem ke smrti, k pohřbům a k umírání obecně. Jedná se o fejeton *Popeleční myšlenky*,³²⁰ který Jan Neruda napsal v roce 1876.

Celý fejeton se – samozřejmě – nese v ironickém a kousavém tónu. Jak pak by ne – zakusuje do toho nejcitlivějšího, co se člověka dotýká, do smrti. Už první řádky čtenáře navedou na nerudovskou vlnu: „*Což ono se řekne ‚umřít‘! Taky by člověk konečně neměl nic podstatního proti tomu, ačkoli je hlavně to poněkud nepříjemno, že umírá člověk vždy za živa*

³¹⁸ Říká se jí tak proto, že když jí někdo dá drobný peníz, automaticky odpovídá „*Pán bůh vám to milionkrát oplatí.*“

³¹⁹ NERUDA, Jan. Přivedla žebráka na mizinu. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 110.

³²⁰ NERUDA, Jan. Popeleční myšlenky. In *Žerty hravé a dravé*. Praha 1877.

– zcela hloupé zařízení přírody, která mohla umírání odložit také až někdy po smrti, když bychom více o tom nevěděli.³²¹

Neruda ve svém fejetonu popisuje nejen strach lidí ze smrti, ale zároveň celou řadu opatření, která lidé považují za nutné. Například marnivost žen: „Ženské – staré totiž – činí za živa ještě jiný výdaj, zaopatřují si rubáš, čepec a růženec, a vědí alespoň, jak budou tedy v truhle vypadat, což je u ženských konečně hlavní věc.“³²² Dodejme, že nejen ženám záleželo na tom, jak vypadají v rakvi a jak probíhá jejich pohřeb. Lidé sice naříkali na těžké časy, ale „když jde člověk po ulici, potká funus za funusem a vidí, že přec nemůže být tak zle, když sobě lidé pořád ještě dovolují tak drahý výdaj, jakým je u nás smrt. Dá se to vysvětlit jen tím, že umírání je u lidí pořád stejně módou, a pro módu že lehkomyšlný člověk obětuje poslední krejcar.“³²³ Jak by se asi Neruda divil, kdyby viděl dnešní pohřby.

Spoření na pohřeb a úkony s ním spojené nebylo v 70. letech, v době napsání fejetonu, ničím novým. Lidé spořili nejen na svoje oblečení a pohřeb samotný, ale zároveň vyhledávají duchovní oporu, kterou budou po smrti potřebovat. „Mnohý rozšafný připlácí si na smrt už dlouho za živa. Přispívá do některé pohřební ‚asekurace‘ nebo do ‚pohřebního bratrstva‘, může sobě zcela směle říci, že si na smrt uspořil a že zároveň živil pana kasíra a opilého pána poslíčka, který na knížku měsíčně ‚pohřební krejcarey‘ vybírá.“³²⁴

Po smrti se opravdu ukázalo, že ke smrti člověk potřebuje opravdu velkou sumu peněz, pokud nechce zůstat ležet někde u silnice. Neruda nabízí čtenáři vysvětlení: „Pak, když se člověk tedy odhodlal, že již umře, jde to s peněžitými výdaji utěšeně rychle. [...] Lékař, lékárník, obsluhující jeptiška, advokát a jeho písař, kněz, který přichází s posledním pomazáním, kostelník, který nese před ním lucernu, ministrant, který k tomu zvoní.“³²⁵ Pohřebnictví – a umírání člověka obecně – se stalo velmi výnosným obchodem. Navíc není lékař jako lékař. Ty nejlepší si mohou dovolit jen ti nejbohatší lidé. Proto Jan Neruda ve svém fejetonu dodává, že jsou i různé skupiny zemřelých. „Jsou celé třídy lidstva, které se žijí jen a jen smrtí. A rozdělují si mrtvé na ‚extra dobré‘, ‚prostřední‘ a ‚mizerné‘.“³²⁶

³²¹ NERUDA, Jan. Popeleční myšlenky. In *Žerty hravé a dravé*. Praha 1877, s. 35.

³²² Tamtéž, s. 36.

³²³ Tamtéž, s. 35.

³²⁴ Tamtéž, s. 36.

³²⁵ Tamtéž, s. 36 – 37.

³²⁶ Tamtéž, s. 36.

Myslím si, že Neruda kritizuje tuto lačnost po penězích, kdy si ti, kteří si mohou pár (tehdy) krejcarů vydělat, neberou servítky a vydělávají, kde jen mohou. Nestydí se totiž ničeho a okrádají jak obyčejné (rozumějte živé lidi), tak umírající a nebožtíky samotné. Ovšem Neruda zároveň kritizuje i druhou stranu, tj. lidi, kteří jim slepě věří a jsou ochotni „cpát“ jim do kapes celé balíky peněz, jen aby jejich smrt byla správná a dobrá. Ve druhé polovině 19. století se nám to středověké „dobré umírání“ poněkud zvrhlo.

Podobnou kritiku pronáší Jakub Arbes ústy pátera Schneidra v romanetu *Ukřižovaná*. Páter Schneidra, učenec a profesor na pražské universitě, během jedné své přednášky hovoří o hrobech a jejich úloze v lidské společnosti: „*Hrob je věcí záhadnou; hrob pohlcuje a ničí vše, co v něm bylo uloženo. Proto jest pošetilým jednáním, když oblékáme mrtvolu svých drahých v skvostná, nádherná roucha a v drahocenných rakvích ukládáme je do hrobu. Prodlením let zničí přírodní síly vše, i mrtvolu, i věci, jež jsme byli s mrtvolou uložili v hrob a kteréž, mimo hrob jinak použity, mohly žijícím službu prokázati.*“³²⁷ Příroda, jak Arbes naznačuje, je živelní, proti kterému je lidstvo bezmocné. Proto nemá cenu se jí vzpouzet. Svým způsobem tím Arbes umocňuje atmosféru svých próz – příroda v jeho dílech vystupuje coby jedna z hlavních hrdinek a jen ona jediná dokáže objasnit to, na co lidský rozum nestačí. Nicméně i v Arbesově *Ukřižované* nacházíme kritiku marnivosti, podobně jako jsme to viděli u Jana Nerudy.

Autoři těchto próz si začínají pokládat otázky, na které snadno dostávají odpovědi. Pohřeb a smrt obecně se stávají zdrojem výdělku. Zároveň se tito autoři začínají ptát po smyslu přírody ve smrti a docházejí k závěru, že křesťanská víra pomalu oslabuje svůj vliv. Zcela nenápadně a pozvolna. Ve svých prózách konfrontují přírodu se světem křesťanské víry a morálky a nutno dodat, že příroda má v těchto textech navrch.

6.3 Postava hrobníka

Jednou z mála poctivých prací, které jsou úzce spojeny se smrtí a umíráním, zůstává práce hrobníka. Hrobník dostává většinou nízký plat a už od středověku mu lidé přisuzují všelijaké, většinou velmi nelichotivé vlastnosti. Tato postava většinou stojí mimo většinovou společnost, protože lidé se hrobníků báli. Hlavním důvodem bylo to, že hrobník pracoval s mrtvými těly, což sice byla práce nutná, avšak společensky nepřijatelná. Hrobník se vlastně

³²⁷ ARBES, Jakub. *Ukřižovaná*. In *Tři romaneta*. Praha 1878, s. 15.

ocitá na jakési podivné křížovatce, kdy lidé vědí, že ho pracují (někdo pohřbívat mrtvé musel), ale zároveň ho podezřívají z nejrůznějších nečistých skutků.

Postava hrobníka v žádné z povídek, které jsem si k této práci vybrala, nevystupuje. Snad proto, že jeho práce se stala jaksi automatickou a svým „nezáživným“ řemeslem nemá beletrii příliš co nabídnout. Alespoň v této době. V době romantismu měl hrobník (a samozřejmě hroby a také jiné postavy, které kopaly hroby) své veliké kouzlo. Posedlost mrtvými a hrobová obsese jsou však nahrazeny zdánlivě nudnou šedí všedního dne, jak můžeme vidět během nástupu realismu.

Ale přesto si Karolina Světlá na hrobníka vzpomněla. V povídce *Námluvy* si Havel, místní šarmantní a okouzlují mladík (a také mimo jiné jedna z hlavních postav povídky) v hospodě připíjí s hrobníkem (který se brzy stane jeho tchánem, protože Havel má rád hrobníkovu dceru Cilku). Jedině Havel hrobníka respektuje a po jeho příchodu do hospody, se k němu hlásí a zve ho k sobě ke stolu. Ostatní jen tiše sedí a dělají, jako by hrobník neexistoval. „*Na to si také nikdo nevzpomene, že každý z nás musí pod zem, a jakž by se tam tedy dostal, kdyby nechtěl nikdo lidem poslední jich stánek poctivě připravit?*“³²⁸ Světlá pak nastiňuje, jak se hrobník ke své práci dostal: „*Tenkrátě právě starý hrobník zemřel, a on si usmyslil, že bude raději vykonávat jednu ze sedmi ctností křesťanských, pochovávat mrtvé, necht' si má při ní sušinky, než aby se dále hnal po penězích, z nichž – to přec jen nikomu ještě nic kalého duši neprošlo, leda že se tu dobře měl – a kterémuž pak křesťanu na tom sejde?*“³²⁹

S postavou hrobníka se setkáváme ještě v jedné próze: Arbesově romanetu *Sivooký démon*, kdy právě tento opilý hrobník náhodou vykope hrob, ve kterém je rakev s nastraženou panenkou.³³⁰

Hrobník si je tedy vědomý, že jeho práce je spíše poslání, než způsob, jak rychle zbohatnout na smrti člověka – oproti jiným profesím, jak můžeme vidět u Jana Nerudy. Cilčin otec si povolání hrobníka volí zcela dobrovolně (jako odstrašující příklad mu sloužil bratranec, který dělá kupce, a každý kupec přece svým způsobem ožebračuje lidi), protože nechce lidi podvádět, jako to dělají jiní. Svým způsobem stojí prózy Karoliny Světlé na pomezí romantismu a realismu a někteří její hrdinové (a zejména pak hrdinky) jsou značně idealizovaní a jejich charakter lze snadno předvídat.

³²⁸ SVĚTLÁ, Karolina. *Námluvy*. In *Hubička*. Praha 1973, s. 20.

³²⁹ Tamtéž, s. 20 – 21.

³³⁰ Viz kapitola, která se zabývá smrtí dítěte v městském prostředí.

Na druhou stranu to vůbec neznamená, že by díla Karoliny Světlé byly méně vhodná pro mou analýzu. Spíše naopak – vhodně doplňují generaci nově nastupujících autorů, kteří touží radikálně změnit literaturu. Tyto autorčiny idealizující povídky dokreslují atmosféru české literatury 70. let a rozhodně nemůžeme říct, že by stály na pozadí literárního dění. Povídky Karoliny Světlé znamenají pro českou prózu možná totéž, co pro americkou prózu znamenal E. A. Poe.

7 Smrt v prózách situovaných na venkov

Obraz venkova se v české póze 19. století nenápadně mění a proměňuje. Na jedné straně stojí krajní idealizace vesnice, kdy je toto prostředí považováno za nejčistší místo v zemi a kdy kladné postavy představují podstatu českého národa.³³¹ Na druhé straně najdeme každodenní realitu, která hrdiny ničí a oni se jí nijak nemohou vzepřít. Je zpochybněna venkovská morálka, která bývala v literatuře (a nejen zde) protěžována a vyzdvižována. Postavy začínají mít detailněji prokreslenou charakteristiku, která má pomoci čtenáři se v jejich chování orientovat a snad ho i pochopit.

Venkov přestává být místem, které kdysi mnozí považovali za zdravé jádro české národní identity, odkud pocházejí ty nejryzejší povahy. Na venkově žijí intrikáni, vrazi a jejich oběti. Lépe řečeno začíná se psát i o takových postavách, které jsou ne snad nutně záporné, ale komplikovanější. Jako by se časem komplikoval jejich život, jejich charakter.

V české próze celého devatenáctého století nacházíme obě tváře venkova: idealizovaný svět *Babičky* Boženy Němcové (1855) a například Šlejharovu – již naturalismem ovlivněnou – novelu *Kuře melancholik* (1889). Ani ke konci století se lidé od venkova neodvrací s pocity hnusu a zmaru. Karel Václav Rais píše své romány a povídky, které oslovují čtenáře ještě i ve století následujícím.

Zatímco u Karoliny Světlé (* 1830) se stále ještě objevuje venkovský idealismus, o pět let mladší Vítězslav Hálek (* 1835) vidí vesnici a venkov mnohem kritičtěji. Venkovské romány a povídky Karoliny Světlé jsou zaměřené většinou spíše na složitou volbu hlavní hrdinky, Hálek ve svých povídkách nahlíží do vesnických stavení, jako by to byly „hrnce s pokličkami“.

Vítězslav Hálek je ale romány Světlé nadšen. Jan Neruda se k jeho názoru přiklání a nadšeně se zmiňuje o novém objevení „české chaloupky,“ která by zároveň mohla tvořit jádro novodobé české literatury. Právě venkovská próza by mohla být výrazem naší národní identity a zároveň tím, co by českou literaturu činilo specifickou – a takto by mohla existovat v rodině velkých literatur evropských.

³³¹ Blíže k tomuto tématu: MACURA, Vladimír. *Český sen*. Praha 1998. Nebo HODROVÁ, Daniela. *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany 1997.

7.1 Smrt v rodině

Smrt jakéhokoli člena je spojena se změnou rodinného života, která úzce souvisí s průmyslovou revolucí, která zásadně rodinu proměnila, jak jsme již viděli v kapitole věnované průmyslové revoluci a jejím důsledkům.

V této kapitole uvidíme, jak smrt jednotlivých členů rodiny může ovlivnit chod celé domácnosti. Postupně se zaměříme na postavu otce, matky a samozřejmě nevynecháme ani děti, které, jak jsme viděly v předchozích kapitolách, byly ještě ve druhé polovině 19. století velmi často umíraly.

Ačkoli rodiny na venkově bývaly vícegenerační, v povídkách nacházíme o smrti prarodičů jen velmi málo zmínek. Jediný dědeček, který v povídkách, které jsem prostudovala, umírá, je ten z povídky *Náš dědeček*³³² od Vítězslava Háalka. Ovšem celá tato povídka o této osobě pojednává, tudíž není žádným velkým překvapením, když na konci prózy starý muž zemře. Jeho smrt, kromě toho, že je zcela přirozená a nijak výjimečná, stojí přece jen trochu na okraji celé povídky. Autor dědečkovu smrt nijak nepřibližuje, ani se jí blíže nezabývá; jen nenápadně zmíní, že dědeček již není mezi živými. A to při Dušičkách, kdy Jan (dědečkův syn) jde navštívit hřbitov: „*Jan, když přišli na hřbitov, poklekl nejdříve u Bětuščina hrobu a pak teprve se obrátil vedle a nahodil na dědečkovu rakev tři hrstě hlíny.*“³³³ Symbolické „*tři hrstě hlíny*“ symbolizují nejspíš smíření, které přinesla až smrt starého otce.³³⁴

Tato povídka je vypravována nikoli přímo Janem, roli vypravěče převzal dědečkův vnuk tedy syn Janova bratra, a proto Janova otce chápeme jako dědečka a není zařazen do části, která se zabývá smrtí otce v rodině.³³⁵

Nyní se podívejme blíže na zobrazení smrti otce, matky a dítěte.

³³² HÁLEK, Vítězslav. *Náš dědeček*. In *Tři povídky od Vítězslava Háalka*. Praha 1871.

³³³ Tamtéž, s. 89.

³³⁴ Dědeček totiž nutil svého syna Jana do finančně výhodného sňatku, a nedbal toho, že Jan miluje Bětušku. Bětuška se, jak uvidíme v části pojednávající o smrti ženy-partnerky, z nešťastné lásky utopila, a proto dědeček musel celý život prožít s pocitem toho, že to byl právě on, kdo byl za Bětuščinu smrt zodpovědný.

³³⁵ Blíže k problematice naratologických postupů např. KUBÍČEK, Tomáš. *Vypravěč: kategorie narativní analýzy*. Brno 2007. Nebo JEDLIČKOVÁ, Alice. *Ke komu mluví vypravěč? : adresát v komunikační perspektivě prózy*. Jinočany 1993.

7.1.1 Smrt otce

Smrt otce, živitele rodiny, znamená pro jeho blízké těžkou ztrátu. Jeho odchodem trpí jak jeho žena (Frantina, Regina ze *Sivookého démona* nebo anonymní žena z nerudovské *Thersités*), ale zejména jeho děti.

Hraběnka Marie Felicina se jen velmi těžko vyrovnává se smrtí svého otce. Když ji císař Josef II., který se do Marie Feliciny zamiloval, pozve k sobě na audienci, je stále zamyšlená a smutná. Císař se jí snaží povzbudit: „*Neoddávejte se tak příliš smutku za otce, hraběnko. Nezměníme bohužel zákonů přírodních, neohneme ani stéblo trávy žalem svým nejhlubším. Pročež se vzmužte a hleďte zapomenouti.*“³³⁶

Ve stejné povídce najdeme i Ondřeje, kterému také zemřel otec. Ten pracoval jako kastelán na Hlohově. I Ondřej se se svojí ztrátou vyrovnává velmi těžce. Oproti Marii Felicině přijal za vlastní pózu lhodstevnosti, kdy se tváří, že je mu všechno jedno a o nic se nezajímá. Domlouvá mu klíčnice: „*Věru, hřeší před bohem, že si otcovu smrt tak připouští, měl by spíše všemohoucímu děkovat, že ho bez dlouhé nemoci k sobě povolal, vždyť tu byl bez toho každému a jemu nejvíc k obtíži.*“³³⁷ Klíčnice zvolil opravdu „šetrný“ způsob. Navíc, jak Ondřej sám brzy pochopí, jen on sám se musí se smrtí svého otce smířit. Nikomu jinému do toho vůbec nic není. Snad je to dáno citovou revolucí, která se v naší společnosti objevila s osvícenskými myšlenkami, snad má každé dítě tuto citovost ukrytou v sobě.

Stejně hluboký žal jako Marie Felicina nebo Ondřej prožívá i malý Jíra, v povídce *Na statku a v chaloupce*, když ho pes, který žije s ním a otcem v domácnosti, v noci zavede do lesa, kde malý chlapec najde v listí ukryté tělo svého otce. „*Jíra pln předtuchy hrábnul do listí oběma rukama a nahmatal tuhé tělo. Dál nehrabal, pokleknul vedle hromady a počal usedavě štkáti, nemluvě ani slova. [...] V tom pak jal se rychle odhrabávati listí, a na měsíčné záři objevila se mrtvá tvář jeho otce, brzy pak ostatní tělo.*“³³⁸ Jíra líbal jeho tvář a nahlas plakal. Věděl, že ho zabili myslivci, protože chodil pytláčit do jejich lesů. „*Jíra seděl u mrtvolu otcovy až do rána; chvílemi nahlas plakal, chvílemi byl tichý, a pes díval se na něho, aby věděl, co má dělat sám.*“³³⁹ Ráno mu se psem (ten hrabal packami) vykopali na tom místě hrob a Jíra „*Posvětil hrob i mrtvolu svými slzami.*“ Vyřezal ze dřeva kříž

³³⁶ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století*. Praha 1902, s. 122.

³³⁷ Tamtéž, s. 73.

³³⁸ HÁLEK, Vítězslav. *Na statku a v chaloupce*. Praha 1873, s. 19.

³³⁹ Tamtéž, s. 19.

a „zasadil jej na otcův hrob.“³⁴⁰ Tento pohřeb výrazně vybočuje z toho, jak byla v 19. století víra podstatná. Takový člověk by byl nepohřbitelný: není tu svěcená půda, chybí kněz, tradiční výkop hrobu.

Po smrti (a následném pohřbu) svého otce se malý Jíra neustále vrací k otcovu hrobu a vypráví mu o ptácích, o přírodě, o tom, co zažívá. „*V duchu to vypravoval otci [sic!] a když se při tom podíval na ty listnaté větve a koruny buků, jež zašuměly jakoby slova: tu bylo mu, jakoby [sic!] otec tomu rozuměl a odpovídal; a tu jakoby [sic!] odtud čerpal jakousi posvátnost a skoro jako větší schopnost porozumění dalšího – porozuměti i věcem, jimž dosud nerozuměl, porozuměti i lidem.*“³⁴¹ Otcův hrob se pro Jíru stává místem rozjímání a reflexe, pevným bodem v novém světě, který nezná a který je mu cizí.

Malého Jíru donutila smrt jeho otce opustit rodnou chaloupku a vydat se do světa. Nemohl a zřejmě ani nechtěl žít sám. Díky smrti svého otce se dostal do bohatého statku, kde se zamiloval do dcery místního sedláka, do Lenky. Oba jsou ještě malé děti (je jim okolo sedmi let), ale jejich láska je upřímná. V Lenčině otci našel Jíra svůj nový vzor. Promítl do něj své představy o mrtvém otci a sedlák ho přijal za vlastního. Po jistých peripetiích (sedlák se ožení s mladou selkou, která obě děti vyžene ze statku) se všichni scházejí v chaloupce, v místě mravní čistoty, a občas zajedou na statek zkontrolovat, jak se rozvíjí hospodářství.

Vítězslav Hálek jako jeden z prvních autorů nastavuje venkovu zrcadlo, ve kterém se odráží zkřivená tvář. Zvenku je vidět krásný statek, malé děti, selku a sedláka. Až při podrobnějším pohledu čtenář zjišťuje, že i na venkově se lidé brodí v bahně falešné morálky (selka), kde se nakonec utopí. V Hálkových prózách totiž ještě stále bývá zlo potrestáno. Někdy tedy za cenu obětí na straně dobra, ale špatní a zákeřní lidé z Hálkova literárního světa prostě časem odcházejí, mizejí.

To je svým způsobem i případ povídky *Pod dutým stromem*. Veník Říhů a jeho kamarádka Krista jsou dvě malé děti, které si spolu hrají. Krista je úplný sirotek a Veníkovi zemřela matka. Veníkův otec přijme Kristu jako vlastní, a tak děti vyrůstají spolu a velmi brzy si na sebe zvyknou. Vedou relativně všední život, mladší Krista stále chodí do školy, Veník pase ovečky.

Do jejich života ale jednoho dne zasáhne zvuk umíráčku. „*A čas vypršel. Krista vrhla se k posteli štkajíc a venku zazněl umíráček. Když zvuk toho zvonku doletěl až na stráž, Veník vyskočil jako raněný, s pláčem a nařikáním sehnal ovce a s pláčem a nařikáním přihnal je*

³⁴⁰ HÁLEK, Vítězslav. *Na statku a v chaloupce*. Praha 1873, s. 20.

³⁴¹ Tamtéž, s. 58.

domů. Nemusil se ptáti, komu umíráčkem zvoní; vědět to mžikem a kdy by to byl nevěděl, jediný pohled do jizby poučil jej o všem.³⁴² Snad protože byl Veník příliš malý, když mu zemřela maminka, smrt otce v něm vzbuzuje panický strach z neznámé budoucnosti a ze ztráty minulosti. V tuto chvíli stojí Krista v popředí a Veník dává naplno průchod svým pocitům, zejména smutku. Když přinášejí rakev do stavení, Veník ji objal a volal „*tak to je nyní tatínkova světnice!*“³⁴³

Můžeme se jen domýšlet, jak velikou bolest Veník při ztrátě svého teď už jediného rodiče zakoušel. Nicméně ponecháme-li stranou citovou stránku odchodu Veníkova otce, jeho smrt měla dosah i v domácnosti, kde Veník s Kristou žili. Do stavení totiž přišel otcův bratr, Veníkův strýc, který se rozhodl statek zvelebit a „zefektivnit“ jeho hospodářský potenciál. Děti odted' musely tvrdě pracovat, neměly ani čas přemýšlet nad tím, jak je strýc vykořisťuje.

Tento problém, řešení chodu domácnosti po smrti živitele rodiny, se vyskytuje i v dalších májovských povídkách. Například v již zmiňované *Frantině* Karoliny Světlé, kde po smrti hospodáře nastupuje jeho manželka do úřadu, který její manžel zastával; Frantina se stává místní rychtářkou. Frantina si svého muže vzala spíše díky náhodě (potkali se při pouti do Vamberčic) a jejich manželství se zakládalo spíše na rozumu a vzájemném respektu.³⁴⁴ Hospodář Frantinu miloval a obdivoval víc než ona jeho.

I tak se ale jeho smrt Frantiny dotkla. A to nejen po materiální stránce, když převzala veškerou správu jejich (teď už pouze jejího, protože hospodář byl jedináček) majetku. Vzhledem k tomu, že hospodář byl dobrý člověk, všichni jeho služební velmi litovali toho, že zemřel.³⁴⁵ „*Nejvíce z nás všech ovšem plakala hospodyně. Nedělala žádné křiky a hluky, jak to ženštiny v obyčeji mívají, nekvílela nad mrtvolou, až vlasy vzhůru vstávají, ale po mnoha [sic!] měsících oči její dvěma se podobaly studánkám. Neustále přetékal.*“³⁴⁶

³⁴² HÁLEK, Vítězslav. Pod dutým stromem. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874, s. 20.

³⁴³ Tamtéž, s. 21.

³⁴⁴ Jako protiklad k tomuto spořádanému a oboustranně prospěšnému manželství můžeme postavit následný vztah Frantiny a Apolína, které má základy na sentimentální vzpomínce z dětství a je protkáno láskou a nezměřitelnou vášní.

³⁴⁵ Jeho smrt je tak trochu zahalena tajemstvím. Dozvídáme se o ní jen zprostředkovaně, kdy nám Bartoloměj, tedy vypravěč celého příběhu, sděluje, jak se to celé vlastně stalo. Hospodář zavolal Frantinu, aby mu vypravovala pohádku. Ona vypravuje, sem tam přidá do pohádky nějakou žertovnou vsuvku a hospodář se tomu stále směje. „*Když byla právě v nejlepším, žert stíhal žert, a on najednou již se nesmál, podívala se naň, proč ve veselosti ustává a tu teprv viděla – že má oči v sloup.*“ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 72.

³⁴⁶ Tamtéž, s. 73.

Po hospodářově smrti v sobě cítí Frantina prázdno, které, jak si myslí, nikdy nikdo už nezaplňuje. Smutek nakonec zažene prací a za nedlouho se jí do cesty připlete i muž, který jí změní život (viz dále).

Díky hospodářově smrti se Frantina stává emancipovanou selkou, intelektuálkou (jako správná Češka své doby čte nejrůznější časopisy) a zároveň má ve svém srdci místo pro opravdovou lásku. Karolina Světlá se zkrátka opět neubrání silné ženské osobnosti, které stál v cestě za štěstím muž.

Smrt muže znamenala jak pro děti, tak pro jeho ženu obrovskou ztrátu. A to nejen řeckně finanční nebo majetkovou, ale také citovou. V povídce *Thersités*³⁴⁷ spolu vedou dva muži poměrně hloupý dialog. Jeden si připadá ošklivý a zbytečný. Nato druhý odpovídá: „*Oho! ted' [sic!] si pomyslete, že byste náhle umřel – co žena, co dítě Vaše? Myslíte, že byste neumřel také jich srdci? Že by nerozplakaly se do usedání nad tím, že ztratily, koho milovaly, opravdu milovaly?*“³⁴⁸ Nejenže smrt změnila status vdané ženy do pozice vdovy, která vlastně neměla mnoho příležitostí, jak se o sebe postarat (pokud to nebyla šikovná vdova, ve smyslu zručná a inteligentní, která i po smrti svého manžela našla ve své rodině dobré zázemí například pro udržování statku nebo pro vlastní podnikání). Proto smrt živitele rodiny byla v literárním světě pro všechny její členy tragédií.

7.1.2 Smrt matky

V povídkách májovců můžeme vidět, jak zásadní význam má smrt matky v citovém vývoji dítěte. Proto se napřed budeme věnovat vztahu dítěte ke smrti matky a pak vztahu muže ke smrti manželky.

Smrt matky se v povídkách, které jsem si pro svou práci vybrala, vyskytuje ve dvou případech. Jednou jako vzpomínka Bartoloma z povídky *Frantina*. Zatímco hlavní hrdinka se Bartolomovi svěruje s tím, že se touží stát matkou (mimořádně toto přání zůstane nevyslyšeno), Bartolom si vzpomene na vlastní matku: „*Moje nebožka matička byla také tuze děti žádostiva, vždycky prý říkávala sousedkám, že na světě tom si nepřeje, než aby zaslechla svoje dítě zaplakat, a také se jí to vyplnilo. Já zaplakal, a ona se světem se při tom rozloučila.*“³⁴⁹

³⁴⁷ NERUDA, Jan. *Thersités*. In *Různí lidé*. Praha 1871.

³⁴⁸ Tamtéž, s. 49.

³⁴⁹ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 68.

Druhý případ je smrt mladé Lukášky v povídce *Hubička*,³⁵⁰ kterou napsala taktéž Karolina Světlá. Na smrti této mladé ženy je celá povídka vystavěna. Povídka začíná zvukem umíráčku, kdy se místní ženy dohadují, kdo že to vlastně zemřel. Kostelník jim sdělí, že umřela mladá Lukáška: „*Jak jsem řekl, mladá Lukáška v pánu, před samým polednem skonala, dcerušku tu po sobě zanechala.*“³⁵¹ Po odchodu kostelníka místní ženské hned začnou „drbat“: „*Zamíří zajisté hned po mši šestinedělní za nebožkou rovnou cestou k Palouckým pro slovo.*“³⁵² Co tyto místní ženy, řeknou, to se také vyplní.

Lukáš už velmi dlouho miluje místní Vendulku Palouckou,³⁵³ a tak jde opravdu po nějaké době (myslím, že ani neuběhlo těch šest neděl) žádat o její ruku starého Palouckého. Vendulka má tedy nově otevřené dveře do Lukášova stavení. Jenže ve stavení je i malé dítě, které tu nebožka Lukáška zanechala, a tak se Vendulka neustále obává toho, že se nezachovala správně a že všechno, co Vendulka s Lukášem udělají (spor o hubičku) by nebožku mohlo proti nim pohněvat.

Vendulka neustále pláče u kolébky se sirotkem a v neustálých parafrázích zmiňuje to, že „*z hubičky před oddavkami nic býti nesmí, aby nedali tím pohoršení nebožce, kterážto, chudák, se musila ze světa odkliditi, aby tu mohli býti spolu šťastní.*“³⁵⁴ Jedna z nejdojemnějších scén je ta, ve které oba proti sobě sedí a naříkají. Vendulka: „*raději bych se nebyla nikdy za tebe dostala, než takhle! Snad nebožka proto umřít musila, že jsem pořád jen v hořkosti o ní rozjímala, štěstí jí nepřejíc? Nechce mi teď z hlavy, že jsem jí tím jaksi ublížila.*“³⁵⁵ Lukáš má ale ke svému pláči jiný důvod: „*On ovšem při tom na nebožku ženu nevzpomínal, nýbrž počítal v duchu, jak dlouho tomu, co Vendulku takhle za ruku nedržel, a litoval těch krásných let, jichž bez ní protruchlil vedle ženy nemilované.*“³⁵⁶

Vendulka je nakonec se svou morálkou a moralizováním natolik neústupná, až jde Lukáš, ač má Vendulku moc rád, raději za místními děvčaty, než by ji doma neustále

³⁵⁰ SVĚTLÁ, Karolina. *Hubička*. In *Hubička*. Praha 1973.

³⁵¹ Tamtéž, s. 109.

³⁵² Tamtéž, s. 111.

³⁵³ Jenže rodiče ho donutili vzít si právě ji a Vendulka zůstala sama, jiné ženichy odmítala a trpělivě čekala na milovaného Lukáše. Vlastně čekala na to, až si ho budeme moci vzít.

³⁵⁴ SVĚTLÁ, Karolina. *Hubička*. In *Hubička*. Praha 1973, s. 140.

³⁵⁵ Tamtéž, s. 124.

³⁵⁶ Tamtéž, s. 124.

přemlouval k „hubičkování“.³⁵⁷ Smrt jeho ženy představovala pro Lukáše ohromnou úlevu a hned si sám sebe představoval po boku milované ženy. Nakonec se mu to podařilo. Největší překážkou byl ale Lukášovi jeho vlastní chtíč, který musel překonat, aby se po dlouhých útrapách mohl spokojeně zahrázdit vedle Vendulky.

Tento dozvuk lidových pověr je pro druhou polovinu 19. století poměrně typický, jak jsme již viděli v úvodu kapitoly Smrt v prózách májovců v 60. a 70. letech. Postupně bude víc a více slábnout, až postupně zcela ztratí na síle.

Podobně jako se Vendulka bála vlivu nebožky ze záhrobí, vypráví o tom samém vlivu matky-nebožky hospodář, který jednou cestou do Vambeřic potká Frantinu, svou budoucí nevěstu. Na tomto místě je nutné říct, že při pouti do Vambeřic zemřela jeho matka, takže snad proto měl mladý hospodář pocit, že mu Frantinu do cesty přivedla právě jeho matka. Vypravěč se o tomto „zásahu ze záhrobí“ zmiňuje takto: *„Neříkal jsem jako ostatní, že to bylo kouzlo nějaké, nýbrž viděl jsem v tom prostřednictví nadpozemské. Měl jsem za to, že v tom byla asi nebožka jeho matka. Chtěla, aby se oženil, by měl koho, kdož by ho opatroval v posledních jeho letech. Nevěřil jsem, že by si sám na takovou věc vzpomněl.“*³⁵⁸

Role matky je tak silná, že lidé věří, že se o své dítě postará i po vlastní smrti. Respektive ne matka jako taková, ale mateřská láska.

Ze své lásky k matce se vyznává i malý Veník Říhů z povídky *Pod dutým stromem*, když spolu s Kristou vytvářejí fiktivní hrob pro jeho matku (ta je už několik let mrtvá a těžko říct, kde se vlastně nachází její tělo, ale to není podstatné). Tento hrob děti vytvoří na místě, kde si denně hrají, aby tak měl Veník k mamince stále blízko. Pohřeb samotný se nese v tónech dětské naivity a bezelstnosti, a proto je snad tolik dojemný. Napřed vyložili hrob mechem a následně do něj uložili rozkvetlý šípek (představoval srdce maminky), vrbové proutky (jako její dvě ruce) a mateřidoušku (to byla matčina hlava). *„Více podle její (Kristiny) myslí nebylo na člověka potřeba. Tak byl člověk hotov a matička ležela v hrobě.“*³⁵⁹ Od té doby se děti k dutému stromu, tedy k hrobu Veníkovy matky vracejí a nacházejí zde klid a úkryt před veškerým zlem světa (například když zemře Veníkův otec a do statku přijde otcův bratr se ženou).

³⁵⁷ Povídka ale končí dobře: Lukáš si uvědomí, že se choval nevhodně a že měl přece jen ctít aspoň do nové svatby památku své ženy, matky svého dítěte, a Vendulka pochopí, že muž prostě k životu hubičky potřebuje – a když je nedostane doma, najde si je jinde.

³⁵⁸ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 24.

³⁵⁹ HÁLEK, Vítězslav. *Pod dutým stromem*. In *Jiné tři povídky od Vítězslava Háška*. Praha 1874, s. 14 – 15.

I malá Lenka z Hálkovy povídky *Na statku a v chaloupce* přišla jako sedmiletá o svou matku. Mladá žena „vzdor prosbám hospodářovým a dědečkovým shasla. Bylo nářku po všem statku, a když ji vynášeli z něho na hřbitov, dědeček zde si připomenul svou ženu a pravil: „Ta jistě jí zde nepřála dechu a vymohla jí smrt!“³⁶⁰ Za její smrt byla údajně zodpovědná Lenčina babička. Stará hospodyně považovala svou snachu za méněcennou, protože přišla do statku s malým věnem.

Tato zmínka (protože víc se o Lenčině matce v celé povídce nedozvíme) je předzvěstí komplikovaných rodinných vztahů, zejména mezi nejstarší a prostřední generací, která se naplno rozvine v povídkové (a později i románové) tvorbě mladších autorů na přelomu století.

Do té doby jako by se o mezigeneračních problémech nemluvilo, spíš se jen cosi naznačuje (Nerudova *Dědova mísa*), ale nikdo naplno neřekne (rozumějte: nenapíše), jak těžká někdy může být realita. A to třeba i jen realita literárního světa. Zjednodušeně se dá říct, že ačkoli se májovci snažili odkrývat skutečnost, jaká – podle nich – byla, na některá témata buď zapomínali, anebo si na ně jednoduše netroufali. Snad ještě nebyla tolik aktuální (o čemž pochybuji, protože mezigenerační problémy existovaly zcela určitě vždycky) nebo zkrátka stály mimo okruh zájmu májové skupiny. Respektive náznaky této problematika v prozaických textech májovců nacházíme (Hálkův *Náš dědeček*), avšak jsou to jen ohlasy tiché, jako by se autoři báli psát o tomto citlivém tématu.

Snad je to dobovou konvencí, kdy žena je citlivá bytost, která se hroučí při nejmenší bolesti hlavy, snad ženy takové opravdu byly, ale jejich smrt je většinou vášnivá a i po jejich odchodu mají jejich muži značně rozjitřené city. Ať už je řeč o Frantině, staré Kvapilce (obě z *Frantiny*) nebo například Regině (ze *Sivookého démona*).

Stará Kvapilka, matka mladého hospodáře, který si později vezme Frantinu, přemluvila svého manžela, aby s ní šel na slavnou pouť do Vambeřic. Manžel souhlasí, ale při cestě se zastaví v místní hospodě a pořád chce jen zpívat a tancovat – je totiž trochu blázen a jeho manželka si myslela, že se tou poutí trochu vzpamatuje. Žena svého muže chvíli přemlouvá a nakonec se vydává na další cestu sama, manžela nechává v hospodě. Celou cestu žena brečí a je jí líto, že její muž nestojí při ní, že jí na pouti nedoprovází. Do Vambeřic přichází žena už značně zesláblá a rozrušená. Není se tedy čemu divit, když se jí v kostele udělá slabo. „*Padla selka na zemi a zůstala na ní ležet po celou velkou mši svatou.*

³⁶⁰ HÁLEK, Vítězslav. *Na statku a v chaloupce*. Praha 1873, s. 42.

*Nenarovkala se, ani když vstoupil před kazatelnu kněz a hřímavými slovy o tom vykládat počal, jak se bude jednou díti s těmi, kteří se zde posmívají příkázání neomylné církve katolické a jen podle pošetilého prostého rozumu se spravují. Podle toho, jak se nebohá žena při tom třásla, bylo patrno, že vidí muže svatého.*³⁶¹ Kvapilka během mše zemřela. Lidé to zjistili až poté, co odcházeli z kostela, a jen stará Kvapilová zůstala ležet na zemi. Co ji zabilo? Měla slabé srdce, které nevydrželo pochod do vzdálených Vambeřic? Anebo šlo o další z „osudných“ smrtí, které Karolina Světlá do svých textů zařazuje?

Hned poté, co Kvapilka zemře, tak se v textu povídky dozvídáme o reakci jejího manžela: *„Muž její sice tuze nad ní plakal, když ho k ní přivedli, srdečně litoval, že ji v posledních jejího života hodinách tak tuze zarmoutil. Ale proto přec ani dost málo se neproměnil. Zůstal při svém a veselil se jako vdovec rád až do své smrti. To ale přece nebožce na památku udělal, že se synu neoženil.*³⁶² Smrt staré Kvapilové sice byla překvapivá, ale zas tolik pozdvižení nenadělala. Její syn se o své matce nijak výrazně nezmiňuje; nevíme ani, kolik mu bylo let, když jeho matka zemřela. Vlastně ani jejich vztah není v povídce zachycený. Neměla Kvapilové smrt zas tak velký význam? Měla vyniknout postava Frantiny? Proč autorka tedy Kvapilovou vůbec zmiňuje?

Zcela odlišný postoj po smrti manželky zaujímá dědeček Marie Feliciny z románu *Poslední paní hlohovská*. Když Mariina prababička zemřela, tak její muž *„aby byl blížek choti tu odpočívající, která před ním na věčnost se odebrala a již velice miloval, dal onu část Hlohova potřebám časovým pohodlněji přizpůsobiti; strávil zde v modlitebně a pokání nad popelem manželčíným mnoho roků.*³⁶³ Vztah prarodičů mladé šlechtičny je zde popisován se značným sentimentem k lásce, která existovala v dávných dobách. Jde ale o docela obvyklý sentiment, které staré lásky časem získávají. Možná jde i o šlechtický způsob života a myšlení, které se mohlo velmi lišit od života obyčejných lidí?

Podobný sentimentální ráz dostává i smrt samotné Frantiny. Nebo spíše místo jejího pohřbu. Její pohřbení má na starosti sluha Bartolom: *„Položil jsem ji, jak si toho sama přála, v jeskyni na mech právě vedle ženicha. Zachovalo se jeho tělo v tom studeném sklepení, vypadal jako za živa. Nůž dosud v srdci mu vězel. Vytáhl jsem mu ho z prsou a do studánky spustil, aby byla s ním potopena všechna památka o smutném to ději. Vchod do jeskyně jsem zatarasil ratolestmi. Spějí tam tiše a sladce, jak si to oba přáli, po života [sic!] toho krátkých*

³⁶¹ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 22.

³⁶² Tamtéž, s. 23.

³⁶³ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století* Praha 1902, s. 55.

*slastech a dlouhých strastech.*³⁶⁴ Místem a způsobem pohřbu jako by jejich láska přetrvávala i po smrti. Možná i víc – jako by láska smrt ošálila? Jde o další netypicky stylizovaný pohřeb v prázách májovců.

Zato zcela neromanticky končí „sivooký démon“, Regina. Od manžela (a Prahy) utekla na venkov, kde si myslela, že najde vnitřní klid a samu sebe. Nenašla ani jedno z toho. Všechno to, co se odehrálo v Praze (smrt jejího otce i smrt vlastního malého dítěte), ji dohnalo i na venkově, a tak její život končí tragickou náhodou – muž, u kterého žila, ji zastřelil: „*Stoje těsně vedle Reginy viděl jsem, kterak krev prudce z prsou jejích se valící vystříkla mocně zpod strýcovy ruky.*“³⁶⁵ Ale byla to opravdu náhoda? Neměl na ni strýc Robert spíše vztek kvůli tomu, že ho nemilovala? Že ho vlastně jen využila?

Tyto dohady můžeme ukončit vypravěčovým návratem na místo vraždy po deseti letech. Strýc velmi zchátral, manžel Reginy (vypravěčův přítel) byl třetí den po smrti Reginy nalezen u jejího hrobu s roztráštěnou lebku. Strýc vede vypravěče do hrobky, kde odpočívá ve skleněné rakvi tělo Reginy. Během jejich návštěvy se ale na skleněnou rakev sesune těžká deska a rozbije nejen rakev, ale i tělo Reginy: „*Mrtvola rozpadla se skoro úplně v prach.*“³⁶⁶ Celá povídka je tak zarámována do dvou smrtí, do dvou skleněných rakví: začíná smrtí malé holčičky, Regininy dcery, a končí u rakve Reginy.³⁶⁷

Smrt matky stále působí romanticky rozervaně. Ženy umírají v těchto povídkách náhle a jejich pohřby jsou poetické a někdy i značně patetické (Frantina, Regina). Autoři své titulní hrdinky stylizují do postav křehkých stvoření, které vyvolávají v ostatních postavách ochránářské instinkty.

7.1.3 Smrt dítěte

Smrt malého dítěte se v povídkách, zaměřených na venkov, nevyskytuje. Smrt odrostlejších dětí už tu najít můžeme, ale i tak jde jen o dva případy: smrt nešťastné Bětušky z povídky *Náš dědeček* a pak stejně nešťastný Veník z povídky *Pod dutým stromem*.

Bětuščina smrt souvisí s nešťastnou láskou. Je zamilovaná do Jana, mladého muže ze sousedního statku. Jenže Janův otec se kdysi dávno nepohodl s Bětuščiným otcem,

³⁶⁴ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století* Praha 1902, s. 188.

³⁶⁵ ARBES, Jakub. Sivooký démon. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 245.

³⁶⁶ Tamtéž, s. 256.

³⁶⁷ Tuto povídku jsem zčásti zařadila do venkovského prostředí a zčásti do města. Části, které se odehrávají ve městě a kde město a jeho specifika hrají zásadní roli, jsem přiřadila ke kapitole, která se věnuje povídkám, které se odehrávají ve městě. Z toho důvodu je smrt Reginy zařazena zde, zatímco o smrti její dcery se rozepisují až později.

a tak teď o jejich svatbě nechce ani slyšet a posílá syna do sousední vesnice, aby se tam podíval po lepší nevěstě. Prý, kdyby lepší nebyla, může si vzít Kubištvovic Bětušku. Jenže to, že jde Jan hledat nevěstu do Břízova, se dostane (jak už to na vesnici bývá) i do statku, kde bydlí Bětuška. A protože se jednoho dne Jan dlouho nevrací, tak se Bětuška z nešťastné lásky k Janovi utopí. *„Rodiče ji doma již pohřešili. Šli ji hledat; našli ji, ale Bětuška nenáležela více ani jim, ani sobě. Jejimi šaty si hrály vlny u břehu, černé vlasy chvílemi vynikly nad lesknoucí se vodu, její bílé ruce byly sepiaty (!) k modlitbě, krásná ústa nedýchala více.“*³⁶⁸

Bětuščina smrt je jako ostré šlehnutí bičem před čtenářovým obličejem – nikdo ji nemohl čekat. I když – nemohl? Nebyla dědečkova zášť vůči celé Bětuščině rodině silnější než láska dvou mladých lidí? Jan se po Bětuščině smrti opravdu oženil s dívkou ze sousední vesnice. Na Bětušku ale nezapomněl. A hlavně – nezapomněl, čím vinou Bětuška zemřela: *„Mělt' chvíle, kde ani žádná bolest' nestačila, a v srdci jeho umístila se nenávisť a hněv. Mělt' ale také chvíle, v nichž vše toto ustoupilo strašlivému poklidu, jakési otupělosti, že mohl se smáti s tím, kdo se smál, a proklínati s tím, kdo proklínal.“*³⁶⁹ Jako by se jeho mysl rozdvajila: *„Tu skoro žertoval, říkal dědečkovi, že už se nemusí obávati nenáviděného sňatku a vůbec že věc lépe se zdařila, než si toho byl kdy přál.“*³⁷⁰ Spolu s Janem viní dědečka i obě rodiny a nejspíš celá vesnice. Všichni se mu vyhýbají. Ostatně dědeček si svůj podíl na smrti dítěte kdysi nejlepšího přítele uvědomí. Jenže – pozdě. Až příliš pozdě se přijde Kubištvovi omluvit. Může být ale omluva dostatečná? Možná ano. Možná ne.

Podobně tragicky skončí osud mladého Veníka Říhů, který příliš pozdě přichází na to, jaké city chová ke své kamarádce z dětství, ke Kristě. Děti spolu vyrůstají, hrají si. Sblížila je zejména jejich siroba: ona byla úplný sirotek a na rodiče si nepamatovala, on neměl matku a později ztratil i otce. Jedna ze scén, která upevní vztah obou dětí je ta, kdy Veník Kristu posílá do školy a ona nechce. Veník ji odstrčí, Krista spadne a pláče: *„Ach, já jsem přece jenom sirotek.“* Veník zrozpačítí. Po chvíli: *„Kristo, jaké to je, být sirotem? (...) Pověz mi, jak to je a já to převezmu za tebe.“* Krista se mu to snaží popsat a tak se nakonec Veník

³⁶⁸ HÁLEK, Vítězslav. Náš dědeček. In *Tři povídky*. Praha 1871, s. 55.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 57.

³⁷⁰ Tamtéž, s. 57.

opravdu „*chlubil sirobou, aby Krista sirotkem byla snadněji, odřikal se své matky, jako by ještě mohl se jí odřici.*“³⁷¹

Siroba je pevný spojovací motiv, který obě děti propojil natolik, že si časem připadají trochu jako sourozenci. Opravdu ale jen trochu, protože časem se z jejich vzájemného respektu a lásky vyklube láska opravdová, ačkoli o tom ani jeden z nich netuší. Obě děti spolu odcházejí do světa, kde se živí tím, že zpívají lidem nejrůznější písničky. A protože jsou oba sirotci, nejlépe jim jde píseň *Osiřelo dítě*, při které „*Dětem bylo, jako by matku již ztrácely a matkám bylo, jako by ležely v hrobě a dítě jich hrabalo špendlíčkem.*“³⁷²

Brzy sensitivnější Krista pochopí, že jejich společný život a potulka po světě nemá velkou budoucnost a utíká do Prahy k divadlu. Proč? Má strach z toho, že by zůstala s Veníkem? Nedokáže se postavit čelem ke svému životu? Utíká snít do Prahy sen o velké herečce? Její jednání je zde trochu iracionální a Krista ani autor nám vlastně nevysvětlí, proč Krista do Prahy odešla. Jednoho dne, pod dutým stromem, se tak prostě rozhodla a nechala Veníka samotného. Veník, protože je to hodný (a jak už víme i zamilovaný) chlapec, uteče za svou Kristou do Prahy.³⁷³

Po všem, co v Praze Veník zažije, se vrací na vesnici sám. Nejenže teď nemá rodiče, ale nemá ani Kristu, se kterou v budoucnosti tolik počítal. Snad to právě on způsobil její smrt?³⁷⁴ Veníkovy první kroky vedou pod dutý strom, kde je „pohřbená“ jeho matka. Veník si připadá opuštěný, sám: „*Jsem také dutý strom.*“³⁷⁵ Tato čtyři slova jako by přesně vystihovala jeho stav – zvenku je to stále ten samý Veník, co před nějakou dobou vesnici odešel, nicméně uvnitř je prázdný. Už se pomalu schyluje k večeru, a tak si Veník zapálí oheň, aby mu nebylo v noci chladno. Chvilí asi pozoruje jen tak plameny, které hladově olizují suché dřevo. Jenže jiskra přeskočí na dutý strom, který začne rychle hořet. Veník vezme do ruky svoje housle a hraje. Hraje svou poslední písničku. Hořící strom spadl na Veníka.

Snad Veníka zabila jeho nepozornost, snad už nechtěl žít. Každopádně nemůžeme říct, že by tato postava spáchala sebevraždu. Nevíme, co se stalo dál – povídka končí tím,

³⁷¹ HÁLEK, Vítězslav. Pod dutým stromem. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874, s. 11 – 13.

³⁷² Tamtéž, s. 34.

³⁷³ To, jaký osud potká Kristu v Praze, budeme blíže zkoumat v další části, která pojednává o povídkách situovaných do města.

³⁷⁴ Nechal se najmout do stejného divadla, kde pracovala Krista, jako houslista. Při jejich společném představení jednou Krista omdlela a po chvíli zemřela – Veníkovi v náručí.

³⁷⁵ HÁLEK, Vítězslav. Pod dutým stromem. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874, s. 91.

jak strom spadl na Veníka. Našli ho? Hledali lidé vůbec Veníka pod dutým stromem? Byl vůbec někdo, kdo by po něm ještě pátral, anebo byl Veník sám, odsouzený k smrti?

7.2 Přírozené umírání

Zatímco v předešlé části jsme sledovali, jaký postoj zaujímá ke smrti rodina zemřelého, zde uvidíme, jak májovci zobrazovali přírozené umírání. Samozřejmě se ani zde nevyhneme postoji rodiny, ale oproti předchozí části se zde zaměříme spíše na postoj člověka, který počítá (anebo naopak nepočítá) se svou smrtí. Tato postava bude stěžejním bodem, na který se v jednotlivých povídkách zaměříme.

Jedním z příkladů náhlé smrti je hrabě Felsenburk z románu *Poslední paní hlohovská*. O jeho smrti se spolu s obyvateli Hlohova dovídáme prostřednictvím posla, který byl vyslán na tamější hrad: „*Milostivého pána našeho, mocného a vznešeného hraběte Františka Václava Felsenburka před třemi dny mezi tabulí ranila mrtvice, byl na lože odnešen [sic!] již bez ducha a za půl hodiny zesnul v Pánu.*“³⁷⁶ Jeho smrt proběhla velmi rychle. O reakci lidí, kteří vyslechli tuto zprávu, se záhy dozvídáme: „*Klíčnice nejprvnější se zpatovala. [sic!] Na znamení jí dané ostatní vedle ní poklekli, ruce sepjali a s ní tři otčenáše za pokoj zesnulého odříkali.*“³⁷⁷ O utrpení, které po otcově smrti prožívala Marie Felicina, už víme. Vzhledem k tomu, že šlo o šlechtice, byla jeho smrt spojena s různými administrativními kroky a jeho pohřeb se nesl ve značně tradiční a slavnostní náladě.³⁷⁸

Oproti rychlé smrti hraběte se nemoc vrátného na Hlohově vleče už několik týdnů, možná i měsíců. Vrátný na smrt čeká jako na svoje osvobození. „*Postonával vrátný již delší čas, soužil se nad brzkou smrtí manželčinou, nad ztrátou dětí již dospělých, z nichž mu zbyl jen syn nejmladší, i hnětly ho jiné ještě rodinné záležitosti a smutné nehody.*“³⁷⁹ Může jeho psychický stav za to, že se jeho umírání prodlužuje? Co urychlí jeho smrt? Záchvat vzteku. Vrátný začne klít a proklínat Felsenburky, majitele Hlohova: „*Žíly mu naběhly, oči krví se zalily, ústa se zpěníla, (...) najednou sklesl nazpět na židli, z níž se byl vztyčil, obě ruce hrozebně k nebi vztahuje. Místo slov jen nesrozumitelný se mu dral chrapot z úst, údy křečovitě se svíjely, oči zůstaly v sloupu.*“³⁸⁰

³⁷⁶ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století*. Praha 1902, s. 67.

³⁷⁷ Tamtéž, s. 67.

³⁷⁸ Pohřeb hraběte Felsenburka můžeme označit jako dobrý příklad „la pompe funèbre“, o kterých jsme se zmiňovali v kapitole Smrt ve druhé polovině 19. století na území českých zemí.

³⁷⁹ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století*. Praha 1902, s. 57.

³⁸⁰ Tamtéž, s. 69.

Vrátného smrt je dramatická, plná hněvu a emocí. V ostatních povídkách takovéhle popisy nacházíme velmi zřídka. Za podobných podmínek ještě snad tak umírají ženy (stará Kvapilová ve *Frantině*), ačkoli i ta, ač plna emocí, si všechno nechává pro sebe a okolí (a s ním i čtenář) se mohou jen domnívat, co všechno se v jejím nitru odehrává. U vrátného víme, že umírá - řekněme - „s kletbou na rtech“. Emoce, které jsou přítomny v okamžiku jeho skonu, věští, že se v minulosti muselo odehrát něco strašného.

Na vesnici se lidé dožívali vyššího věku, než ve městech.³⁸¹ Vzhledem ke špatné zdravotní péči, která na venkově panovala, a k tomu, že hygienické požadavky, které se ve městech stávaly pozvolna normami, na venkov teprve začínaly pronikat, si myslím, že se to nedá takto zevšeobecňovat. Na druhou stranu je třeba zmínit, že ve městech měly epidemie mnohem více obětí, než tomu bylo na vesnicích.³⁸²

Stejně jako na vesnici i ve městech žili (dnes bychom řekli senioři) staří lidé, kteří byli na svůj věk nesmírně vitální. Světlá zmiňuje postavu jakéhosi chudého žebráka: „[...] *měli jsme tu v celých horách jediného jen žebráka. Kam přišel, dostal samou syrovátku, ustaral se při ní, bylo mu sto let bez dvou, když zemřel; byla jsem mu také na pohřbu.*“³⁸³ Nemůžu si pomoci, ale autorka na mě v tomto popisu působí jako hloupá měšťka, která naivně obdivuje chudý vesnický lid. Nebo snad ten člověk opravdu požíval tolik syrovátky, že díky ní vynalezl recept na dlouhověkost?³⁸⁴

Smrt starých (nebo řekněme i starších) lidí bývá v některých případech výchozí bod celé povídky. To platí zejména pro povídky *Námluvy* a *Nebožka Barbora*.

V *Námluvách* umírá Honckův dědeček, proto je nutné co nejdřív zařídit Honckovu svatbu. Respektive je třeba tuto svatbu poněkud urychlit. Sám dědeček je ale strůjcem toho, aby se svatba urychlila, jak sděluje Cilce její kamarádka Verunka, Honckova snoubenka: „*Než odtud (dědeček) odejde, nepřeje si prý jiného, než aby nás ještě viděl svoje.*“³⁸⁵ Celý příběh povídky se točí kolem toho, že Cilka (jak jsme viděli – dcera hrobníka) jde za Havlem, aby Honckovi dělal družbu.

³⁸¹ SVĚTLÁ, Karolina. *Námluvy*. In *Hubička*. Praha 1973, s. 35.

³⁸² Srov. FIALOVÁ, Ludmila; HORSKÁ, Pavla; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998.

³⁸³ Tamtéž, s. 35

³⁸⁴ Myslím, že smrt ve věku devadesáti osmi let můžeme za dlouhověkost považovat.

³⁸⁵ SVĚTLÁ, Karolina. *Námluvy*. In *Hubička*. Praha 1973, s. 14.

Stejnou úlevu, jakou určitě pocítil Honckův dědeček, když se svatba opravdu uskutečnila ještě za jeho života (jak můžeme usuzovat podle toho, že závěr povídky se nese v radostném tónu svatby Havla s Cilkou), pocítil i dědeček z povídky *Hubička*. Tedy, nejde přímo o dědečka, ale o tatínka Vendulky. Ale v povídce vystupuje jako „starý Paloucký“, takže proto ho můžeme zařadit ke starší generaci. Navíc ho mezi staré lidi řadí i jeho postoj ke smrti – jakmile ho přijde Lukáš požádat o Vendulčinu ruku, starý Paloucký souhlasí. Po Lukášově odchodu si spokojeně oddychne: *„Pevně doufal, že mu konečně nastanou ony pokojné a pohodlné chvíle, kdež mu bude lze se připravit na důležitou pouť z vezdejšího života na věčnost.“*³⁸⁶

Podobnou přípravu své poslední cesty promýšlí Barbora z výše zmíněné povídky *Nebožka Barbora*. Barka a Matýsek jsou manželé. Zatímco Matýsek je trochu mdlého rozumu, Barka je samorost. Oba si dělají, co chtějí, a neohlíží se příliš na to, co si myslí jejich okolí. Žijí spolu v chaloupce, kterou zdědila Barka po své sestřenici. Brzy Barka ale zničehonic onemocní. Přijde sice místní „lékař“, kterého autorka označila jako „pomahače“, ale *„Barka vyčetla mu z očí, když po prohlédnutí ruky (Barce natékala při její nemoci ruka) na podruhyni koukl, že jí nepomůže žádný olej, žádná mast, věděla, že již na svoje nohy zdráva nevstane, - měla podruhyně pravdu, hnojila se jí v ruce kost.“*³⁸⁷ Co se Barce honilo hlavou? Krátce poté, co lidový léčitel (?) odešel, nemyslí Barka vůbec na nic. Hned vzápětí se jí ale v hlavě objeví obraz Matýska. *„Nemohla si pomyslit, jak tu bude moci být Matýsek bez ní, kdože mu v neděli řekne, do čeho se má ustrojít, zdali do kožichu neb do kaputu, kdo to vedle něho půjde v zelené kandrašce do kostela, s kým si to zahovoří, zavdá, zakouří, kdo s ním ku stáru tu na světě pobude, mu poslouží, vyhoví...“*³⁸⁸ Barce se zarosí oči slzami.

Barčin stav se neustále zhoršuje. Po nějaké době už jen leží v posteli a přemýšlí a čeká na svou smrt. Matýsek ve své prostatě pronese k Barce: *„Jen přestaň býti tak hubená a bledá, jak máš modré pysky a jak se ti třesou.“*³⁸⁹

Největší starost jí dělá, aby ji Matýsek neviděl umírat. Což bylo tehdy dost nezvyklé – lidé si naopak přáli umírat v kruhu svých blízkých. Jde tedy o další silnou uměleckou stylizaci

³⁸⁶ SVĚTLÁ, Karolina. *Hubička*. In *Hubička*. Praha 1973, s. 129.

³⁸⁷ SVĚTLÁ, Karolina. *Nebožka Barbora*. In *Hubička*. Praha 1973, s. 82.

³⁸⁸ Tamtéž, s. 82 – 83.

³⁸⁹ Tamtéž, s. 89.

smrti: „*Jen kdyby tu nebyl, až mne odsud vynesou. Obrátila bych se zajisté v rakvi ještě, než mě dají do země, nad tím, co bude provozovat. Vidí a slyší prý všecko nebožtík, co kolem něho se děje, dokud mu nevykropí kněz hrob; co bych to, ty bože můj, viděla a slyšela! Nebude mne chtít smrti vydat a ještě boha proti sobě pohorší tou svou hlavou.*“³⁹⁰ Barka proto Matýska poprosí o červené „kyselinky“, které rostou na nějakém vzdáleném místě (asi tři dny cesty od jejich chaloupky) a sama se mezitím vydá na svou – poslední – cestu. Při loučení se Barka usmívá: „*Vždyť tu dost dlouho pobula [sic!] ve štěstí, radosti a hojnosti vedle muže, který ji chtěl, jak již žádný muž svoji ženu nechtěl.*“³⁹¹

Ale opravdu byl Matýsek tak hloupý? Nesnaží se spíš zaujmout ten postoj ke smrti, který známe z dnešní doby? Postoj, kdy se tváříme, že smrt neexistuje, že se nás netýká, že nemůže nastat? Matýsek si ji podle mého názoru zkrátka nepřipouští. Chce dál žít v nádherné pohádce o Barce a Matýskovi.

Kromě prostého Matýska, který chce Barce „kyselinkami“ udělat radost, všichni vědí, že Barka umírá. Dokonce je jim i známý důvod, proč ho Barka posílá z domu pryč. Matýsek brečí: „*Ó nezapiju to stýskání po tobě a také je nezakouřím, mám to již vyzkoušené.*“³⁹² *V křeči svírá peřiny a nechce se mu odejít na kyselinky, aby Barka nemusela být sama. Barka dostane dobrý nápad – vysvětlí Matýskovi, že musí na pouť: „Nu viš co,“ zaštkala, obtočivši mu zdravou ruku okolo krku, „bude-li ti tu tuze teskno a nepůjde-li ti to nikterakž beze mne – vždyť mne tam nemusíš nechat samotnou. Rozběhni se za mnou.*“³⁹³ Zatímco Barka se tak snaží nenápadně naznačit, že se chystá na pouť na věčnost, Matýsek to pochopil trochu jinak – že se Barka chystá na obvyklou pouť do Vamberic.

Po tom, co se Matýsek vrátí, nachází prázdný dům, Barka nikde. Chtěla, aby si Matýsek myslel, že se na své pouti ztratila. Aby si zatím zvykl na život bez ní. Jenže Matýsek si na něj nedokázal zvyknout. Všude vidí svou milovanou ženu. Časem začal tušit, co se stalo, ale svěřil se jen Bohu. Rozhodne se jít na pouť, jako šla Barka, do Vamberic. Před cestou se jde ještě pomodlit do kostela – a zemře. „*Klekl si prý Matýsek jako teď vždy do sínky a modlil se na růženci za nebožku Barboru, ale když po mši všichni lidé vstali, on jediný nevstal, když všichni šli z kostela, on jediný nešel.*“³⁹⁴

³⁹⁰ SVĚTLÁ, Karolina. Nebožka Barbora. In *Hubička*. Praha 1973, s. 85.

³⁹¹ Tamtéž, s. 88.

³⁹² Tamtéž, s. 91

³⁹³ Tamtéž, s. 91.

³⁹⁴ Tamtéž, s. 99.

Příběh Barky a Matýska ukazuje takový vztah dvou lidí, kdy pokud jeden odejde, rychle odchází i druhý partner. Takové vztahy se ale mohou objevit až koncem 19. století s tím, jak se postupně prodlužuje délka života a zároveň se prohlubují vztahy mezi jednotlivými členy rodiny. Samozřejmě jsou takové vztahy umocněny uměleckou stylizací próz, ale myslím si, že vzhledem k citové revoluci, kdy partneři jsou na sobě závislí nejen materiálně, se tento trend objevuje částečně i ve společnosti.

7.3 Sebevražda³⁹⁵/vražda

Násilná smrt se v povídkách situovaných na venkov odehrává ve dvou formách: první z nich je válka, kdy hrdina umírá při boji, druhá je smrt spojená s city: láskou, pomstou nebo nenávisť.

Válka a zejména boje, které se během ní odehrávaly, si vyžádaly životy hned několika postav z různých povídek. Začneme-li chronologicky, tak první takovou bitvou je tažení Jednoty bratrské na Prahu, kde se střetnou s císařskými vojsky, v závěru románu *Poslední paní hlohovská*. Jak harfeník, tak Ondřej, obyvatelé Hlohova a zároveň stoupenci Jednoty, jsou v bitvě zraněni: „*Ondřej i harfeník první byli strženi do hrozného víru, jemuž nadarmo opřítí se snažili. Okolo nich zuřila největší, nejdivočejší řežba. Harfeník klesl, do hlavy kulkou raněn, na zem, a Ondřej, uhozen klackem soudruha, jenž jej napřáhl vlastně na lebku vojáka, s ním se rval, padl vedle něho bolestí na polo omráčen na kolena, chráně ho tělem svým před dalším poroucháním.*“³⁹⁶ Oběma se z boje po chvíli podařilo utéct. Bitva jim tedy nebyla osudnou, avšak popis jejich zranění napovídal, že by oba měli brzy podlehnout svým zraněním (kulka v hlavě jednoho hrdiny a rána jakýmsi klackem u druhého hrdiny). To až čtyři z povstalců „*byli oběšeni na veřejné silnici, každý za jinou branou, okoljoudoucím na postrach a výhružku.*“³⁹⁷ Tuto „nesmrt“ Ondřeje a harfeníka do své práce zařazují zejména proto, že se domnívám, že jejich setkání se smrtí bylo velmi blízké a můžeme říct, že oba „unikli smrti pouze o vlasek“. Z toho důvodu, že oba málem zemřeli, jsou zmíněni v této části práce.

Popis bitvy, tentokrát blíže časově nspecifikované, nacházíme i v arbesovském romanetu *Ukřižovaná*, kdy vypravěčův přítel vzpomíná na svou první bitvu, na svého prvního

³⁹⁵ Problematika sebevraždy se v mnou zkoumaných povídkách vyskytla jen jednou – a to v případě Bětušky v části této práce, která je věnována smrti dítěte.

³⁹⁶ SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století*. Praha 1902, s. 159.

³⁹⁷ Tamtéž, s. 160.

zabitého. Během bitvy panuje všude veliký zmatek: „*Bez rozpaků, skoro mechanicky mávneš palašem po jezdcí po tvém boku; palaš zaboří se do tvrdčí [sic!] jakés lebky a jezdec s rozpoltnou lebkou klesá s koně... Krev ti stříkne až do obličej.*“³⁹⁸

Podobnou smrtí zemřel i přítel vypravěče v romanetu *Newtonův mozek*. Ten padl v bitvě u Hradce Králové – „*pruský palaš mu rozpoltil lebku.*“³⁹⁹ Zahynul tedy podobnou smrtí, jakou popisuje Arbes ve svém jiném romanetu (tedy až na to, že v *Ukřižované* je to on, kdo někoho tímto způsobem zabije). Romaneto *Newtonův mozek* začíná u hrobu, kde se dozvídáme o smrti vypravěčova přítele a o tom, jak se s jeho odchodem stále nedokáže vyrovnat: „*Ale když jsem si v osamělých chvílích uvedl na paměť všechny podrobnosti, když jsem si živě připomenul, že hrob nikdy nevydá, co byl v lůno své pojal, když jsem se zahloubal v myšlénku, že přítele nikdy – nikdy více nespatriím, že jest pro mne i pro každého jiného na vždy ztracen... zmocnil se mne pokaždé pocit nevýslovné trpkosti.*“⁴⁰⁰ Snad je to tím, že vypravěč a jeho přítel, postavy vystupující snad v každém Arbesově romanetu, mívají vždy velmi blízký vztah. Proto je pro vypravěče tolik těžké smířit se s přítelovou smrtí. Proto pláče na jeho hrobě: „*Nikdy více nespatriiti milou tvář, nikdy více nestisknout drahou ruku – nikdy – nikdy – nikdy!*“⁴⁰¹

Ovšem ve válkách neumírají jen vojáci, kteří – více či méně – počítají s tím, že by v boji mohli zahynout. V bojích mohou padnout za oběť i nevinné oběti, které s válkou nemají nic společného. To je případ například v Arbesově romanetu *Ukřižovaná*.

V *Ukřižované* se v jedné ze vzpomínek ocitáme v Polsku roku 1848, kde zrovna – jako v několika dalších zemích – probíhá bouřlivé povstání. Sedláci – pod vlivem hromadné anonymity a agrese – zabijí místního muže, protože se domnívají, že jim škodí. Pomocť se mu snaží kněz, který sem přijel zřejmě podpořit místní věřící: „*Ohlušující lomoz a surové spílání trvalo několik okamžiků. Obušky a zbraněmi tepali rozkacení vesničané do přítele. Prosil jsem je, zapřisáhal jsem je, aby ustali; ale hlas můj nebylo v strašném hluku ani slyšet.*“⁴⁰² Pak kněze praští do hlavy a on omdlí. Později se probudí a kouká z okna: „*Avšak sotva že na něm (na kříži s Kristem) zrak můj utkvěl, zachvěl jsem se. V záři měsíce viděl jsem zcela zřetelně, že nevisí na kříži rozepnutá podoba Kristova z plechu, nýbrž skutečné tělo lidské*

³⁹⁸ ARBES, Jakub. *Ukřižovaná*. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 36.

³⁹⁹ ARBES, Jakub. *Newtonův mozek*. In *Romanetta*. Praha 1877, s. 260.

⁴⁰⁰ Tamtéž, s. 280.

⁴⁰¹ Tamtéž, s. 282.

⁴⁰² ARBES, Jakub. *Ukřižovaná*. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 110.

v bílém rouchu.⁴⁰³ Rozeběhne se ke kříži – a teď přichází velmi podivná část – a oživuje mrtvou (?) dívku. Při umělém dýchání z úst do úst se to ale nějak zvrhne a on ji začne zuřivě líbat, protože zjistil, že ho ukřižovaná dívka přitahuje. Ta nakonec ještě nějakou dobu žije, uteče z Polska (jak se později dovídáme) a je pohřbena v jednom českém klášteře, kde ji přijaly jeptišky mezi sebe.⁴⁰⁴

Vraždy způsobené někým náhodným se vyskytují zejména v těch prózách, které jsou alespoň částečně situovány do války nebo do jiných podobných válečných nálad (rok 1848). Za oběti pak padnou jak bojovníci, tak osoby náhodně konfliktu přítomné.

Tím se pomalu dostáváme k druhému typu násilných smrtí, a tím jsou zabití způsobená z vášně. Ať už mluvíme o lásce, nenávisti nebo pomstě, ve všech případech takových zabití jsou city přítomny.

Všechny tři city jsou přítomny ve vraždě, kterou spáchá Frantina na Apolínovi. Frantina o svém činu vypráví (jak jinak) Bartolomovi, svému sluhovi a důvěrníkovi. Vypráví, jak jí Apolín v jeskyni, kde si za dětství hrávali, vyznává lásku, jak s ní chtěl utéct do Německa, kde si myslel, že ho čeká lepší život. Jeho plány ale zkříží Frantina, když mu zapíchne nůž do prsou. Frantina totiž zjistila, že loupežník, který okrádá místní lidi, je právě její Apolín. Ten to dělá proto, aby se pomstil (!) za své rodiče, když místní odsoudili Apolínova otce k vězení, a jeho a matku postupně vyhnali do lesů. Pustíme tedy ke slovu Frantinu:

„Jako blesk ramena okolo něho jsem obtočila a nůž – jeho to nůž – mu vřel v srdci. (...) Vjel mu hrot nože právě do srdce plného lásky ke mně, plného naděje. Již nepromluvil, nemohl. Několik kapek krve zbarvilo jeho rty, dech se stal obtížným, a hlava jeho se naklonila na rameno moje. – Neklesla, ach, neklesla jeho ruka s mé šije, nýbrž ještě pevněji hlavu mou k tváři přivinula... Cítila jsem, že se podrobuje mému orteli, že jej má za spravedlivý; vždyť mně byl tolikrát pravil, že jeho život zcela mým, mně jedině ho chtěl teď věnovat,

⁴⁰³ ARBES, Jakub. Ukřižovaná. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 110.

⁴⁰⁴ Nerada bych se pouštěla do detailnějšího převyprávění tohoto romaneta, protože se odehrává v několika časových a prostorových rovinách, tudíž by jeho převyprávění mohlo na čtenáře působit zmateným dojmem. Jen dodám, že romaneto je postaveno na tom, že se různým lidem zjevuje tato ukřižovaná dívka. Napřed ji všude vidí onen kněz, páter Schneider, a později jeho student (poté, co mu Schneider o dívce vyprávěl). Tento student (a zároveň onen nejlepší přítel vypravěče – a teď už se to začíná zamotávat) se stává vojákem, který se rozhodne ve vhodné chvíli tuto dívku, Židovku (ano, jejího otce zabil a ji ukřižovali, protože to byli Židé) pomstít. Zjistí totiž, že jeden voják z jeho družiny byl kdysi v oné vesnici v Polsku a asistoval při těch zrůdných činech. Co mladý student (voják a přítel vypravěčův) udělá? Šavlí mu rozsekne hlavu.

*jen pro mne k vůli žít – vzala jsem si jen, co mého... Ach, cítila jsem zároveň, mou to rukou že umírá rád, tak rád, jako bych byla umřela já rukou jeho.*⁴⁰⁵

Frantina pak ještě chvíli zaváhá, nemá-li „*nůž ze srdce vytáhnout a do svých prsou zahloubit. Jaké to štěstí pozbýt citu, paměti, života, vědomosti, sdílet s ním jeho klid... ale ne, ne, musila jsem zůstat na živě, zbývalo mi zaň leccos vykonat.*“⁴⁰⁶ Další ze spásonosných postav Karoliny Světlé.

Frantina se po tom, co Apolína zabila, nevracela domů, na svůj statek. Proto si Bartolom původně myslel, že se sama sprovodila ze světa.⁴⁰⁷ Nicméně Frantina se po týdnu do statku vrátí. Chodí stále ve svatebních šatech (zabila Apolína v den, kdy se měli brát), převezme rychtářství a ke všem lidem se chová velmi chladně. Pak se svěří Bartolomovi se svým hříchem (jak jsme viděli před chvílí) a protože tuší, že brzy zemře, poprosí Bartoloma, jestli by jí splnil jedno posmrtné přání: „*Dej mne do rakve položit v těchto mých šatech svatebních, i vymysli si něco, abys to mohl učinit již druhý den a nikoli teprve třetí zároveň mohl's dát hned i víko zabednit. Nebudu ti těžká a bát se mne také nemusíš. Vždyť jsem pohanka, jak vyčítal's mi, nemám v sobě duši, kteráž by tě strašila. V jeskyni vedle Apolína mne polož. Směle mně do nesvěcené země ustlat můžeš, vždyť nejsem vaší víry...*“⁴⁰⁸

Přesně tak to Bartolom vykoná, splní její poslední přání do posledního slova. Jestli se Frantina cítila za vraždu vinna? Nikoli: „*Avšak já obětovala více než sebe (oproti jiným světicím), obětovala jsem toho, jež daleko nad sebe jsem milovala, obětovala jsem se nikoli veřejně a lidem na odiv, nýbrž ve skrytosti, nikoli z bázně před vyšším soudem, nýbrž abych zadosti učinila vlastnímu svědomí.*“⁴⁰⁹

Frantina tedy muže, kterého milovala, zabila proto, aby měla čisté svědomí, aby zlo bylo potrestáno. Rozum vyhrál nad láskou. A chtělo by se říct, smrt vyhrála jak nad láskou, tak nad rozumem. To by bylo ale zjednodušující a značně naivní. Tudíž můžeme

⁴⁰⁵ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 184.

⁴⁰⁶ Tamtéž, s. 184 – 185.

⁴⁰⁷ Bartolom dokonce v duchu plánoval, jak to udělat s jejím pohřbem. Vzhledem k tomu, že nevěřila v Boha a spáchala sebevraždu (jak se Bartolom domníval), by totiž její pohřeb mohl být trochu problematický: „*Kdož takovým neštěstím stíhán v šílenosti ruku na sebe vložil, tomu nebýval odepřen pohřeb na hřbitově vedle kostela, ale nesměl se průvod ubírat do chrámu páně a odtamtud vraty, nýbrž hříšník hned z domova vynešen k svatému poli a tam do plotu otvor se vykopat a otvorem tím rakev dopravena k hrobu a funusníci následovali za ní.*“ SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901, s. 169.

⁴⁰⁸ Tamtéž, s. 185.

⁴⁰⁹ Tamtéž, s. 186.

jen konstatovat, že Frantinina mravnost a mravní uvědomělost byla dominantní složkou jejího vražedného činu. To, kdyby se ještě sama zabila (navíc tím stejným způsobem a stejným nožem) by bylo vlastně jen láskobolné. Tak, že přijala trest za to, že Apolína zabila, trpěla nakonec mnohem víc.

7.4 Shrnutí

Smrt v prózách, které se odehrávají na venkově, je do povídek včleněna zcela přirozeně. Autoři se nerozepisují o aktu umírání samotném, spíše se zaměřují na sociální důsledky, které smrt rodině přináší.

Smrt většinou ponechává pozůstalé hrdiny osamocené. Je jen na nich, jak se zachovají a jak se s odchodem svých blízkých vyrovnají. Umírání samotné bývá většinou doprovázeno silnými citovými vazbami v rodině, ve vztahu (Barka se cítí zodpovědná za svého Matýska – „odkládá“ své umírání kvůli němu, Veník líbá umírající Kristu, Frantina objímá svého Apolína).

V těchto povídkách se prakticky nevyskytuje smrt dítěte (obě děti, které zmiňují, jsou už vlastně dospělé – Veník a Bětuška). Navíc jen Bětuška, dívka na vdávání, má rodinu, která pro ni truchlí. Nevím, zda autoři tuto problematiku vynechávají úmyslně, zda pro ně toto téma nebylo dostatečně atraktivní (z jakýchkoli důvodů).

Zato smrt rodičů je ve většině povídek přítomna. Jde o jeden z nejsilnějších motivů, které v povídkách najdeme. Smrt rodiče můžeme označit za hybnou sílu téměř všech těchto próz, kde pak děti zůstávají samy (poloviční i úplní sirotci se vyskytují napříč všemi povídkami).

Ponecháme-li zatím stranou tvorbu Jakuba Arbesa,⁴¹⁰ tak zatímco – podle mého názoru – prózy Karoliny Světlé zůstávají zaměřeny na zejména na vnitřní život hlavní hrdinky a ponechávají stranou sociální kritiku (snad je to typologií hrdinek?), Hálkovy prózy se dostávají mnohem hlouběji k problémům, které byly aktuální na vesnici ve druhé polovině 19. století, a ukazují tak chudobu venkova v ostrém světle. Nejde o nikterak krvavé rodinné spory založené na emocích. Spíš jako by Hálek odhaloval rodinné křivdy a bezpráví, které jsou páčány na mladších generacích. Jako by starší generace měla pocit, že jen její chování je to správné a že jen staří a zkušenější vědí, jaký svět doopravdy je. Starší generace (*Náš dědeček*) se snaží manipulovat se svými dětmi. Anebo se dětí vzdá a nechává je samotné

⁴¹⁰ Vrátime se k němu podrobněji v další části, věnované městským povídkám.

(*Na statku a v chaloupce*). Naštěstí tito mladí lidé si umějí poradit a zkoušejí – někdy úspěšně, někdy méně úspěšně – žít podle svých představ.

Vyznění těchto povídek je zesíleno různými naratologickými prostředky. Zásadní roli zde hraje vypravěčská perspektiva, která je zaměřena na nejbližší okolí hrdinů. Ať už je to vnuk z povídky *Náš dědeček* nebo Bartolom z *Frantiny*. Zatímco dědečkův vnuk je nestranný pozorovatel celé povídky, Bartolom modeluje celý Frantinin příběh sám. Jeho očima vidíme (a vnímáme), co se v textu odehrává. Tato vypravěčská stylizace je v rámci narativního plánu vzpomínkovou ich-formou. Autoři (v tomto případě tedy Hálek a Světlá) tak používají tuto ich-formu, kdy vypravěč nestojí v centru dění a jen jako by přihlížel tomu, co se v textu (v prostoru vesnice a jejího okolí) děje a tyto události (s různou hloubkou zainteresovanosti) komentuje.

8 Smrt v prózách situovaných do města

Městské prózy se v české literatuře objevují mnohem dříve než v 19. století. Ale teprve ve druhé polovině 19. století o nich můžeme mluvit jako o realistických prózách, tj. prózách ovlivněných realismem.

Zatímco venkovské prózy jsou většinou zaměřeny na konkrétní rodinu nebo jen konkrétní vztah, v městských prózách – zejména tedy v těch májovských – hraje hlavní roli město, jeho morálka a vlastnosti. V některých prózách se podíváme do různých zákoutí Prahy; například *Poldík rumař* nás zavede na Nové Město, kde budeme procházet Ječnou ulicí k řece a nahoru (právě touhle cestou vozí Poldík svůj povoz s pískem). Ovšem zcela specifické postavení tu má Malá Strana, o které píše pražští autoři této doby nejčastěji (Jan Neruda, částečně i Jakub Arbes).

Malá Strana nás uvítá svými malebnými uličkami a krásným kostelem svatého Mikuláše, kde se budeme věnovat baroknímu malířskému umění (Arbesův *Svatý Xaverius*), u řeky Vltavy budeme svědky nejedné smrti (Arbesovy povídky *Ukřižovaná* nebo *Sivooký démon*). Do svých domovů nás zavedou postavy i postavičky z Ostruhové (dnes Nerudovy) ulice. Nahlédneme nejen do krupařských krámků, domovních dvorů nebo na pohyb na silnici. Podíváme se i do malostranských zahrádek, pokojů a ložnic, sejdeme se s mladými studenty na střeších. Uvidíme, že život na Malé Straně je z dálky poklidný, idylický, možná až nudný. Ale při bližším zkoumání zjistíme, jak je Malá Strana malá, krutá, pomlouvačná. Uvidíme, jak mezi sebe starousedlíci nepouštějí vetřelce; jak se jich bojí a snaží se jich zbavit (pan Vorel). Nakonec budeme rádi, že nemusíme žít v tomto maličkém světě plném sice milých lidí, ale zároveň pokrytců a „pomlouvačů“.

Nicméně pojďme napřed nahlédnout do malostranských (a nejen na Malé Straně žijících) rodin. Do těch rodin, které se v povídkách májovců musely vyrovnat se ztrátou jednoho (anebo více) členů.

8.1 Smrt v rodině

Do této kapitoly jsem zařadila ty postavy (a jejich smrti), které se odehrají v Praze. Proto zde čtenář najde Reginu, ačkoli o její smrti jsme četli již v té části práce, která pojednává o krátkých prózách situovaných na venkov. Nerozdělovala jsem tedy povídky na městské a venkovské, ale, řečeno poněkud morbidně, východiskem pro mě bylo místo smrti té které postavy.

Rodiny v povídkách odehrávající se na Malé Straně jsou trochu více uzavřené před okolním světem oproti rodinám na vesnicích, kde si lidé přece jen trochu víc „vidí do talíře“. Snad je to proto, že Malá Strana tak působí všeobecně – jako by to bylo město ve městě. Ohraničený prostor jednoho domu (anebo části domu) umocňuje rodinné vztahy mezi jednotlivými příslušníky.

Ačkoli nejde o úmrtí v rodině, ráda bych na tomto místě zmínila povídku *Psáno o letošních dušičkách*. V povídce vystupuje slečna Máry, stará panna, kterou kdysi milovali dva muži – Cibulka a Rechner. Ve skutečnosti, ale to slečna neví, ji nemilovali, chtěli si z ní udělat legraci. Oba najednou jí nadbíhali, nosili jí květiny a šeptali jí hezká slovíčka, která dělala slečně Máry moc dobře. Jenže pak je to zřejmě přestalo bavit a milou slečnu Máry oba pustili k vodě – s odůvodněním, že ji přenechávají každý tomu druhému. Brzy zemřel jeden, pak druhý. Slečna Máry jezdí pravidelně na jejich hroby a vozí na ně květiny. Podstatou povídky je, že slečna Máry žila ve sladkém světě iluzí, kdy – i kdyby to tušila – tak raději dělala, že nic nevidí. Tím, že oba její nápadníci zemřeli, dali vlastně slečně Máry její životní poslání: slečna začala žít tím, že se provdala za smrt.

Každého člověka provází jeho životní příběh, který mu dává pocit naplnění. A slečninu životu dala teprve smrt těch dvou nějaký smysl. Může tak každý rok jezdit na košířský hřbitov, kde klade věnce na dva hroby. S ní pokaždé jezdí malá holčička. Podle toho, jakým směrem se holčička rozeběhne, tam pokládá věnec jako první. „*Mimo hrob Cibulkův a Rechnerův zakoupila slečna Máry ještě hrob třetí na věčné časy.*“⁴¹¹ Tento hrob leží mezi oběma hroby slečniných nápadníků. Slečna Máry se tak doslova „provádala za smrt“ – nejen že brzy osiřela, ale smrt jí vzala, jak si myslela, oba nápadníky. Smrt se vlastně stala jakousi slečninou rodinou, bez které už nedokázala žít.

K úvodní části o rodině bych ještě ráda přiřadila i povídku *U panských dveří* od Vítězslava Háška, a to zejména z toho důvodu, že je těžko zařaditelná do kategorie Smrt otce/Smrt matky. Karla a její muž jsou relativně spokojení manželé. Mají dítě, pěkný dům.

⁴¹¹ NERUDA, Jan. *Psáno o letošních dušičkách*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 193.

Karla je povrchní a snad i trochu hloupá, její muž rád hraje karty. Život se jim změní ve chvíli, kdy manžel prohraje jejich dům. On jde do vězení, ona i s dítětem žebra. Dítě nečekaně zemře (o smrti tohoto dítěte se detailněji rozepisují dále, v části o smrti dětí v městském prostředí) a Karla zůstává na ulici úplně sama. Náhodou začne chodit do domu, kde bydlí Havel, její dávná láska. Chodí spát k zahradnímu plotu a jednou, když od zapálené svíčky chytne záclona, zachrání Havla před smrtí. Snad je to Karlinou pýchou, snad je to okolnostmi – jisté je, že Karla se k jeho záchraně nepřihlásí. A tak dál chodí – chudá – k jeho dveřím a služby prosí o kousek chleba.

V poslední kapitole přeskočíme trochu v času a dozvídáme se o věncové bábě na olšanských hřbitovech. Je to podivná ženština, která klade věnce na tři hroby: na Sládkův, svého manžela a svého dítěte. Ano, je to Karla. Ta ubohá prost'áčka přežila všechny, které milovala (milovala?). Nejvíc květin ale dává na Havlův hrob, kde také jednoho dne umírá: „*Při měsíčných paprscích jedné noci zavřelo se její oko a srdce přestalo tlouci. Nikoho neměla, kdo by jí oko zatlačil, ale poslední myšlénka, jež se v něm zářila, byla, že třeba neměli pospolu žít, umřít při sobě jim nikdo nezabrání.*“⁴¹²

U panských dveří je jedna z těch povídek, kde konvence a morálka vítězí nad romantickou láskou. Zároveň je poněkud skandální (na tehdejší dobu), že žena má muže ve vězení, žije na ulici, zemře jí dítě a jedinou její starostí je dávný milenec. V této povídce sociální kritičnost dosáhla jednoho ze svých vrcholů (alespoň co se Hálek týče).

8.1.1 Smrt otce

Zcela zvláštní postavení má v povídce *Pan učitel*⁴¹³ hlava rodiny, otec. Proč? Zcela v ní chybí. Nikdo o otci nemluví, nikdo na něj nevzpomíná (zemřel-li). Rodinu tu prezentují jen žena (matka), dvě malé děti a jedna odrostlejší dcera. Zajímavé ale je, že se o roli otce vůbec nic nedozvídáme. Jeho roli zastupuje totiž matka dětí – ta rozhoduje o tom, kdo bude učit její děti (což je jedno z hlavních témat celé povídky – učitel dvou mladších dětí se „zakouká“ do starší dcery své zaměstnavatelkyně). Tato absence otcovského elementu je velmi zvláštní. Nejen proto, že matka nikdy nemůže zastoupit otcovskou roli, ale zejména z toho důvodu, že role otce byla v soudové společnosti velmi významná.

Zprostředkovaně o postavě otce slyšíme i v Nerudově povídce *Figurky*. Zde umřel otec kupci na náměstí. Byl prý „*tak stár, až se sám za to styděl.*“⁴¹⁴ Snad i proto tento kupec

⁴¹² HÁLEK, Vítězslav. *U panských dveří*. In *Tři povídky*. Praha 1871, s. 149.

⁴¹³ HÁLEK, Vítězslav. *Pan učitel*. In *Tři povídky*. Praha 1871.

⁴¹⁴ NERUDA, Jan. *Figurky*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 241.

podlehl souchotinám, stejně jako jim podlehl jeho otec. „*To prý je tak, jak to v které rodině zavedeno.*“⁴¹⁵

Nyní ale zaměříme pozornost na jiné povídky, kde je mužský (a otcovský) element zastoupen, a hraje zde důležitou roli.

Regina z povídky *Sivooký démon* žije jen se svým otcem, který dělá pískaře na Vltavě. Během revolučních bojů v roce 1848 je tento pískař i se svou dcerou zrovna v loďce na řece, když po něm začnou střílet vojáci. Střílejí i přesto, že dostali rozkaz nestřílet. Proč? Protože vojáci, jak na konci povídky zjistíme, milují střílení a krev.

Jeden z výstřelů nemine pískaře. „*Stařec na pramici z nenadání prudce se vztýčil, jako by chtěl vyskočit; ale zavravoral, hlava klesla k prsoum, hořenní část těla nahnula se poněkud přes pramici, a voda zbarvená krví: bylať starce kulka v plná prsa zasáhla.*“⁴¹⁶ Po chvíli stařec (nemohl být ale tak starý, když měl s sebou malou dceru) svému zranění podléhá. Palba neustává ani teď. „*Dítě klečelo doposud na pramici chvějíc se neuvědomělou úzkostí. Po druhé nebo třetí ráně z revolveru dítko zaúpělo a vztýčivši se prudce ihned zase skleslo a zarylo levou ručinku do hromady písku. Za nedlouho zbarvil se povrch písku krví, a děvčátko úpěnlivě vzlíkající [sic!] svíjelo se bolestí u nohou vychládající mrtvoly svého otce.*“⁴¹⁷

Naštěstí holčička (Regina) měla jen prostřelenou ruku. Stala se ale sirotkem (kde asi byla její matka?), a vzhledem k tomu, že byla přítomna, když jejího otce někdo zabil, nedokáže se se svým traumatem celý život vyrovnat. Na konci celé prózy se dozvídáme, že to byl strýc Robert (náhodou vypravěčův strýc), který jejího otce zastřelil, kterého si později Regina vzala. Tento jejich sňatek je jen důkazem toho, jak špatně se Regina se smrtí svého otce vyrovnala. To, že vědomě začala žít s vrahem svého otce je svým způsobem divné a zvrácené. Jako by se chtěla obětovat za to, že otec zemřel, a ona přežila. Nevím.

Podobně – řekněme – osudový vliv měla smrt otce na hlavního hrdinu v Arbesově romanetu *Ukřižovaná*. Jako malý chlapec - ačkoli se přesně nedá říct, kolik hrdinovi vlastně bylo – najde svého otce mrtvého. Děj je zasazen zhruba do stejné doby jako události v předchozím romanetu, tedy okolo bouřlivého roku 1848. Hrdina utíká před přízrakem, který vidí v kostele (ano, je to postava ukřižované dívky), pryč. Netuší ani, kam ho nohy

⁴¹⁵ NERUDA, Jan. *Figurky*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 241.

⁴¹⁶ ARBES, Jakub. *Sivooký démon*. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 203.

⁴¹⁷ Tamtéž, s. 204.

nesou, ale najednou poznává, že stojí před domem, ve kterém s otcem žijí. Mezi mrtvými vojáky, kteří jsou vyrovnáni na zemi, rozeznává malý hrdina i tvář svého otce. Po této vzpomínce (již víme, že tato povídka má několik časoprostorů) se hrdina se svým vyprávěním vrací opět do přítomnosti. „*Připomenutím smrti svého otce zbudil [sic!] v duši své bez odporu jednu z nejtrpčích zpomínek [sic!] a nemohl se ubránit hlubokému pohnutí. Zastřev oběma rukama svou tvář setrval chvíli v mlčení.*“⁴¹⁸

Hrdina zřejmě viděl přízraky ukřižované dívky již před otcovou smrtí, ale citlivého chlapce se jeho smrt zřejmě velmi dotkla. Jak by taky ne – našel tělo svého otce válet se na zemi mezi cizími vojáky. Kdo otce zabil? Jak zemřel? Nikdo se chlapce na nic neptal, nikdo mu nic nevysvětlil.

Mnohem méně se tak dotkla smrt vlastního otce malého Francka v povídce *Poldík rumař*, kterému se otec utopil na Vltavě. Oproti předchozím hrdinům ale u smrti svého otce nebyl; anebo nás o tom vypravěč nezpravuje. Stejně jako Reginin otec tak i Franckův otec pracuje jako písař, těžší písek z vltavského dna. A stejně jako Reginině otci se i jemu stane jeho profese osudná. Málka,⁴¹⁹ Franckova matka, manželka utonulého písaře, si přeje, aby jí vzal syna do učení Poldík, zdejší rumař. Jenže Poldík teď učí malé chlapce na písaře, protože si myslí, že písaři mají lehčí život, takže syna odmítne. Málka mu vysvětluje: „*Otec jeho (tedy Frantík, Málčin manžel) na vodě zahynul; ani bez pláče se již na vodu podívat nemohu. Já bych to odstonala každý den, kdy by [sic!] moje dítě mělo být po celý den na vodě.*“⁴²⁰ Nakonec tedy Poldík, usmířen pravděpodobně až nešťastnou smrtí písaře Frantíka, Málčina syna do učení přijme. Navíc s nimi časem začne i bydlet a žijí život, jaký by pravděpodobně vedli, kdyby Málka nebyla potkala frivolního písaře.

Když Poldík umřel, tak pro něj Málka i její syn Francek plakali, jako by umřel jejich otec. A protože byl Poldík mezi obyvateli žijícími u řeky oblíbený, vystrojili mu krásnou slavnost: „*A večer po pohřbu – což to bylo na Vltavě? Celá Vltava pokryta lodicemi, na nichž světla všech barev, pochodně, na lodicích smuteční písně, smutečná hudba – velká to panychida, nejupřímnější, nejsrdečnější.*“⁴²¹ Tento patetický závěr vyznívá poněkud nevhodně, protože Poldík vodu a písaře vlastně nenáviděl – vzali mu Málku, smysl jeho

⁴¹⁸ ARBES, Jakub. Ukřižovaná. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 127 – 128.

⁴¹⁹ Kdysi chodila s Poldíkem, ale protože se Poldík pořád nemohl rozhoupat k tomu, aby Málku (Franckovu matku) požádal o ruku nebo ji aspoň vyznal lásku, Málka se nechá svést písařem Frantíkem, se kterým později vychovává malého Francka.

⁴²⁰ HÁLEK, Vítězslav. Poldík rumař. In *Tři povídky*. Praha 1874, s. 149.

⁴²¹ Tamtéž, s. 154.

života. Jenže časem se jeho vztah k Vltavě asi změnil a začal ji mít rád. Byť věděl, že jeho místo je na suchu – jezdit s povozem písku Ječnou ulicí nahoru a s prázdným povozem zase dolů; věděl, že má být rumařem.

Zajímavý dialog vedou dvě postavy v povídce *Z domácnosti*. On a ona. Pravděpodobně je nedělní odpoledne a vzduch se příliš nehýbe. On kouří dýmku: „*Vztáhnul ruku zase zpět a bafnul dvakrát, třikrát. ‚Člověk má se ze štěstí těšit, dokud je má – beztoho se nikdy neví, jak dlouho potrvá.‘ ‚E, jdi, jakpak to zase mluvíš!‘* (odpovídá mu žena) *‚Blázinku, copak bychom my mohli za to? Dnes jsem zdrav – já jsem vůbec chvála bohu zdrav – ale zítra může přijít něco -‘ Ženuška pojednou vstala. Učinila několik rychlých kroků doprostřed pokoje, pak vlevo k posteli a začala tu něco rovnat. Snad ležela pokrývka trochu na křivo.*“⁴²² To tak ženy občas dělávají, když si uvědomují svou zranitelnost a zejména svůj sklon k slzám. A protože tento pán svou ženu velmi dobře znal a měl ji rád, rychle poznal, že je smutná. *‚A vedl ženušku s jemným násilím do vedlejšího pokoje, kde stojí piano. ‚Když ty tak vždycky mluvíš!‘* (řekne žena) *‚Ale mlč – vždyť já Tě přežiju! A pak se ještě ožením – šestnáctiletou si vezmu – já vím, že mi ji budeš přát, vid?’ V okamžiku tom (...) přihodila se ted' zcela opravdová hubička.*“⁴²³

Tuto povídku, respektive jen krátkou črtu, která by mohla být dobrým základem pro povídku, zmiňuji proto, že je zcela odlišná od toho, co nám Neruda předkládá v jiných svých drobných prózách. V této povídce jsou na sebe oba manželé milí a pozorní. Smrt tu není ta krutá potvora, která je rozdělí a oni budou trpět. Jejich smrt není přítomná, a přece k ní už zaujali svoje stanovisko. Smrt jako by je na krátkou chvíli jen rozdělila a oni se po nějaké době opět setkají. Ano, zní to naprosto iracionálně, ale takovým dojmem tato Nerudova drobná próza působí. Proto ji jako optimistickou zprávu zařazuji jako poslední pasáž v části pojednávající o smrti otce, manžele nebo i jen partnera.

Smrt otce je jedním z motivů, které nutí postavy k nějakému činu. Některé se k němu odhodlají (Málka po smrti svého manžela dá syna do učení k Poldíkovi), jiné tento zážitek potlačí (Regina) a jiné nechává odchod otce chladnými (otec kupce z Nerudovy povídky *Figurky*).

⁴²² NERUDA, Jan. *Z domácnosti*. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1877, s. 23.

⁴²³ Tamtéž, s. 23.

8.1.2 Smrt matky

Jednou z nejsilnějších povídek, ve které se vyskytuje smrt matky, je Nerudova povídka *U Tří lilíí*. Společně s hlavním hrdinou se ocitáme v jakémsi malém malostranském hostinci, kde se v neděli scházejí vojáci. Mohl by být jedním z nich? To přesně nevíme. Venku zuří bouřka a prší. Hostinec je nedaleko starého hřbitova: „*Někdy, když šlehnul jasnější blesk, viděl jsem u zahradní zdi a na konci arkád bílé hromady lidských kostí. Bývalt' zde druhdy hřbitůvek a právě tento týden vykopali z něho kostry, aby je převezli jinam. Půda byla rozryta, hroby otevřeny.*“⁴²⁴ Atmosféra je ponurá, tajemná.

Dlužno podotknout, že takové chování bylo po celé 19. století proti hygienickým normám, natož ve druhé polovině století, kdy se (pravděpodobně) tato povídka odehrává. Možná ale jde (a to je zřejmě blíže pravdě) o rušení hřbitovů, kdy ostatky zemřelých mohly být převáženy na nový hřbitov. Avšak to, že hrdina vidí hromady lidských kostí, by bylo ve skutečnosti nepravděpodobné vzhledem k již zmíněným vysokým hygienickým opatřením, která byla uzákoněna.

Celou tu dobu hrdina pozoruje neznámou dívku. Vidí ji zřejmě poprvé (není tedy stálým hostem?) a učarovaly ho její oči. K ní příběhne najednou jiné děvče (udýchané a promoklé). Pak nastává jediný dialog jeho a jí: Proč šla ven? Sestra pro ni přišla. Stalo se něco? A na to ona pronese jedinou jednoduchou větu „*Matka zrovna zemřela.*“⁴²⁵ Ta jediná věta je jako blesk, který rozsekne hutnou atmosféru. Mladík vezme dívku ven, do deště pod arkády a je mu, jako by „*musil vypít [sic!] tu zlotřilou duši z ní.*“⁴²⁶

Jde o jedno z mála spojení smrti a sexu⁴²⁷ (i když samozřejmě v povídce žádný sex přítomný není). Těžká atmosféra nedělní bouřky je nahlodána smrtí dívčiny matky. Jenže zhýralá dívka tuto informaci ignoruje a pod tíhou chůle zůstává v hostinci a jde se pod arkády líbat s neznámým mužem. Jako by smrt matky pro tuto dívku byla něčím, co nemůže změnit, proti čemu se nedá bojovat. Smrt už v této povídce není krutou nehodou, která ničí lidské životy. Lidský život v této povídce vystupuje v celé své živočišné síle, která se nehodlá ničím omezovat, natož smrtí – natož smrtí vlastní matky.

⁴²⁴ NERUDA, Jan. *U Tří lilíí*. In *Povídky malostranské*. Praha 1877, s. 147.

⁴²⁵ Tamtéž, s. 149.

⁴²⁶ Tamtéž, s. 149.

⁴²⁷ O shodných prvcích mezi smrtí a sexem píše i několik historiků smrti. Například Philippe Ariès nebo Michael Kerrigan.

Jak se od této smrti (a zejména od způsobu, jakým je sdělena a přijata) liší smrt Málčiny matky v *Poldíku rumařovi!* Když Málce zemřela matka, Poldík (oproti muži z povídky *U Tří lilií*) s ní hluboce soucítí.

Soucit je patrný například na tom, jak práská bičem nebo jak volá na koně: „*Práskání dalo se neurčitě, bič byl svislý jako prapor, když se vzdává čest. Klení* (Poldík totiž obvykle kleje, když jede s povozem) *bylo takové, že si z něho koně pranic nevybrali, stavěli se pořadem i u hospody, i u kovárny, i u hokyně, i u tabáčnice.*“⁴²⁸ Myslím, že v tomto momentu si Poldík uvědomil, jak mu na Málce (a potažmo i Málčině matce) záleží. Spatřuji ve smrti Málčiny matky jeden ze zlomových bodů celé povídky.

O smrti Kristy z povídky *Pod dutým stromem* jsme se již zmiňovali v kapitole věnované smrti na venkově (tam zemřel její přítel z dětství, Veník). Nyní se pojdme vrátit trochu v čase, abychom věděli, co jeho smrti předcházelo. To, že oba ještě jako děti byli vyhnáni z Veníkovy rodné chalupy, když zemřel Veníkův otec, a na jeho místo nastoupil jeho bratr, už víme. Víme i to, že jednoho dne Veníkovi Krista zmizela do Prahy, kam se ji Veník vydal hledat.

A Veník ji v Praze opravdu našel – v jednom pražském divadle, kde dělala zpěvačku. Kolem ní se neustále točilo několik mužů (měla problémy s morálkou? Hledala v mužích svého otce, muže, ke kterému by mohla přilnout a naplno se mu oddat?), a tak Veník začal trochu žárlit. Jenže není schopen (co ho omezuje?) jít za Kristou, ačkoli dobře ví, kde bydlí, protože ji k jejímu bytu sledoval, a říct jí, že mu chyběla, že ji má rád. Nechal se tedy najmout do divadla, kde Krista zpívá, jako houslista. Jednoho dne spolu opravdu – opět – hráli a zpívali před lidmi na jednom jevišti. Když si ale Krista všimla, že na housle nově v orchestru hraje i Veník, omdlí a umírá: „*A tvář byla úsměvem, pak oči ztuhly, celá bytost již domluvila, nepohnula sebou více.*“⁴²⁹

Kristu pravděpodobně ranila mrtvice, když na pódiu viděla Veníka, jak usedavě hraje na housle. Jako by se jí vybavila minulost a k ní přirovnala současnost, která se tolik lišila od toho, co si kdy přála. Veník je z Kristiny smrti nešťastný. Lituje nejspíš toho, že jí nedokázal vyznat lásku, že se k ní onehdy, když ji v Praze viděl poprvé, nepřihlásil. Ale změnilo by to něco?

⁴²⁸ HÁLEK, Vítězslav. Poldík rumař. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874, s. 107.

⁴²⁹ HÁLEK, Vítězslav. Pod dutým stromem. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874, s. 83.

Krista Veníkovi umírá v náručí, on ji hladí po vlasech. Krista se pořád jen slabě usmívá. Veník „vzal opět do ruky housle a pravil obraceje se ke Kristě: ‚Dýchaly kdysi životem, teď z nich vane smrt. Kristo, přilákaly tě kdys, nyní tě zavraždily.‘ A Krista usmívala se dále. A usmívala se ještě, když jí přinesli rakve a když ji položili do ní a do květin.“⁴³⁰ Veník má pocit, že se Krista usmívá i v rakvi, i při pohřbu, zkrátka pořád.

Co Kristu zabilo? Byl to Veník? Absence lásky, anebo naopak její přemíra? Ochrnulo její srdce, protože by ho další láska tak jako tak zabila? Myslím si, že ne. Nejde o romantickou smrt, byť by to tak mohlo na první pohled vypadat. Kristina smrt je způsobena jednoduše šokem, který dostala, když viděla, jak ji minulost (Veník) dohnala v přítomnosti.

Veník ale Kristinu smrt nejspíš považuje za svou chybu. Snad si uvědomil, že už nepatřil do Kristina života. Každopádně její odchod ze světa neunesl a – snad nešťastnou náhodou – zemřel pod silou dutého stromu, kam oba za dětství chodívali. Už nezjistíme, jak by Veník žil dál, kdyby nezemřel.

V povídce *Jak si pan Vorel nakouřil pěnovku* se dočítáme o jiném případě smrti ženy. Jde o budoucí ženu (nevěstu) pana Jarmárka, která těsně před svatbou zemřela: „Nevěsta mu zemřela den před svatbou, pan Jarmárka víc už pak na žádnou ženitbu nemyslel, zůstal své nevěstě věren a minil to včera s tou stříbrnou svatbou do opravdy [sic!].“⁴³¹ Ačkoli se totiž pan Jarmárka už nikdy neoženil, stále slaví výročí této (nakonec neuskutečněné) svatby.

V jiné „malostranské povídce“ se dozvídáme o sváru dvou mužů. Jak tento svár vznikl? Jednoduše – kvůli ženě. Dala přednost jednomu před druhým (oproti slečně Máry, které asi jen dělalo velmi dobře, když se jí oba muži dvořili) – vzala si pana Schlegla. Jenže „zemřela hned v prvním šestinedělí, zůstávajíc po sobě dcerku.“⁴³² Tak tedy pan Ryšánek a pan Schlegl, jak se nakonec povídka i jmenuje, sedávají už jedenáct let u jednoho stolu, aniž by spolu promluvili.

Teprve poté, co pan Ryšánek onemocní – a zřejmě jde o vážnou nemoc, protože nechodí ven a nikdo o něm nic neví – změní pan Schlegl svůj postoj. Když se pan Ryšánek uzdraví a přijde zase do hospody u Štajniců, tak mu pan Schlegl nabídne tabák (pan Ryšánek ho zapomněl doma). Pan Ryšánek tabák ale odmítne, protože mu právě

⁴³⁰ HÁLEK, Vítězslav. Pod dutým stromem. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874, s. 86 – 87.

⁴³¹ NERUDA, Jan. Jak si pan Vorel nakouřil pěnovku. In *Povídky malostranské* 1878, s. 142.

⁴³² NERUDA, Jan. Pan Ryšánek a pan Schlegl. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 91.

sklepník přinesl jeho vlastní tabák z domova. Nabídnutou ruku ale přijme – řekne panu Schleglovi, že kouří oba stejnou značku tabáku, čímž jsou ledy prolomeny.

Na pojetí motivu smrti matky je dobře patrný posun, jaký v povídkách nastal. Smrt matky může být chápána tragicky (Málka), ale zároveň mohou existovat jiné okolnosti, které pocity, s touto smrtí spojené, dočasně utlumí – například touha, jak to vidíme v povídce *U Tří lilií*. Myslím si, že dívka z této povídky nepovažuje smrt své matky za něco, co je možno opomíjet. Jen v návalu vášně nemá čas pro truchlení. Síla emocí této povídky je veliká. Autor zde propojil dva světy, které dlouho byly tabuizovány: svět smrti a svět sexu.

Racionálnější pojetí nacházíme právě na případě Málky a Poldíka, kdy se Poldík pokouší vyjádřit Málce soucit s odchodem její matky.

8.1.3 Smrt dítěte

Smrt dítěte se i v městském prostředí vyskytovala často.⁴³³ I v literárním světě najdeme pár případů: slečně Marii z Nerudovy povídky *Týden v tichém domě* umřel bratr, když byli ještě malí. V povídce *Z domácnosti* matka odmítne od manžela nabízené ovoce se slovy „Panenka Marie, až bude pak rozdávat děťátkům v nebi po kytičce třešní, nedala by našemu Vladimírkovi ničeho. – Chceš-li, aby tam plakal?“⁴³⁴

V povídkách, situovaných do města (tedy v tomto případě do Prahy) je ale smrt dítěte většinou přijata postavami poněkud rozpačitě. Ať už jde o smrt malé holčičky, dcery Karly z Hálkovy povídky *U panských dveří*, anebo o smrt jiné holčičky, tentokrát dcery Reginy z Arbesova romaneta *Sivooký démon*. Zajímavé je, že čtenář se nedozví jméno ani jedné z těchto dvou dcer, jejichž matky jsou hlavními postavami v obou jmenovaných prózách.

Zastavme se nejprve u Karliny dcery. Zatímco ve většině vztahů z těchto povídek hraje důležitou roli láska,⁴³⁵ tak ve vztahu Karly a jejího muže chybí: „Mezi Hůrkou a Karlou ale lásky nebylo.“⁴³⁶ Takže když Hůrka prohrál všechny peníze v kartách, a nastupuje do vězení, Karly se jeho odchod nijak nedotkne. Respektive se jí dotkne pouze to, že sama s malým dítětem musí vyklidit dům a jít žebrať na ulici. Avšak Karla teď nepatří nikam:

⁴³³ Viz kapitola o dětské (kojenecké) úmrtnosti.

⁴³⁴ NERUDA, Jan. *Z domácnosti*. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1877, s. 17.

⁴³⁵ Pojmeme lásku nemyslím sentimentální vzdychání, když je jeden z manželů na chvíli sám. V tomto vztahu chybí jiná láska. Jako by láska k člověku obecně. Ani jeden z nich nebyl určený k tomu, aby žil s někým, aby měl rodinu. Oba – jak Karla, tak její manžel – postrádají smysl pro rodinu. To se projevuje tím, že Hůrka (Karlina manžel) klidně prohraje jejich dům v kartách a ani ho nenapadne chvíli přemýšlet o tom, co bude dál. Karla zase, jak uvidíme za chvíli, nedokáže žít s rodinou. Lépe se jí žije samotné, na vlastní pěst.

⁴³⁶ HÁLEK, Vítězslav. *U panských dveří*. In *Tři povídky*. Praha 1871, s. 103.

z vyšších vrstev ji vyhostil její manžel tím, že vzal Karle její domov, žebráci ji zase mezi sebou nepřijmou z toho důvodu, že pochází právě z této společnosti. Proto utíká i od žebráků, mezi kterými se ostatně ani ona sama necítí dobře.

Karlin život dostane brzy další trhlinu – umře jí dcera: „*Druhý den, ráno, když se probudila, viděla, že jest dceruška její mrtva; zároveň poznala, že spala v domě – Havlově.*“⁴³⁷ Na druhou stranu je dlužno dodat, že Karlu smrt vlastního dítěte nijak netrápí. Nevíme, co se s tělíčkem dělo potom, kam ho dala, jak s ním naložila. Karla se zkrátka zaobírá jen sama sebou, svou chudobou a svými city k Havlovi, kterého kdysi (a očividně dosud) milovala. Žila snad tak nešťastný život, že jí nepohnula ani smrt vlastní dcery? Kdyby to byla Havlova dcera, litovala by své ztráty víc?

Nemyslím si ale, že by Karla byla hloupá (nebo možná jen trochu) nebo sobecká. Spíš se domnívám, že Karla se nikdy neměla stát matkou. Některé ženy matkami být musí, jiné by této zkušenosti měly být (nejen ve vlastním zájmu) ušetřeny.

Podobně neobvyklým typem matky, která se musí nějakým způsobem vyrovnat s náhlou smrtí své dcery, je již zmíněná Regina ze *Sivookého démona*. I Regina svým způsobem potlačí ztrátu svého dítěte. Zatímco Karla ji potlačí a ignoruje, Regina se pokusí moment štěstí, který zažívala coby matka, konzervovat. Doslova.

Regina se po smrti svého otce (víme už, že ho postřelil voják, když Regina s otcem písařem byli na loďce na Vltavě, kde její otec dělal písaře) pokusí o sebevraždu – chce skočit z jednoho z pražských mostů. Od skoku ji ale zachrání muž, se kterým později otěhotní a porodí mu holčičku, jejíž jméno autor čtenářům nesdělí.⁴³⁸ Holčička ale brzy umírá. Regina popisuje atmosféru její smrti takto:

„Bylo podzimní odpůldne, pošmourné a nevlídné. Dítka mé bylo se neobyčejně ztišilo; vzala jsem je do náručí. Otevřelo svá očka a zadívalo se mi na chvíli upřeně do očí, pak počalo vždy tíž a tíž oddychovat, dech jeho vždy více se krátil a slábnul. Brzo očka pootevřelo, brzo je zase zavřelo. Sledovala jsem v bledičké tvářince každé hnutí, každé zachvění nejjemnější žilky, každé těžší nebo slabší oddychnutí. Dýchalot' vždy slaběji, až posléze v dýchání ustalo... Poslední jeho boj nebyl těžký, shasnul' život útloučkého tvora toho jako pohasiná pohozená jiskřička, ale shasnul přec a v duši mé zůstavil strašné pusto... Necítivši více jeho dechu sáhla jsem ještě naposledy k srdíčku: cítila jsem ještě mdlé zachvění, pak ale i zde už ani sval se nezachvěl... Tilko počalo vychládati... Vědouc, že je mé dítě mrtví, počala jsem je šíleně líbati, až v mém náručí úplně vychladlo... Na to svlékla jsem je

⁴³⁷ HÁLEK, Vítězslav. U panských dveří. In *Tři povídky*. Praha 1871, s. 130.

⁴³⁸ S lehkou nadsázkou můžeme konstatovat, že pokud autor svému čtenáři nesdělí jméno některé ze svých postav (v tomto případě tedy dítěte), dá se očekávat, že tato postava brzy zemře.

ze šatiček, prostřela pak tmavý vlněný šátek na dně malého kufříku a položivši do něho své dítě, složila jsem mu suchoučké ručinky křížem na prsíčkách a svázala je červenou stužkou... Kufřík s dítětem svým vynesla jsem do předsínky.⁴³⁹

Emotivně zabarvený popis smrti malé holčičky je přerušován matčíným rozrušením (třemi tečkami). Ač neznáme jméno dítěte – matka jej nijak neoslovuje, tušíme, jak bolestivě odchod dítěte matka prožívala. Dítě jako by tušilo svůj blízký konec. Uložením dítěte do kufříku ale jeho pohřeb nekončí. Ba naopak, je to teprve začátek. Vzhledem k tomu, že se Regina se svým dítětem nedokáže rozloučit, nastrčí do rakve jakousi voskovou figurku a skutečnou mrtvolku dítěte schovají spolu s manželem zatím do onoho kufru.

Při pražském pohřbu je tedy pohřbena pouze ona vosková panenka. Malá mrtvá holčička je uložena do skleněné rakve, ze které rodiče vysají vzduch (zřejmě, aby se tělíčko nerozkládalo) a Regina odváží své dítě na venkov, ke strýci, který ji kdysi postřelil a usmrtil jejího otce. „Pohřbila jsem své dítě zde do křišťálových vod horského jezera.“⁴⁴⁰ – sděluje Regina hlavnímu hrdinovi tohoto romaneta, synovci onoho strýce, se kterým nyní Regina žije.⁴⁴¹

Ostatně Regina musela z Prahy odejít, pokud odmítla nechat pohřbít svou dceru na košířském hřbitově. Velmi záhy se totiž – čirou náhodou, jak už to u Arbesových romanet bývá – povedlo hrobníkovi na košířském hřbitově vykopat rakev s nastraženou panenkou. Celý případ přijede řešit soudní komise. Nic však nezjistí, protože Regina i s rakví s mrtvým tělíčkem jsou již na venkově u strýce Roberta.

Je zvláštní, že Regina se svou mrtvou dcerou odchází zrovna k muži, který jí zabil otce. Jde snad o nějakou formu smíření se s minulostí? Snaží se Regina tím, že žije s tímto vrahem, sama sebe trápit? Tím, že Regina pohřbí svou dceru v jezeře, plánuje na venkově zemřít? Tím, že pohřbila svou dceru právě takovým způsobem, jakým to udělala, projevuje se tak její mateřská láska, anebo jde jen o pózu? Není nakonec Regina stejná jako Karla z povídky *U panských dveří*, které chyběl mateřský instinkt?

⁴³⁹ ARBES, Jakub. Sivoooký démon. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 228 – 229.

⁴⁴⁰ Tamtéž, s. 231.

⁴⁴¹ Tento hrdina - typická postava Arbesových romanet: žurnalista, začínající spisovatel se sklonem setkávat se s tajemnými postavami – náhodou natrefí na jezírko. Nedaleko břehu je uvázána loďka, hrdina do ní nasedne a pádluje po jezeru, až se dostane zhruba doprostřed jezírka: „Avšak hned na to opětný, prudčí (!) proud vytryskne ze skály, listy vyhrnou se do výše a zcela zřetelně vidím na dně jezera těsně u skály – otevřenou rakvičku a v ní uprostřed svěžích myrt a růží v bílém rubášku dětskou mrtvolku.“ ARBES, Jakub. Sivoooký démon. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 212 – 213.

8.2 Přirozené umírání

Jedním z mála případů přirozeného úmrtí na Malé Straně nebo v jiných pražských částech je smrt staré panny Žanyňky z Nerudovy povídky *Týden v tichém domě*. Obyvatelé tohoto malostranského domu odhalí její smrt zcela náhodou, když jim na klepání z pokoje panny Žanyňky nikdo neodpovídá. Najdou ji mrtvou v posteli, u které sedí její pes a odmítá odejít.⁴⁴² „*Starý, ošklivý a chundelatý černý pes přebíhal od hlavy k nohám [sic!] po loži štěkal a přichozí zoufale.*“⁴⁴³ Oproti tomu příchod lysohlavého muže, který se zvědavě přizíne do pokoje zesnulé se slovy „*Tedy prý je nebohá hundsfrajle mrtva?*“⁴⁴⁴ působí rušivě a nevhodně. Jeho další slova se nesou v podobném tónu: „*Tedy honem s ní [se Žanyňkou] do kaple, ať nemáme mrtvolu v domě, nebo ať nám nepojdou výdaje.*“⁴⁴⁵ Ano, o peníze jde až v první řadě. V podobném duchu paní hospodská zmiňuje, že Žanyňka měla na pohřeb dané peníze stranou: „*Ta dostane as padesát zlatých, pěkný přikrov a svěcené, pozlacené tabule.*“⁴⁴⁶ Možná to zní až komicky a směšně. Každopádně obě tyto postavy prezentují zároveň postoj většiny obyvatel onoho „tichého“ domu. Syn hokynářky, který má sklony k žurnalistice a spisovatelství, projeví zájem o paměti staré panny s tím, že to „*může být zajímavé.*“⁴⁴⁷ Jako by šlo o jednu z hyen, které povrchně baží dozvědět se o mrtvé nějakou pikantnost.

Na druhou stranu i zde najdeme obyvatele, kteří stojí nohama pevně na zemi a snaží se zařídit nutné úkony spojené s tělem nebožtíka, respektive s pohřbem. Jako jednoho z nejracionálnějších obyvatel můžeme uvést postavu lékaře, doktora, který v domě žije. Tohoto lékaře zavolají do pokoje k Žanynce a on ostatní instruuje: „*Dojdu sám do konskripce, do záduší a na faru, - ale, pane Bavoře, vy musíte hned pro fysika; až zde podepíše cedulku, přineste ji za mnou do kanceláře.*“⁴⁴⁸ Ženy mrtvolu mají umýt a upravit.

Žanyňka umřela o samotě, ač byl dům plný nájemníků. Byl snad tento nezájem o nemocné už patrný v 19. století, anebo jen Neruda předběhl svou dobu?

⁴⁴² Pes panny Žanyňky je vlastně jediná postava (dá-li se o psu mluvit jako o literární postavě), které se opravdu její smrt opravdu dotkla. Odmítá svou paničku opustit. Jako by jedině nemá tvář byla morální, zatímco všem lidem v malostranském domě je jedno, co se Žanyňkou bude.

⁴⁴³ NERUDA, Jan. *Týden v tichém domě*. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 12.

⁴⁴⁴ Tamtéž, s. 13.

⁴⁴⁵ Tamtéž, s. 14.

⁴⁴⁶ Tamtéž, s. 14.

⁴⁴⁷ Tamtéž, s. 14.

⁴⁴⁸ Tamtéž, s. 15

8.2.1 Sebevražda/vražda

Jedna z nejděsivějších sebevražd se odehraje v Ostruhové ulici. Jde zároveň o jedinou sebevraždu v městském prostředí – její obětí je obchodník pan Vorel z povídky *Jak si pan Vorel nakouřil pěnovku*.

Pan Vorel se přistěhoval na Malou Stranu teprve před krátkou dobou a otevřel si zde krupařský krámeček. Bohužel to byl druhý krámeček stejného typu v Ostruhové ulici a tamější obyvatelé netrpěli konkurencí. Navíc takovou, která vlastně pocházela odjinud; pan Vorel byl vlastně cizí, nežádoucí element, kterému bylo nutné dát jasně najevo, jak velmi o něj obyvatelé Ostruhové ulice nestojí.

Velmi dlouho do jeho krámků nikdo nechodí. Snad proto, že je Malá Strana tolik konzervativní a lpí na svých starých zvyklostech. Snad proto, že to byl opravdu vetřelec, kterého bylo třeba efektivně eliminovat. Jednou do jeho obchodu vstoupí slečna Poldýnka, stará panna, která v kupci tuší potenciálního ženicha. Bohužel pan Vorel nezná místní obyvatele a udělá zásadní chybu, když si zapálí svou dýmku. Slečna Poldýnka je jeho chováním pohoršena a po celé Malé Straně pak roznese zprávu, jak je ve Vorlově krupařském krámků cítit kouř a dým. Malostranští starousedlíci ho pak začnou nazývat „uzeným krupařem“ a i nadále k němu nechodí nakupovat.

Brzy se přestanou tamější obyvatelé o pana Vorla zajímat. Nejspíš proto, že do jejich čtvrti zavítal nějaký nový zajímavý objekt hodný jejich pozornosti. O osudu krupaře se dozvídáme až na úplném závěru povídky, kdy policista suše sděluje, že se našel pan Vorel, „*nešťastný krupař, oběšený zcela ve výši na skobě*.“⁴⁴⁹

Pana Vorla bychom mohli označit za typickou oběť městské morálky. Právě morálka malostranských starousedlíků dohnala pana Vorla k sebevraždě. Ano, důvodem mu mohlo být něco úplně odlišného – mohla mu zemřít manželka nebo dítě nebo mohl přijít o velkou sumu peněz. Z povídky, ač to zůstává nevyřčeno, je ale patrné, že za všechno může Žanyňka, místní „drbna“ a stará panna, která se – ostatně podobným způsobem jako baba miliónová z povídky *Přivedla žebráka na mizinu* – rozhodla panu Vorlovi pomstít. Kvůli tomu, že si zapálil dýmku? Kvůli tomu, že jí špatně navážil zboží? Kvůli tomu, že s ní nezačal ihned dvojsmyslně špásovat? A nebyla by o něm nakonec stejně roznesla jiné řeči?

⁴⁴⁹ NERUDA, Jan. Jak si pan Vorel nakouřil pěnovku. In *Povídky malostranské*. Praha 1878, s. 146.

Panu Vorlovi zřejmě už nikdo nemohl pomoci. Snad Žanyňka, kdyby si při své první návštěvě koupila nějaké zboží a odpustila by si ony pomluvy, které následně vypustila do světa.

Oproti tomu Regina z romaneta *Sivooký démon* má – alespoň zčásti – šanci na svou záchranu. Když se vrací do Prahy ke stařence, se kterou kdysi s otcem bydleli (naneštěstí je stařenka už dávno mrtvá), rozhodne se zoufalá Regina k zoufalému činu – pokusí se o sebevraždu. Namíří si to na řetězový most, odkud chce skočit. Čirou náhodou – v literárním světě Jakuba Arbese se vůbec podobné náhody objevují podezřele často – na stejném mostě stojí mladík, který se snaží sebevraždu Regině vymluvit: „*Jen úplná beznadějnost má práva vyhledávati smrt, a vy jste ještě příliš mladá, aby mohl býti stav váš úplně beznadějným.*“⁴⁵⁰ Regina podlehne jeho kouzlu a optimistické vizi budoucnosti a zamiluje se do něj. Po její smrti se mladík, jak jsme již viděli v části věnované smrti muže-otce, spáchá sebevraždu na Reginině hrobě.

Právě Regina, ona slabá žena, která se nedokáže smířit se smrtí svého dítěte, je považována za onoho démona se „*sivým okem*“⁴⁵¹, který zabíjí - ne vlastníma rukama, ale spíše svým pohled a způsobem uvažování a žití - muže ve svém okolí. Snad to byla ona, kdo zavinil otcovu smrt? Zabíjí své dítě? Mohla s ním jít například k lékaři, který by děvčátko uzdravil? Měla Reginy vůbec nějakou možnost volby, anebo byla předem determinována svým osudem?

Jak nevydařený (respektive neumožněný) pokus o sebevraždu Reginy, tak dokonaná sebevražda pana Vorla ukazují na obecnou laxnost a nezájem jejich okolí.

8.3 Výjimečná smrt výjimečných hrdinů

Možná to bude tajemnou auru, kterou Praha vyzařuje, ale v povídkách situovaných do jejího centra, zejména pak na Malou Stranu, najdeme celou řadu neobvyklých postav. Jistou část jsme sledovali již v předešlé části této diplomové práce, ale ještě stále jich několik zbývá. Jsou to ti hrdinové, kteří umírají výjimečnou, snad i trochu mystickou smrtí. Jejich odchod ze světa je zastřen rouškou tajemství, které nám zůstává skryto (většinou) i po jejich smrti.

Ještě předtím, než se podíváme na Malou Stranu, zastavme se na chvíli na místě kousek od Cařihradu. V povídce *Vampyr* vystupuje záhadný malíř, kterému místní říkají jednoduše – Malíř. „*Mladý ještě člověk; snad malíř; podle té mapy, již měl pod ramenem.*

⁴⁵⁰ ARBES, Jakub. *Sivooký démon*. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 223.

⁴⁵¹ Tamtéž, s. 238.

*Dlouhé černé kadeře*⁴⁵² mu splývaly na ramena, tvář byla bleďa, černé oko hluboko v důlku zapadlé. V prvním okamžiku mne zajímal, zvláště pro svou úslušnost a pro svou znalost místních poměrů. Ale mluvil příliš mnoho a odvrátil jsem se pak od něho.⁴⁵³ Svou přezdívku si získal proto, co o něm lidé říkají: „Maluje jen mrtvolky. Jak někdo v Cařihradě nebo zde po okolí umře, už má tentýž den obraz mrtvolky hotov. Ten chlap už maluje napřed a nikdy se nemýlí, jak sup!“⁴⁵⁴ Což se nakonec - údajně opět – stane: po zemi je rozložená mapa a „na jednom listu – tužkou nakreslená hlava mladé Polky – oči zavřeny, kolem čela myrtha.“⁴⁵⁵ Ačkoli chybí zmínka o tom, že by opravdu mrtvou Polku našli, čtenář zůstává ponechán ve strašidelné nejistotě.

Podobné pocity čtenář zakouší v Arbesově romanetu *Svatý Xaverius* při horečnatém stavu malíře Balka, který vypráví babičce hlavního hrdiny⁴⁵⁶ mimo jiné to, že obraz v mikulášském chrámě skrývá obrovský poklad. Ráno přijde do domu lékař. O jeho návštěvě vypráví babička: „Lékař rychle přistoupil k loži, aby nemocnému ohledal tepnu; sotva však sáhl na ruku, pravil: ‚Máte pravdu, je mrtev‘ a po chvíli dodal: ‚Musí být mrtev už několik hodin.‘ Zachvěla jsem se; bylať jsem asi po tři hodiny seděla vedle vychládající mrtvolky.“⁴⁵⁷

Stejně podivné myšlenky před tím, než odejde do války (kde tedy zřejmě očekává svou smrt) má i přítel vypravěče z jiného arbesovského romaneta *Ukřižovaná*. Žádá svého přítele, aby mu splnil poslední přání: „Kdybych padl [bude-li to jen trochu možno, aby vypravěč] vyhledal můj hrob, mrtvolu moji dal vykopati a hlavně mozek a oči mé dal vědecky prozkoumati. Toť poslední má prosba, kterou zajisté neoslyšíš.“⁴⁵⁸ Žádá o to přítele proto, aby se po jeho smrti zjistilo, zda byl jeho mozek nemocný, anebo naprosto zdravý – kvůli příznakům, které vidívá.⁴⁵⁹

⁴⁵² Černé vlasy obvykle mívají záhadní hrdinové a hrdinky: zde tedy Malíř, v povídce *Ukřižovaná* má havraní vlasy ukřižovaná dívka a jistě bychom našli další a další postavy.

⁴⁵³ NERUDA, Jan. Vampyr. In *Různí lidé*. Praha 1871, s. 22.

⁴⁵⁴ Tamtéž, s. 26.

⁴⁵⁵ Tamtéž, s. 26.

⁴⁵⁶ Je to ten hrdina, který bude nakonec pátrat po celé záhadě a který je tolik podobný svatému Xaveriovi, jak uvidíme za chvíli.

⁴⁵⁷ ARBES, Jakub. *Svatý Xaverius*. In *Romanetta*. Praha 1872, s. 40.

⁴⁵⁸ ARBES, Jakub. *Ukřižovaná*. In *Romanetta*. Praha 1878, s. 138.

⁴⁵⁹ Prozradíme, že – ostatně jako ve všech romanetech – jde pouze o jakýsi druh halucinace, přízraku. Lékař z mrtvolky oči i mozek vyjme, nicméně nález je obvyklý, až na nepatrné překrvení očních bulv. Snad si tedy celý přízrak jen namlouval. Možná, že měl tak dobrou představivost, že se zkrátka šzil s příznakem mrtvé Židovky.

Nejpodivnější a zároveň nejmystičtější hrdinou je zřejmě tajemný intelektuál Xaverius ze *Svatého Xaveria*. Než se k němu ale dostaneme blíže, pojďme se podívat na obraz svatého Xaveria do svatomikulášského chrámu, kde se toto umělecké dílo nachází. Podívejme se na obraz očima vypravěče celého romaneta:

„Na pustém břehu mořském umírá o samotě muž v černém řeholním oděvu. Pololeže odpočívá na improvizovaném loži, na hrubé rohošce [sic!], jsa zády opřen o skalisko, nad nímž je z hrubých kamenů, prken a jižních travin na rychlo sdělán jakýsi druh střechy, mající umírajícího chrániti aspoň před nejprudšími úpaly plamenného slunce indického. Černé řeholní roucho je na prsou poněkud rozhaleno; dolní část těla je pokryta hrubou houní, z pod které je vidět jen obnažené kostnaté nohy zsinalé barvy. V levici drží umírající dřevěný kříž s Kristem, pravice pak v lokti ohnutá visí bez vlády s lože. Hlava, jevíci druhdy energii a sílu nyní pak již jen resignaci a úplné oddání se v neodvratný osud, je poněkud na zad nachýlena; zsinalý, krátkým vousem zarostlý obličej, jehož mocně vyvinuté lícní kosti, hluboko zapadlé oči a vůbec všechny tahy jeví muže druhdy neobyčejně prudkého, vášnivého, ba fanatického, je obrácen k nebesům směrem k moři, jako by se zrak umírajícího stápl v lesku slunce, jehož žlutavá záplava v pozadí nasvědčuje, že slunce buď teprve vyjde anebo že bylo právě zapadlo....“⁴⁶⁰

Vypravěče snad nefascinuje tolik samotná kompozice a ztvárnění obrazu, jako spíš atmosféra, která ho nutí neustále jej pozorovat. Popis obrazu můžeme sice označit jako poněkud statický, nicméně v zobrazení celé postavy – a zejména pak ve výrazu jeho obličeje - nacházíme hluboké pohnutí:

„Výraz zsinalého obličeje, ale zvláště hluboko v důlách zapadlých a do neurčitého prázna [sic!] upřených očí nelze mi popsati. V okamžicích, když jsem se díval na obraz, neviděl jsem v obličejí umírajícího výraz mnišského fanatismu, sřeknuvšího se veškerých světských rozkoší a pracovšího jen za klamnou vidinu, nýbrž nejvyšší bolest, zmírněnou toliko pevnou nadějí v spasení, přesvědčující pevnost víry a vtělenou důvěru v myšlénku, kteráž, byť o ní i tisícové pochybovali, přece mlže býti člověku, zůstane-li jí věren, kotvou a konečně i spásou.“⁴⁶¹

„A přece není nic prostšího tohoto obrazu! Umírající člověk! Kolik milionů lidí již umíralo a zemřelo zajímavěji, poetičtěji než tento muž, jež zovou svatým Xaveriem! Avšak dívajícímu se na obraz nenapadlo mi, čím muž ten byl a čím prospěl nebo uškodil pokroku lidstva; viděl jsem v něm pouze umírajícího člověka skálopevné víry, v kteréž byl nalezl svou spásu.“⁴⁶²

Ano, to bude zřejmě to, co pozorovatele k obrazu přitahuje – vypravěčova fascinace umíráním. Jak se asi musel vypravěč cítit, když se seznámil s Xaveriem, který nebyl

⁴⁶⁰ ARBES, Jakub. Svatý Xaverius. In *Romanetta*. Praha 1872, s. 17 – 18.

⁴⁶¹ Tamtéž, s. 18.

⁴⁶² Tamtéž, s. 17.

nepodobný postavě svatého Xaveria na Balkově obraze? I sám Xaverius byl touto podobností velmi překvapen, když ji poprvé zjistil: „*Kdysi však, když co mládeneček klekal jsem k modlitbě před oltářem, vypadla mi z kapsy vlastní moje fotografie. Zvedám ji a pohlédnu náhodou [sic!] na obraz a s [sic!] obrazu na fotografii. Vědomí, že tvář umírajícího svatého je skoro totožná s mojí podobou, působilo na mne, jako bych byl mimo nadání za temné noci kdesi na osamělém místě sáhl na mrtvolu.*“⁴⁶³ Jako by tato podobnost předurčovala – a to čtenář zcela určitě tuší již v prvním okamžiku, kdy se o shodě dozví – Xaveria k tomu, aby sdílel osud světce na obraze.

Po určitých peripetiích s hledáním Balkova pokladu⁴⁶⁴ se oba přátelé na nějaký čas rozloučí a každý vede svůj život. Shledají se spolu až ve vídeňském vězení, kam je poslán žurnalista (vypravěč) za svoje politicky nekorektní články a Xaverius byl obviněný z krádeže jakýchsi kamenů (jsou to ty, co našel z Balkova odkazu?). Zatímco žurnalistovi byla udělena milost, Xaverius ve vězení (zatím) zůstává. Při svém odchodu si ho vypravěč zvědavě prohlíží:

*„Pololeže a polosedě odpočíval přítel Xaverius na hrubé houni na nosítkách. Byl oblečen v trestnický šat, jenž byl na prsou poněkud rozhalen. Dolejší část těla byla přikryta starým pláštěm, zpod kterého vyčnívaly obnažené nohy. Hlava přítelova byla poněkud na zad nachýlena; na smrt bleďý, ba zsinalý obličej byl obrácen k modré jasné obloze. Levá ruka přítelova spočívala na jeho prsou, pravice, v lokti ohnutá, visela k zemi. Za hlavou jeho pak bylo vidět z hrubých latí sestavenou besídku...“*⁴⁶⁵

Krátce poté Xaverius umírá – proto je tento popis zároveň popisem „umírajícího Xaveria“ a značně se podobá popisu chrámového obrazu, jak jsme se s ním seznámili již dříve. Xaverius počítal s tím, že se jeho konec blíží. Očekával svůj konec se zcela smířlivým postojem. Chce svou smrt analyzovat: „*očekávám jej (rozklad; ale myslí tím zřejmě spíš umírání samotné) klidně, abych jej mohl podrobiti ještě analyse...*“⁴⁶⁶

Nepochybuji o tom, že postava Xaveria – ať už toho na obraze nebo toho skutečného – je velmi zajímavá a tajemná postava. I život a smrt obou Xaveriů zůstávají tajemným a nevysvětleným jevem. Ačkoli víme, že oba jsou propojeni jak svou tváří, tak svým skonem, přesto zůstává spousta otázek nezodpovězených a čtenáři opouštějí umírajícího hrdinu, aniž by vlastně pochopili, proč se tolik pachtí za tajemstvím starého barokního obrazu. Jde mu

⁴⁶³ ARBES, Jakub. Svatý Xaverius. In *Romanetta*. Praha 1872, s. 33.

⁴⁶⁴ Vynechávám záměrně děj tohoto romaneta, protože není podstatný pro účely této práce.

⁴⁶⁵ ARBES, Jakub. Svatý Xaverius. In *Romanetta*. Praha 1872, s. 103.

⁴⁶⁶ Tamtéž, s. 87.

snad o peníze? To určitě ne – takoví hrdinové Arbesových romanet nejsou. Jsou zkrátka jen posedlí tajemnem a mystickými úkazy a zapomínají na realitu, kterou nakonec úplně ztratí.

V romanetech vystupují většinou dvě hlavní postavy: žurnalista a bláhový snílek. Zatímco žurnalista stojí (většinou a v rozhodujících situacích) pevně na zemi, snílek se nechá unášet svými vizemi a skoro vždycky je zaplatí smrtí (Regina, Xaverius, přítel z *Newtona mozku* i ten z *Ukřižované*). A tak zatímco jedni raději umírají v reálném světě povzneseni nad jeho realitu, jiní zůstávají, vzdávají se exaktní vědy a jsou odsouzeni k životu v realitě, ve které pak většinou vzpomínají na své snivé přátele...

Tito hrdinové si svou cestu většinou zvolí sami. Odmítají přijmout reálný svět za svůj vlastní, a proto umírají smíření s tím, že jejich svět, ten vysněný a mystický, byl mnohem lepší než žít v nudném světě, kde neexistují nadpřirozené síly a nevysvětlitelné záhady.⁴⁶⁷

8.4 Shrnutí

Prózy situované do města se v zásadní otázce neliší od próz umístěných na venkov – i ony kritizují soudobou morálku a chování lidí. Nastavují jim stejné zrcadlo, jako jsme to viděli již v případě venkova. V některých detailech se ale obě prostředí poněkud liší.

Zdálky vypadá městský život poklidně a harmonicky, ale při pohledu zblízka čtenář zjišťuje, že ve skutečnosti je Praha⁴⁶⁸ krutá, malá (ve smyslu omezená) a pomlouvačná. Navíc Malá Strana, jak jsme viděli zejména v povídkách Jana Nerudy, trpí svou uzavřeností, která z ní činí jakési ghetto, které odmítá vetřelce (např. pana Vorla). Naopak podporuje iluze a představy, které o sobě vzájemně zdejší lidé mají.

Venkov má několik svých záporných postav, které ale nejsou záporné ze své podstaty (selka z povídky *Na statku a v chaloupce* jen brání to, co je její), zato hrdinové ve městě jsou komplikovanější a jako by byli více zkažení. Jako by to nebyli měšťané, ale pouzí „měšťáci“. Obyvatele venkova za prosté venkovany považovat nemůžeme, protože ti se ve vztahu k městu nijak nevymezují. Zato Pražané považují mimopražské za omezená individua, která nemají v jejich městě co pohledávat. Neuvědomují si ale, že svým postojem si vytvářejí

⁴⁶⁷ Veškeré takové zásady, které vypadají zprvu jako nevysvětlitelné, nám hrdina – ten, který stojí nohama pevně na zemi a je pevně zakotven v realitě – záhy vysvětluje. Vše je jen přízrak, náhoda, přírodní zákon či psychická porucha.

⁴⁶⁸ Autoři, které jsem ve své práci sledovala, volili spíše mezi prostředím Prahy a (na druhé straně) prostředím vesnice.

podobně ohraničenou komunitu, jako je tomu na vesnicích. Na venkově hraje nejdůležitější roli rodina, která je pro hrdiny základní životní jistotou. Ve městě je to měšťácká morálka, která ovlivňuje to, jak se hrdinové zachovají a co si o hrdinovi myslí jeho okolí. Na venkově postavy jednají podle svého uvážení (Frantina se rozhodne svého milého zabít, protože tak jí to káže její vnitřní řád). V těchto prózách najdeme právě odraz toho všeho, co autoři kritizují.

Zatímco například smrt otce na venkově má zcela existenční důsledky pro jeho rodinu, smrt otce ve městě přináší kromě materiálních problémů i veliké problémy citové.⁴⁶⁹ Jako by městské děti (a rodiny vůbec) byly méně přizpůsobivé. Děti si toto své trauma nesou celý život a mnohdy nejsou schopny se s ním vůbec vyrovnat. Smrt otce se liší ještě v jednom bodu – děti jí bývají přítomné. Zatímco na venkově nalézají otce již mrtvého (povídky *Pod dutým stromem* nebo *Na statku a v chaloupce*), městské děti se ocitají umírajícímu otci po boku (*Sivooký démon* nebo *Ukřižovaná*).

Smrt matky bývá zlomovým momentem ve dvou povídkách: v Nerudově povídce *U Tří lilií* a v Hálkově *Poldíku rumáři*. V obou jako by dívky ztratily hlavu a vrhají se (jedna více bezhlavě než druhá) do náruče muže.

Zcela zvláštní postavení mají v povídkách staré panny. Jako by ztvárňovaly tradiční morálku. Tu, která je špatná, stará, páchá (a je na ní pácháno!) jen samé zlo a je značně konzervativní. Ať už mluvíme o Poldýnce, Žanynce, Máry nebo babě miliónové. Všechny (snad s výjimkou Žanyanky, kterou poznáváme až mrtvou) touží po manželovi. Ale nejde jim o partnerství nebo bohatství. Usilují o muže proto, aby splnily jakési požadavky, které na ně společnost má. Společnost tedy tyto postavy zavádí do nezáviděníhodných situací, kdy většina z nich selže: Poldýnka a baba miliónová pomlouvají, Žanynka umírá ve společnosti svého psa a Máry se obětuje pro hřbitov a hroby. Všechny jsou oběťmi pokřivené měšťácké morálky.

Zobrazení smrti v městském prostředí je zpravidla všední, obyčejné. Někdy dokonce nestojí jeho příčina za bližší pohled (*Karlino dítě* nebo *Žanynka*).

Naopak Arbesovy prózy se vyznačují zobrazením smrti zcela odlišným od ostatních próz situovaných do městského prostředí. Smrt tu rozhodně není obyčejná, prostá, všední. Její zobrazení i význam jsou jedny z nejdůležitějších motivů, které v Arbesových romanetech najdeme.

Ačkoli tu podstatnou roli hraje náhoda, smrt Arbesových hrdinů nahodilá rozhodně není. Jejich smrt je jedním ze základních prvků těchto próz: může být výchozím bodem celé prózy (smrt děvčátka v *Sivookém démonovi* nebo smrt mladé Polky v *Ukřižované*),

⁴⁶⁹ Samozřejmě i na venkově rodina ztrátou otce velmi trpí. Ale časem se s ní smíří a přijmou ji. Žádná z postav se pod tíhou smrti svého otce nezhroutí, jak je tomu v některých městských prózách.

nebo naopak jí může celá próza končit (*Svatý Xaverius* nebo *Newtonův mozek*). Každopádně všechny tyto (i další smrti, které v Arbesových textech nacházíme) jsou bizarní, neobvyklé a výjimečné. Pokud nejsou samy výjimečné, podmínky, za kterých probíhají, se dají označit jako mystické a tajemné (smrt Xaveria nebo malíře Balka v románu *Svatý Xaverius*).

Pro Arbesovy prózy je specifická i role vypravěče. Jde o postavu, která do děje zasahuje a podává nám ji ze svého vlastního pohledu. Většinou bývá naivní a prostý, ale zároveň dostatečně vzdělaný, aby v závěru textu podal logické vysvětlení čtenářům. Toto vypravěčovo pásmo je vedeno vždy ich-formou. Arbesovy argumenty, tj. jednání postav, logické vazby uvnitř příběhu aj., jsou velmi přesvědčivé. A jak jsme viděli výše, tam, kde nestačí argumenty, pomáhá Arbesovi náhoda.

Závěr

Průmyslová revoluce nepředstavovala jen samé klady jako bylo zlepšení komunikace, a tedy informovanosti. Přinesla s sebou i celou řadu negativních důsledků: vyšší úmrtnost ve městech v době epidemií, tuberkulózu a vyšší úmrtnost dětí, jejichž matky pracovaly v továrnách. Doba se začala zrychlovat.

Tuto atmosféru, která s sebou přináší změny, vycítili májovci, skupina autorů sdružených kolem almanachu *Máj*, a představili v roce 1858 zcela nové požadavky na českou literaturu. Vystoupili proti tradičním přístupům, kdy literatura měla plnit zejména funkci vlasteneckou. Dochází k jistému posunu od lásky k vlasti (tak, jak ji chápaly národněobrozenecké snahy) k výchově k odpovědnosti za obec, za komunitu, jejíž jsme součástí (to je patrné zejména u Světlé). V popředí se ocitla funkce výchovná (Světlá, Hálek) a zejména funkce popisná (Neruda), která postupně získá převahu; Tito autoři novátorsky prosazují uměleckou reflexi reality. Vítězslav Hálek, jeden z mluvčích celé generace usiluje o nastavení zrcadla společnosti. Počítá s tím, že odraz, který uvidíme, může vypadat negativně, avšak snaha o to, aby se v literatuře objevila pravda a prostá všednost, ta je pro májovce typická.

Jak dokládají předchozí stránky této práce, jejich snaha se jim povedla přenést do světa literatury. Zatímco některá témata se zcela ztratila (vlastenčení), objevují se nová, která jsou prostá, jednoduchá, všední. Dotýkají se celé společnosti a jsou srozumitelná každému čtenáři. Takovým tématem je například smrt, její zobrazení a uchopení jako jednoho z pozoruhodných motivů.

Vytvořením konkrétních teoretických kategorií v historiografické části jsem získala rámeček tematických okruhů, které jsem následně sledovala ve stěžejní části textu, tedy ve svém analytickém přístupu k povídkám.

V prózách ještě rezonuje celá řada lidových motivů – ať už jde o různé pověry (myrta po nebožce přináší štěstí při svatbě), náboženské poutě (motiv vambeřických poutí v díle Karoliny Světlé) nebo například tradiční sociální role, kdy žena je založena citově, muž se snaží zachovat si racionalitu (dobře patrné je to v přístupu Reginy a jejího manžela ke smrti jejich dítěte).

S nástupem májovců se ale v literatuře začínají objevovat motivy nové, kterým do té doby nebyl věnován prostor: zamýšlení nad vlastní smrtí, úvahy o nesmrtelnosti.

V žádném případě nejde o odmítání křesťanské víry, která v době, o níž hovoříme, měla stále silné kořeny v lidském myšlení. Tyto projevy spíš přisuzuji tomu, jak se májovci zaměřili na vnitřní monology svých postav. Literární postavy přestávají být ploché, ale stávají se plastičtějšími. Vypravěči pracují zejména s jejich myšlením, často rozebírají jejich emoce, pocity. Proto se může zdát, že pro hrdiny není podstatná víra v Boha. Tak to ale není. Jen se pomalu začíná prosazovat víra v rozum pod vlivem filosofů, jako byli Herder nebo Rousseau. Tento posun v myšlení je patrný zejména v prózách Karoliny Světlé.

Podobný přístup se začíná objevovat v souvislosti s pohřebnictvím a pohřby, jak ukazují v kapitole *Nerudův sociálně kritický pohled na pohřby a pohřebnictví*. I když se pohřby ve městech zjednodušují, jak jsem ukázala na vlastivědné studii Terézy Novákové,⁴⁷⁰ lidé stále trvají na zažitých tradicích (je to patrné například v Nerudových povídkách *O měkkém srdci paní Rusky* nebo *Doktor Kazisvět*). I do tohoto fenoménu tradičních pohřbů ale pronikají nové vlivy: Jakub Arbes v *Ukřižované* píše o ničivé síle přírody, která nakonec v zemi rozloží vše, co do ní uložíme.

V kapitole věnované prózám situovaným na venkov, se zamýšlím nad tím, jak se do motivu smrti projektuje venkovská morálka. Ta je v prózách autorů z májového kruhu zpochybněna. Tradiční představa malebné české chaloupky je postupně nahrazena venkovským statkem, ve kterém lidé touží zejména po moci a penězích. Smrt je tu pak motivem varovným, na kterém autoři ukazují pokřivené zrcadlo této venkovské morálky. Ať už se podíváme do Hálkovy povídky *Na statku a v chaloupce*, kde panuje zlá selka nebo jeho další povídky *Pod dutým stromem*, kam do statku přichází po zisku toužící strýc. Postavy přicházejí o jedinou svou jistotu, své blízké. Sirotci se pak utíkají k hrobům milovaných rodičů (k dutému stromu, kde Veník nachází symbolický hrob své matky, nebo do lesa, kde Jíra vlastníma rukama pohřbil svého otce). Jsou to místa největší čistoty a jistoty, vzdálená statkům, které malé hrdiny ubíjejí. Smrt ve venkovské próze je motivem odkazujícím ke zkažené venkovské morálce, která determinuje postavy, jež jsou vůči ní bezmocné a nakonec jí podléhají.

V kapitole o prózách umístěných do městského prostředí, která rozhodně nemá být protikladem ke kapitole předchozí, se nám nabízí podobně pokřivený obraz reflexe reality. Malá Strana, kam je většina próz umístěna, trpí uzavřeností a vlastní omezeností. Sílicí měšťácká morálka je citelná i na celkovém vyznění tematiky smrti. To jsem ukázala zejména na příkladu pana Vorla, který našel jako jediné východisko ze své situace vlastní smrt.

⁴⁷⁰ NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 145-156.

Za podobných okolností – byť ne přímo vlastním přičiněním – umírají i další postavy: starý žebrák pan Vojtíšek, Karla na hrobu muže, kterého milovala, nebo je to jistý osud slečny Máry.

Ze zkoumaných povídek se zcela vymyká tvorba Jakuba Arbesa. Arbesův vypravěč má v textu zcela specifické postavení, kdy vypravěč zároveň představuje nejlepšího přítele hlavního hrdiny. Zatímco tento hrdina vyniká určitými speciálními schopnostmi, vlastnostmi nebo jinými výjimečnými nadáními, vypravěč mu jen sekunduje. Opět vše pozorujeme optikou vypravěče, a zatímco výjimečný hrdina žije (většinou) v podivném světě, kde je všechno možné, vypravěč logicky zdůvodňuje všechny náhody a přírodní úkazy a další skutečnosti, které hrdina považuje za osud, zázrak nebo nadpozemsky nevysvětlitelnou záležitost.

Specifické je ale i zobrazení smrti v Arbesových romanetech. Ačkoli tu podstatnou roli hraje náhoda, smrt Arbesových hrdinů nahodilá rozhodně není. Smrt hrdiny je jedním ze základních motivů Arbesových romanet: může být výchozím bodem celé prózy (smrt děvčátka v *Sivookém démonovi*, smrt mladé Polky v *Ukřižované* nebo svým způsobem obraz umírajícího Xaveria ve stejnojmenném romanetu), nebo naopak jí může celá próza končit (*Svatý Xaverius* nebo *Newtonův mozek*). Každopádně všechny tyto (i další smrti, které v Arbesových textech nacházíme) jsou bizarní, neobvyklé a výjimečné. Pokud nejsou samy výjimečné, podmínky, za kterých probíhají, se dají označit jako mystické a tajemné (smrt Xaveria nebo malíře Balka v romanetu *Svatý Xaverius*).

Ačkoli májovci požadují v literatuře odraz skutečného světa (a tedy i smrti), přesto smrt zobrazují po svém, aby na jejím příkladě mohli poukázat na problémy, které trápily soudobou společnost (mezigenerační problémy, strach z cizího, mezilidské vztahy). To v jejich prózách nacházíme a motiv smrti, kterému tito autoři dali ve svých prózách dostatečný prostor, tak považujeme za jeden z nejdůležitějších motivů, jimiž jsou tyto povídky prodechnuty.

Můžeme říci, že autoři si vybírají jen část přechodových rituálů spojených se smrtí – jsou to takové, které souvisejí s celkovým vyzněním textu; Neruda zmiňuje zejména navštěvování hrobů zesnulých (*Psáno o letošních dušičkách*) nebo pohřební průvody (*O měkkém srdci paní Rusky*).

Cílem této práce bylo zjistit, jak se tematika smrti odráží v prózách májovců. Na začátku práce jsem vycházela z názorů raných májovců, ve kterých hlásali požadavek pravdivé reflexe soudobé reality, jejíž součástí měla být i smrt. Analýza povídek ale vyloučila, že by tematika smrti v prozaických textech byla v souladu s realitou, jak jsem ji

nastínala v historické části. Smrt je tedy součástí motivické výstavby díly, avšak je mnohdy výrazná zejména tím, že dobovým konvenčním přístupům k umírání a smrti jakoby odporuje.

Z předchozího textu je tedy zřejmé, že ve výsledném sdělení umělecká próza utváří vlastní myšlenkový a hodnotový horizont, který je však v přímém rozporu se společenským řádem.

Seznam pramenů a literatury

Prameny

ARBES, Jakub. Newtonův mozek. In *Romanetta*. Praha 1877.

ARBES, Jakub. Sivooký démon. In *Romanetta*. Praha 1878.

ARBES, Jakub. Svatý Xaverius. In *Romanetta*. Praha 1872.

ARBES, Jakub. Ukřižovaná. In *Romanetta*. Praha 1878.

HÁLEK, Vítězslav. Domácí učitel. In *Tři povídky*. Praha 1871.

HÁLEK, Vítězslav. *Na statku a v chaloupce*. Praha 1873.

HÁLEK, Vítězslav. Náš dědeček. In *Tři povídky od Vítězslava Háška*. Praha 1871.

HÁLEK, Vítězslav. Pod dutým stromem. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874.

HÁLEK, Vítězslav. Poldík rumař. In *Jiné tři povídky*. Praha 1874.

HÁLEK, Vítězslav. U panských dveří. In *Tři povídky*. Praha 1871.

NERUDA, Jan. Doktor Kazisvět. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.

NERUDA, Jan. Figurky. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.

NERUDA, Jan. Jak si nakouřil pan Vorel pěnovku. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.

NERUDA, Jan. Lékařky, kněžky, právničky. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1877.

NERUDA, Jan. O měkkém srdci paní Rusky. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.

- NERUDA, Jan. Pan Ryšánek a pan Schlegl. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.
- NERUDA, Jan. Popeleční myšlenky. In *Žerty hravé a dravé*. Praha 1877.
- NERUDA, Jan. Přivedla žebráka na mizinu. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.
- NERUDA, Jan. Psáno o letošních dušičkách. In *Povídky malostranské*. Praha 1878
- NERUDA, Jan. Thersités. In *Různí lidé*. Praha 1871.
- NERUDA, Jan. Týden v tichém domě. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.
- NERUDA, Jan. U Tří lilíí. In *Povídky malostranské*. Praha 1878.
- NERUDA, Jan. Vampyr. In *Různí lidé*. Praha 1871.
- NERUDA, Jan. Zcela věrná zpráva o tom, jak to bylo 24. února 1972. In *Žerty hravé i dravé*. Praha 1878.
- Památka na pohřeb Františka Palackého v Praze dne 31. května 1876*. Praha 1876.
- PETTERS, Vilém. *Poslední epidemie neštovic v Praze (1872-1873)*. Praha 1875.
- SVĚTLÁ, Karolina. *Frantina. Rys ze života našeho lidu v minulém století*. Praha 1901.
- SVĚTLÁ, Karolina. Hubička. In *Hubička*. Praha 1973.
- SVĚTLÁ, Karolina. Námluvy. In *Hubička*. Praha 1973.
- SVĚTLÁ, Karolina. Nebožka Barbora. In *Hubička*. Praha 1973.
- SVĚTLÁ, Karolina. *Poslední paní Hlohovská. Obraz z druhé doby předešlého století*. Praha 1902.
- Úmrtí a pohřeb krále Ferdinanda Dobrotivého*. Praha [b. r.].

Literatura

ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících*. Praha 2000. ISBN 80-7203-286-0

ARIÈS, Phillipe. *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Praha 2000. ISBN 80-7203-293-3.

DAVIS, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Praha 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.

DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*. Praha 2004. ISBN 80-7021-693-X.

DRAHOTUŠSKÁ, Zuzana. *Každodennost dcery politika v druhé polovině 19. století: deník Libuše Riegrové*. Diplomová práce. Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice, Pardubice 2005.

FIALOVÁ, Ludmila; HORSKÁ, Pavla; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998. ISBN 80-204-0720-0

HÁLEK, Vítězslav. *Básnictví české v poměru k básnictví vůbec*. In HÁLEK, Vítězslav. *O literatuře I. (Úvahy o písemnictví a spisovatelích. Časové projevy a boje literární. Příležitostné články o české literatuře.)*. Praha 1920, s. 1 – 13.

HÁLEK, Vítězslav. *Gogola hledám*. In HÁLEK, Vítězslav. *O literatuře I. (Úvahy o písemnictví a spisovatelích. Časové projevy a boje literární. Příležitostné články o české literatuře.)*. Praha 1920, s. 21-25.

HODROVÁ, Daniela. *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany 1997. ISBN 80-86022-04-8.

HORSKÁ, Pavla. *Žena a smrt*. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána. *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001. ISBN 80-85917-79-3, s. 255-259.

HORSKÁ, Pavla. *Nadúmrtnost žen v 19. století*. In HORSKÁ, P.; KUČERA, M.; MAUR, E.; STLOUKAL, M. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990. ISBN 80-7038-011-X.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha 1985. ISBN 22-138-85.

JEŘÁBEK, Dušan. *Vítězslav Hálek a jeho úloha ve vývoji české literární kritiky 19. století*. Praha 1959.

JÍŠOVÁ, Kateřina: Smrt snímá hříchy. Umírání v představách středověkých lidí. In: *Dějiny a současnost*, č. 11/2008, s. 30 – 32.

KERRIGAN, Michael: *Historie smrti. Pohřební zvyky a smutečná obřady od starověku do současnosti*. Praha 2008. ISBN 978-80-87087-55-8.

LE GOFF, Jacques. *Encyklopedie středověku*. Praha 2002. ISBN 978-80-7021-917-1.

KUBÍČEK, Tomáš. *Vypravěč: kategorie narativní analýzy*. Brno 2007. ISBN 978-80-7294-215-2.

LEHÁR, Jan; STICH, Alexandr; JANÁČKOVÁ, Jaroslava; HOLÝ, Jiří. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha 2002. ISBN 80-7106-308-8.

LENDEROVÁ, Milena. „První česká matka po smrti upálena“ aneb Pohřeb paní Augusty Braunerové. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001. ISBN 80-85917-79-3, s. 238-244.

LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; DOUŠOVÁ, Hana. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. 1. díl: Dějiny hmotné kultury*. Pardubice 2001. ISBN 80-7194-414-9.

LENDEROVÁ, Milena; MACKOVÁ, Marie; BEZECNÝ, Zdeněk; JIRÁNEK, Tomáš: *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl. Život všední i sváteční*. Pardubice 2005. ISBN 80-7194-756-3.

LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010. ISBN 978-80-246-1683-4.

MACURA, Vladimír. *Český sen*. Praha 1998. ISBN 80-7106-270-7.

MACHO, Thomas. Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě. In ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha 2003. ISBN 80-7021-514-3.

MAUR, Eduard. Smrt ve světle demografické statistiky. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001. ISBN 80-85917-79-3, s. 245-253.

MED, Jaroslav. Smrt v literatuře. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001. ISBN 80-85917-79-3, s. 182-186.

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha 2004. ISBN 80-7021-397-3.

NOVÁKOVÁ, Teréza. Lidové zvyky na venkovských městech v letech sedmdesátých. In *Národopisný věstník československý*. R. III. Praha 1908, s. 145-156.

NOVOTNÝ, Miloslav (ed.). *Život Jana Nerudy: Dopisy – dokumenty. Díl III. Do rozchodu s Karolinou Světlou (1860-1862)*. Praha 1954.

STRÁTESKÝ, Jan K.. *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971.

SVOBODNÝ, Petr; HLAVÁČKOVÁ, Ludmila. Lékař a smrt. In LORENZOVÁ, Helena; PETRASOVÁ, Taťána (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha 2001. ISBN 80-85917-79-3, s. 383 – 397.

ŠALDA, František Xaver. *Mácha snivec a buřič*. Praha 1936.

ŠPIČÁK, Josef. (ed.). *Karolina Světlá. Z literárního soukromí. 1. [díl], Vzpomínky, paměti, literární dokumenty*. Praha 1959.

ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. *Teréza Nováková*. Praha 2008. ISBN 978-80-204-1982-8.

ŠUBRTOVÁ, Milena. *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno 2007. ISBN 978-80-210-4413-5.

VAN GENNEP, Arnold. Pohřební obřady. In *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1997. ISBN 80-7106-178-6.

VOVELLE, Michel. *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Paris 2000. ISBN 2-07-075814-1.

WIMMER, Stanislav a kol. (ed.). *Bouřky. Příběh Karoliny Světlé a Jana Nerudy*. Příbram – Litomyšl 2007. ISBN 978-80-87053-04-1 (Pistorius & Olšanská) 978-80-7185-826-3 (Paseka).

Summary

In my diploma thesis I have dealt with the theme of death in short prosaic works of authors, who massed around the *Máj* (1858) almanac. These authors have reanimated the requirement of true reflection of contemporary everyday reality in artistic literary works. More important than imagination seems to be realistic observation. According to their opinion the literature should be a reflection of an ordinary day. That is the only way that literature can become part of real life of the people and can gain a new dimension, a new function – being a social critique.

In the beginning of the thesis I have employed a thorough analysis of technical literature deeply concerned with historic context of my thesis. This analysis is also the starting point of the analytic dissection of selected prosaic texts. Next parts concern with transition rituals related with death and culturology concept from anthropologic viewpoint of Jan Assmann. This part is followed by selected extracts of history of death, where the display of death until the second half of 19th century is monitored.

The purpose of the part of the thesis concerned with historic context is supposed to be the creation of theoretic frame and more concrete theoretic categorization, through which in the next, the central part, is accessed the interpretation of selected authors from the range of *Máj*'s generation.

Next I focus on the rise of a new generation of young writers, who with their *Máj* almanac signed to the legacy of the first Bohemian poet – Karel Hynek Mácha, and I address the contemporary debate themed with Bohemian literature and influenced with Realism.

While the part dedicated to the artistic manifesto of *Máj*'s generation seeks the answer to question “How did authors of *Máj*'s generation see the relationship between reality and fiction“, the next part tries to show by examples how this relationship manifested in their prosaic works and whether the theme of death influenced the overall tone of the story is traced.

To achieve increased transparency the stories are divided into two groups based on the environment, in which the stories are situated: the theme of death in villages and in cities. This division does not serve to compare these environments in any way.

The last two chapters are supported by analysis and dissection of selected small prosaic works. In both chapters I tried to focus on similar themes: the death of a father, mother and child, natural death and violent death, and I try to compare these events.

Thesis ends with a summary of gained knowledge and analysis of results achieved through research.